

Sopron város történeti helyrajza

Szende Katalin – Kücsán József – Jankó Ferenc

A jelen áttekintés, a történeti városatlasz térképi ábrázolásaihoz kapcsolódva, a napjainkban mintegy 59 000 lakosú nyugat-magyarországi határ-
város, Sopron helyrajzának: kiterjedésének, utcahálózatának, középületei
elhelyezkedésének fejlődését vezeti végig a területen levő legkorábbi te-
lepülésektől napjainkig. A város esemény-, gazdaság- és társadalomtörté-
netét érintő kérdésekre csak annyiban térünk ki, amennyiben ezek a to-
pográfiára is hatással voltak. A város magyar viszonylatban páratlan gaz-
dagságú levéltári anyagának és kiemelkedően alapos régészeti, művé-
szettörténeti, építészettörténeti, település-néprajzi és településmorfoló-
giai kutatásának, továbbá az ezekre épülő bőséges helytörténeti és város-
történeti irodalmának legfontosabb adatait és megállapításait igyekez-
tünk hasznosítani és a bibliográfiába felvenni, teljes áttekintését azonban
a terjedelmi korlátok miatt a jelen tanulmányban nem tudjuk az olvasók
elé tárni. Erre a feladatra a város történetének előkészítés alatt álló több-
kötetes monográfiája lesz hivatva vállalkozni.

1. Természeti adottságok

Jankó Ferenc – Kücsán József

1.1 Földrajzi elhelyezkedés és természeti környezet

Sopron kapuváros, vásárvonalon fekvő város, síkság és hegyek találkozá-
sánál, egy nagyjából északnyugat–délkeleti irányban futó, mintegy 1500 m
széles völgyben fekszik. Ott, ahol a Rozália-hegység észak–déli csapású vo-
nulatából kiágazó kelet–nyugati irányultságú Soproni-hegység, a Balfi-
tönk és a Fertő mocsaras síkja között az Ikva patak völgye összeszűkül.
A város legszűkebb táji keretét a Soproni-medence jelenti, a nem túl bő-
vizű Ikva kiszélesedő, teraszos völgye, amelyhez északról, a Dudlesz–Arany-
hegy vonulaton túl a kicsiny Kőhidai-medence, északnyugaton pedig
a Vulka síkja csatlakozik, amely az ebenfurthi kapun keresztül már a Bécsi-
medencével jelent kapcsolatot. Keleti irányban pedig a Lajta-hegységig
nyúló Balfi-dombság vonja meg határát a Fertő medencéje felé.¹

A Soproni-hegység elsősorban fája révén volt hasznos a táj emberé-
nek, de meg kell említeni az északi és keleti lankáin őshonos gesztenyét
is, amely fontos kultúrnövénné vált.² A Balfi-tönk, vagy más néven
Ruszt–Rákosi-dombvonalat Fertőre néző lankái a szőlőtermesztés elsőran-
gú területeivé váltak, s nemkülönben fontos volt Sopron számára az itt
bányászható kiváló építőanyag, a bádeni lajtamészko. Kevésbé jelentős
építőkö a Soproni-hegység keleti részét alkotó óidei, metamorf kőzetek-
ből álló kristályos pala és gneisz, viszont az ahhoz nyugatról csatlakozó,
harmadidőszaki miocén, folyóvízi rétegekből felépülő hegységgrész bar-
nakőszenet rejtett, amely kibányászása révén a 18. század végétől segí-
tette a település fejlődését. A Soproni-medencét kitöltő agyag és homok
szintén az építkezést segítette. A Sopron környéki tájhoz tartozó Fertő és
a távolabbi Hanság nádja, hal és vadállománya biztosította sokáig az itt
élő ember megélhetését, míg a Kisalföld kevésbé termékeny táján, a Rép-
ce-sík kavicsos felszínén elterülő Nagyerdő vagy Cser tághatárú irtványfal-
vaknak adott szűk megélhetést.³

A soproni kultúrtáj tehát átmeneti hegyrajzilag, növényföldrajzilag –
hiszen az alpi és a pannon flóraelemek keverednek itt – és néprajzilag is,
mert Sopron már a 12. század végétől a német–magyar nyelvhatárra ke-
rült, ahol a török elől menekülő horvátság hozott újabb szint az etnikai
összetételbe.

1.2 Vízrajz

Lipszky Jánosnak a 19. századi vízrendezési munkák előtti állapotokat áb-
rázoló térképe szemléletesen mutatja a Csallóköz, a Szigetköz, a Fertő és
a vele összefüggő Hanság, illetve a Rábaköz vízjárta vagy vízzel borított
területeinek forgalomszervező és az északnyugat-dunántúli utak vezeté-
sét kikényszerítő hatását. Ebből kiderül, hogy bár Sopron kivételezett for-
galmi helyzetét s így kereskedelmi lehetőségét közvetett módon a víznek
– a szabályozatlan kisalföldi folyóknak és az egész évben járhatatlan mo-
csaraknak – köszönhetette, a város maga folyóvízben mégis szűkölködött.

A település két csekély (ráadásul szeszélyes) vízhozamú patak, az Ikva
és a Rák- (Bánfalvi)-patak közé épült. Ezek – bár folyásirányukkal és med-
rükkel hozzájárultak a beépíthető terület kiterjedésének és térbeli tago-
lódásának meghatározásához –, nemhogy közlekedésre és szállításra, de
még a lakosság kiegyensúlyozott vízellátására sem voltak alkalmasak.
Ezért a város védelmi, ipari és kisebb mértékben közegészségügyi célokat
szolgáló belső vízhálózatát a különböző történeti korokban mesterséges
eszközökkel kellett kiépíteni és fenntartani.⁴

1.3 Úthálózat és közlekedés

Sopron helyzeti energiáinak nagy részét forgalmi fekvésének köszönheti.
A város éppen ott alakult ki, ahol a Bécsi-medence és a Kisalföld közötti
összeköttetés a leginkább összeszűkül. A hegyek lábánál, környezetéhez

The Historical Topography of Sopron

Katalin Szende – József Kücsán – Ferenc Jankó

Sopron is a border town in Western Hungary with a population today of
59,000. Here, with reference to the maps of the historical atlas, we trace
its topographical development: the story of how its streets and major
buildings have been laid out, from the time of the earliest settlement in
the area up to the present day. The political, social and economic history
of the town will be touched upon only where it had an effect on the
topography. The authors have attempted to make the best use of the
town’s archives (of a fullness unmatched in Hungary) and the very
thorough archaeological, art-historical, architectural, ethnographical and
urban morphological research on the area, which has already given rise to
an abundant literature on local history and urban history. The literature
is included in the bibliography, but the subject goes well beyond the
scope of this study and will be covered fully in a multi-volume monograph
on the history of Sopron which is currently under preparation.

1. Physical Geography

Ferenc Jankó – József Kücsán

1.1 Geographical Situation and Natural Environment

Sopron is a gateway town, lying on a trade route at the intersection of plain
and hills, in a valley some 1500 m wide and running roughly north-west–
south-east. There, the valley of the Ikva brook narrows between the Sopron
Hills running east to west from the north-south oriented Rozália Hills, the
low Balf (Wolfs)-massif and the marshy plain of the Fertő (Neusiedler See).
The town’s narrowest topographical setting is the Sopron Basin, the
broadening, terraced valley of the small Ikva brook, to which the line of the
Dudlesz-Arany hills and the little Kőhida Basin connect from the north and
the Vulka plain adjoins from the north-west, connecting to the Vienna Basin
via the Ebenfurth Gate. To the East, the Balf Hills stretching up to the Lajta
Hills (Leithagebirge) draw the boundary towards the Fertő Basin.¹

It was mainly for their timber that the Sopron Hills were useful to the
people of the area, although chestnuts are also native to the lower
northern and eastern slopes and became a major crop.² The Fertő-facing
slopes of the Balf or Ruszt (Rust)-Rákosi (Kroisbach) Ridge became a prime
vine-growing area, and just as important to Sopron was the excellent
construction material quarried here, the Baden-Leitha limestone. Less
important building stone is the Precambrian metamorphic crystalline slate
and gneiss forming the eastern part of the Sopron Hills, but the Miocenic
alluvial stretch of hills adjoining to the west provided brown coal, and
from the late eighteenth century, mining greatly contributed to the
town’s development. The clay and sand filling the Sopron Basin also found
use in construction. For a long time, the reeds, fish and game of the Fertő
and the more distant Hanság (Wasen) area were also a source of living for
the inhabitants. On the less fertile lands of the Kisalföld (Lesser Hungarian
Plain), the Nagyerdő (Great Forest) and Cser spread over the gravelly
surface of the Répce Plain, providing a meagre living for sprawling villages
in forest clearings there.³

The geography of Sopron is transitional in terms of its relief and
vegetation – with a mixture of Alpine and Pannonian flora – and ethnically,
because from the late twelfth century Sopron became the German-
Hungarian linguistic border, where Croats fleeing the Turks brought
another component to the ethnic mix.

1.2 Hydrology

János Lipszky’s map, drawn before the nineteenth-century river regulation,
clearly depicts the course of water flows in Csallóköz (Schüttinsel), Szigetköz,
Fertő (and the adjacent Hanság) and Rábaköz, which enforced the transport-
constraining effects of water-covered areas and affected the routes of
north-west Transdanubian roads. It shows that Sopron’s privileged transport
position, and thus its trading potential, was indirectly due to the water –
namely to the unregulated rivers of the Kisalföld and the all-year impassable
marshes – despite little water flowing past Sopron itself.

The town was built between two brooks of tiny (and inconstant) flow,
the Ikva and the Rák (Bánfalvi). These were insufficient to provide a steady
supply of water for the population, let alone to permit transport, although
their courses contributed to determining the extent and layout of built-up
areas. Provision of water for Sopron’s defence, industry and, to a lesser
extent, public health therefore demanded the construction and maintenance
of various artificial water systems at different periods of its history.⁴

1.3 Roads and Transport

Sopron profits from its location on transport routes. The town grew up
right at the narrowest point on the connection between the Vienna Basin
and the Kisalföld region. Lying at the foot of the hills, in an area of

képest közepes térszínen fekvő Sopron tölcsérként gyűjtötte be az észak-dél, valamint az északnyugat-délelet irányú utakat. Ezek a főutak: az őskor óta fontos észak-déli kereskedelmi útvonal, a Borostyánkő út, valamint a kelet-nyugati irányú út az egész évben biztonságosan járható szárazulatokat keresték, s lehetőleg enyhe lankákon átkelve biztosították az összeköttetést a Kisalföld és a Bécsi-medence között, illetve a Fertő és a Hanság mocsarait nyugatról kerülve elvezettek a Duna pozsonyi átkelőhelyéhez. Az újkorban a várost délkeletről érte el az Itáliából Varasdon áthaladó, s az adriai Zengg irányából jövő, Kanizsánál találkozó két fontos nemzetközi kereskedelmi és postaút, mely onnan azonos nyomvonalon vezetett Szombathely – Kőszeg – Harka – Sopron felé. Továbbá a Buda – Győr – Mórchida/Árpás – Kapuvár – Cenk – Sopron kereskedelmi főút, mely felvette a Kisalföld és a Rábaköz északi részének a forgalmát, a Csepreg – Németkeresztúr – Harka – Sopron, valamint a Sárvár – Lövé – Cenk – Sopron és a Pápa – Szany – Beled – Csapod – Röjtök – Cenk – Sopron kereskedelmi utak, a Dunántúl belső részének forgalmával. Az északra nyíló Szt. Mihály kapun és utcán át vezetett be a városba Cseh- és Morvaország, Szilézia, illetve Észak-Magyarország felől a Pozsony – Köpcsény – Sopron útvonal. Az északnyugati Bécsi kapu és utca Németország, Csehország, Alsó- és Felső-Ausztria irányából fogadta a Bécsújhelyen és Bécsen át érkező utakat (1. ábra). Mindkét említett irányból fontos nemzetközi kereskedelmi és postaútak érték el itt a várost. Mindez Sopront egészen a folyami gőzhajózás és a vasúti közlekedés megindulásáig a nyugat-dunántúli térség egyik legfontosabb településévé tette.

moderate relief compared to the surroundings, Sopron funnelled all of the roads running north to south and north-west to south-east. These main routes are the Amber Road, a north-south trade route of importance since ancient times, and the east-west route. All year round, travellers sought passable dry-land routes, preferably on gentle slopes, between the Kisalföld and the Vienna Basin (avoiding the Fertő and Hanság marshes to the west), and a way to the Danube crossing point at Bratislava (Pozsony, Pressburg). In the Modern Age, two major international trading and postal routes, one from Italy via Varaždin (Varasd), and the other from Senj (Zengg) on the Adriatic, met at Kanizsa and took a common route through Szombathely, Kőszeg and Harka to Sopron. In addition, there was the Buda – Győr – Mórchida/Árpás – Kapuvár – Cenk – Sopron trading route which took up the traffic of the northern Kisalföld and Rábaköz; and the trading routes Csepreg – Németkeresztúr – Harka – Sopron, Sárvár – Lövé – Cenk – Sopron, and Pápa – Szany – Beled – Csapod – Röjtök – Cenk – Sopron, the latter bringing traffic from the interior of Transdanubia. Entering the town through the northern Szent Mihály kapu (gate) and utca (street) was the road from Bohemia, Moravia and Silesia, and the road from North Hungary through Pozsony and Köpcsény (Fig. 1). The north-western Bécsi kapu (Vienna Gate) and utca connected to the roads leading through Wiener Neustadt and Vienna to Germany, Bohemia and Lower and Upper Austria. Major international trading and postal routes led to the town from both directions. This made Sopron one of the most important towns of the western Transdanubian region until the advent of steam navigation and the railways.

1. ábra. Sopron és környéke modern autótérképen, 1:450 000
Fig. 1 Sopron and its surroundings on a modern road map, 1:450 000
© Cartographia, Budapest

2. Településnyomok Sopron területén a magyar honfoglalás előtt Szende Katalin

2.1 Kőkorszak és bronzkor

A Fertő környéke és a Soproni-hegység tagolt dombjai és lankái, valamint az itteni mikroklíma ideális környezetet biztosítottak a megtelepedésre. Ezt az újkőkortól kezdve a rézkoron és bronzkoron át a vaskorig s azután a történeti korokban is kihasználta a lakosság, és a tő egykori medrének szegélye mentén vagy közelében sorakoztak kisebb-nagyobb falvai. A Zeisel-, Liget- és Ikva patak által alakított völgyben már a késő neolitikumtól és rézkortól kezdve laktak, de a település igazán jelentőssé a késő bronzkori urnamezős kultúra (Kr. e. 13–8. sz.) idején vált. Ebből a korszakból már nemcsak a házak, tároló gödrök és műhelyek maradványait, hanem a közeli temető hamvasztásos urnasírait is sikerült feltárni a várostól északnyugatra elhelyezkedő, a középkorban létesített káposztaföldekről Sopron-Krautäckernek nevezett lelőhelyen. Az itt lakók a későbbi évszázadokhoz hasonlóan kihasználták a kereskedelmi útvonalak kereszteződésében található hely különleges adottságait, amelyek nemcsak az itt előállított termékek továbbítását tették lehetővé, hanem elsősorban a közelebbi környezettel való kapcsolattartást és a távolabbi területekről származó import darabok beszerzését, valamint a technikai újítások megismerését is megkönnyítették.⁵

2.2 Vaskor

A vaskor az az időszak, amelyből már a település rendszeréről részletesebb ismereteink vannak. A korai vaskorban – a Hallstatt-korban – Sopron környékének több pontján hozott létre a lakosság magaslati telepeket és temetőket. A 482 m magas Várhely rendelkezett a leginkább kiterjedt, különböző korszakokból származó erődítésrendszerrel. A magaslati telep földsáncainak kiépítését már a késő bronzkori Urnamezős kultúra idején elkezdték (Kr. e. 12. századtól) és megszakításokkal a késő vaskori La Tène kultúra idejéig (Kr. e. 2–1. sz.) folytatták. A fakazettás szerkezetű és kő mellvéddel ellátott fősáncot többször is átépítették és megemelték. A telep belsejében is folyt kutatás, ennek eredménye a Hallstatt- és késő La Tène-kori települési objektumok maradványainak feltárása volt. A földvárhoz vezető útvonal mentén megfigyelhető tumulus (vagy halmos) temetkezések leletanyaga a Kr. e. 8–6. század közötti Hallstatt-időszak egymás utáni fázisait reprezentálja. Innen kerültek elő a híres, valószínűleg halottkultuszhoz kapcsolódó figurális jelenetekkel díszített kerámiaurnák.⁶ A másik ismert vaskori földvár a Károly-magaslaton (Váris-hegy/Warischberg) található. A magaslati telepet a déli, bejárat oldal felől kettős sánc védte, amely alkalmazkodott a felszín morfológiai adottságaihoz. Szakszerű feltárására eddig még nem került sor, de a felszíni és korábban talált leletek alapján feltételezhető, hogy az erődítést szintén a vaskor különböző időszakaiban hozták létre.⁷

A legnagyobb síkvidéki telep a vaskorban is az említett Krautäcker lelőhelyen volt, ahol a Kr. e. 6. század második felétől egészen a római korig folyamatosan laktak és temetkeztek. A telepen igen jelentős szerepe volt a kézművességnek, amelyet a feltárt fazekaskemencék és ötvös-műhelyek igazolnak. A különleges díszítésű pecsételt kerámia legszebb darabjai a környék más kelta telepein is feltűnnek, a legérdekesebb ékszerek, különösen a gyöngyök pedig távoli kereskedelmi kapcsolatokra engednek következtetni.⁸ Az Ikva túloldalán húzódó Bécsi-dombon már a Kr. e. 4. sz. elejétől kezdve csontvázas és hamvasztásos sírokat egyaránt tartalmazó korai kelta temető volt. A Kr. u. 1. században kiépült római város azonban sem a síkvidéki, sem a magaslati telepeket nem vette át és nem olvasztotta magába.

2.3 Római kor (Scarbantia)

2.3.1 A város elhelyezkedése

A római kori Scarbantia a birodalom egyik fontos kereskedelmi útjának, az Itáliából a Balti-tenger felé vezető őskori eredetű Borostyánkő útnak az egyik állomása volt. A település mind az *Itinerarium Antoniniben*, mind a *Tabula Peutingerianán* szerepel, a tőle délre fekvő Savariától XXXVIII M.P., azaz 50,32 km, északi szomszédjától, Carnuntumtól XXXVIII M.P., azaz 56,24 km távolságra helyezkedett el. Az út egy másik ága Scarbantiából Vindobona (Bécs) felé ágazott el és ott csatlakozott a Duna mentén haladó úthoz.⁹ A kövezett út kiépítésére valószínűleg a Kr. u. 1. század első felében vagy közepén, röviddel Pannonia provinciának a Római Birodalomhoz csatolása után került sor. Ugyanakkor nem vesztette el jelentőségét a kelet–nyugati irányú vaskori út sem. A római város első központja éppen ott épült ki, ahol ez az ősi útvonal találkozott az észak–déli főúttal.

2.3.2 A helynevek tanúsága és a város kialakulása

A város római neve számos helyben talált felirat egybehangzó tanúsága szerint Scarbantia volt, így említi Claudius Ptolemaios földrajzi műve is; míg az egyéb írott források a – talán a beszélt nyelvhez közelebb álló – Scarabantia alakot hagyományozták az utókorra.¹⁰ A név etimológiája az illír és kelta őslakosság nyelvére vezethető vissza. A nyelvészeti kutatás, bizonyos fenntartásokkal, a kelta '(s)ker' = 'vágni', illetve az illír 'bantia' =

2. Remains of Settlements on the Site of Sopron before the Hungarian Conquest Katalin Szende

2.1 Stone Age and Bronze Age

The surroundings of Lake Fertő, the elevations and slopes of the Sopron hills and the micro-climate of the area provided an excellent environment for settlement. People took advantage of this throughout the Copper, Bronze and Iron Ages and subsequently throughout history. Villages of various sizes grew up along the edge of the lake, which changed its location over time, or nearby. The valley formed by the Zeisel, Liget and Ikva brooks was inhabited from the late Neolithic and Bronze ages, but the first truly substantial settlement dates from the Urnfield culture of the late Bronze Age (13th–8th century BC). Remains of the houses, storage pits and workshops of that period, and the cremation urn graves of the nearby burial ground have been excavated in the “Sopron-Krautäcker” site to the north-west of the town (named after the cabbage fields of the late medieval period). As in later centuries, the inhabitants took advantage of their location at the crossroads of the trading routes, passing on locally-made products, maintaining connections with the surrounding area, acquiring import items from further afield and learning technical innovations.⁵

2.2 Iron Age

The Iron Age settlement is the earliest for which we have detailed knowledge. In the early Iron Age – the Hallstatt Era – hilltop settlements and burial sites were established at several points around Sopron. The most extensive fortified system, dating from various eras, is on the 482 m high Várhely (Burgstall). Construction of the earthworks on that hilltop settlement started during the Urnfield culture of the late Bronze Age (12th century BC) and continued with breaks up to the La Tène culture of the late Iron Age (2nd–1st century BC). The main box rampart and stone parapet were rebuilt and raised several times. Research in the interior of the site has revealed remains of settlement objects of the Hallstatt and late La Tène eras. The burial finds in the tumulus along the road to the hill-fort represent the consecutive phases of the Hallstatt Period between the eighth and sixth centuries BC; it was there that the famous ceramic urns decorated with figural scenes, probably related to the death cult, were found.⁶ The other known Iron Age hill-fort is on Károly-magaslat (Karlsöhöhe), also known as Váris-hegy (Warischberg). The hill-fort was defended by a double rampart from the southern, entrance side, which adapted to the morphological features of the surface. This has not as yet been systematically excavated, but from the surface and earlier finds it may be presumed that this fort was also built at various periods of the Iron Age.⁷

The Krautäcker site was also the largest settlement on the plain in the Iron Age. It was inhabited and its burial ground used continuously from the second half of the sixth century BC until the Roman Age. Craft work was very highly developed in the settlement, evinced by the finds of pottery kilns and metal-working workshops. Fine pieces of the peculiarly-decorated stamped ceramics have also been found in other Celtic settlements in the area, while sophisticated jewellery, particularly beads, implies trading links with distant lands.⁸ On the Bécsi-domb on the other side of the Ikva, there was an early Celtic burial ground with both skeleton and ash graves dating from the fourth century BC. The Roman town built in the first century AD, however, did not take over either the plain or the hilltop settlements, and did not absorb them either.

2.3 The Roman town (Scarbantia)

2.3.1 The location of the city

The Roman city of Scarbantia was a station on the Amber Road, one of the major trade routes of the Empire, and one which had been taking travellers from Italy to the Baltic from prehistoric times. The city is mentioned in *Itinerarium Antonini* and *Tabula Peutingeriana*, and lay XXXVIII M.P. (50.32 km) from Savaria to the south and XXXVIII M.P. (56.24 km) from its northern neighbour Carnuntum (Deutsch-Altenburg). Another branch of the route ran from Scarbantia to Vindobona (Vienna) and joined up with the road along the Danube.⁹ The paved road was probably built in the first half or middle of the first century AD, shortly after the province of Pannonia was added to the Roman Empire. The Iron Age road in the east-west direction also retained its significance. The first centre of the Roman city was built just where this ancient route intersected the main north-south road.

2.3.2 Place names and the evolution of the city

Inscriptions in several places give the name of the Roman city as Scarbantia, and Claudius Ptolemaios' geography book also mentions it as such, but other written sources use the name Scarabantia, which perhaps lay closer to the spoken language.¹⁰ The etymology of the word has been traced to the language of the Illyrian and Celtic native inhabitants. Linguistic research, with some reservations, interprets the name as a composite of the Celtic work '(s)ker' = 'cut' and the Illyrian 'bantia' = 'area', giving it the

‘terület’ szavak összetételeként értelmezi, ami együttesen ‘szétszórt vagy levágott/elkülönített terület’ jelentést ad ki. Ez talán a településtől északra és nyugatra megtelepedett boiások szállásterületétől (*civitas*ától) való elkülönítést jelent, és ez esetben az újonnan alapított római településre és nem valamelyik fent említett korábbi központra vonatkozhat. Az, hogy új római alapításoknak a bennszülöttek adnak nevet, máshol is kimutatható Pannoniában (Annamatia, Matrica).¹¹

A város alapítására vonatkozóan különös jelentőséggel bír az id. Plinius *Naturalis Historiájában* található *oppidum Scarbantia Iulia* elnevezés. Az újabb kutatás kimutatta, hogy az „*oppidum*” kifejezés a szerző szóhasználatában minden bizonnyal privilegizált településre utal, és ugyanezt erősíti meg a *Iulia cognomen* (a császári család nevéből képzett kitüntető jelző) használata is. Ezek szerint a települést a Iulius dinasztia idején, valószínűleg Tiberius császár (Kr. u. 17–34) alatt alapították, az Augustus alatt legalábbis részben meghódított új provincia, Pannonia polgári közigazgatásának kiépítése keretében. Scarbantia tehát a filológiai, epigráfiai és régészeti adatok egybehangzó tanúsága alapján feltehetően a legkorábbi római alapítású polgári település volt Pannonia magyarországi területén. A legkorábbi nem bennszülött lakosok a Borostyánkő út adta lehetőségeket kihasználó kereskedők mellett a Carnuntumban állomásozó *legio XV Apollinaris* leszerelt katonái voltak, akiknek több 1. századi sírfelirata előkerült Scarbantia körzetében – ez szintén a település kiváltást jogállását jelzi.¹²

A település megalapítását közvetlenül követő évtizedekből kevés topográfiai adatot hozott felszínre az eddigi régészeti kutatás. A későbbi századok erőteljes fejlődése bizonyára nagyrészt el is tüntette a szerényebb kezdetek nyomait. Annyit mindenképpen megállapíthatunk, hogy a Borostyánkő út nyomvonala a település elhelyezkedését, nagyjából északnyugat–délkelet irányú hossz tengelyét kezdettől fogva meghatározta. A település első központját a Borostyánkő út és az őskori eredetű kelet–nyugati út kereszteződésében, a mai Kolostor utcától kissé nyugatra feltételezi a régészeti kutatás, ahol kezdetben egy tágas, kavicsos betérített térség körül faépületek állhattak. A mai Kolostor utca környékéről előkerült Silvanus-, Mercurius- és Liber Pater-oltárok tanúsága szerint itt épültek fel az első szentélyek is.¹³ A kereskedők és veteránok mellett kézművesek is megtelepedtek, amint azt a mai Árpád utcában, a Borostyánkő úttól mindössze 200 méterre keletre előkerült 1. századi fazekastelep is bizonyítja.¹⁴

2.3.3 Municipium Flavium Scarbantia topográfiája a 2–3. században

A település életében óriási előrelépést hozott Domitianus császár uralkodása, aki valamikor 89 és 92 között újjáalapította a várost és a *municipium Flavium* rangot adományozta neki. Ezután kezdődött meg a kőből épült középületek kialakítása, valamint az utak és utcák lekövezése, amelyek során az Itáliából kiindult és onnan széles körben elterjedt várostervezési sémákat követhették. A munkálatok zömmel Traianus (98–117) és Hadrianus (117–138) császárok uralkodása alatt zajlottak, több katonai alakulat részvételével, ami kétségtelen bizonyítékát jelenti a központi városfejlesztő szándék helyi megvalósításának.¹⁵ A várost mégis elsősorban kereskedő településként határozhatjuk meg; erre utal az itáliai importárak átlagon felüli jelenléte mellett a sírfeliratokon gyakran előforduló *negotiator* (nagykereskedő) kifejezés is.¹⁶

Scarbantia a császárkornak ebben az időszakában nyílt város volt, területe magában foglalta a mai belvárost és ezen túl valószínűleg a Papréti kinyúlt, sőt a Balfi utca környéke is beletartozhatott. A település kiterjedését északi és déli irányban egy-egy nagy temető határolja be, a mai Bástya utcában, illetve a Széchenyi tér – Erzsébet u. – Csengery u. – Mátyás király u. által körbevett területen. A kettő közötti távolság, azaz a város legnagyobb észak–dél irányú kiterjedése mintegy 1 km volt, amelyet valószínűleg első virágkorában, a 2. század elején ért el. A közigazgatása alá tartozó *territorium* – mai fogalmaink szerint a város határa – természetesen jóval nagyobb volt a beépített területnél. Dél felé Colonia Claudia Savaria (Szombathely), keletre Mursella (Kisárpás), északnyugat felé Carnuntum *territorium*ával volt határos, észak felé a Lajta-hegység alkotott természetes határvonalat, tehát összesen mintegy 60 km átmérőjű, szabálytalan körvonalú területtel számolhatunk.

A város 2. századi topográfiáját (A.3.1 térkép) mintegy 70 lelőhely: útmaradványok és épületrészletek, valamint a közelükből előkerült leletanyag, elsősorban a feliratos kövek segítségével rekonstruálhatjuk.¹⁷ Ezek többsége azonban kis felületű leletmentő ásatáson került elő, így teljes kép megrajzolására továbbra sem adnak lehetőséget. Az úthálózatot leg részletesebben a város északkeleti negyedében ismerjük, ahonnan négy kelet–nyugati irányú, nem teljesen párhuzamos út is becsatlakozott a Borostyánkő útb; attól nyugatra egyelőre csak két mellékút került elő, amelyek nem egyenes folytatásai az előzőeknek. A keleti mellékutak közül a legdélebbi talán a korábbi kelet–nyugati út vonalát követi; az ettől északabbra futó, a forum központi terének déli oldalán álló, fedett oszlopcsarnokba torkollik be, a következő mellékút pedig a forum északi oldalán állt capitoliumi szentélytől kissé északra vezetett. A legjobban követhetően, mintegy 120 m hosszúságban az eddig feltárt legészakibb mellékút, az ún. „Ikva-út” maradványai kerültek elő. Ez az út a mai úttest alatt, a Várkerület északi oldalán húzódott – e telkek hátsó vége mögött folyik ma is az Ikva patak. A Fő tér északi oldalán levő 7. sz. ház hátsó szárnyában nyugat felé, azaz Vindobona irányába mutató út egy részletét hozta felszínre a kutatás.

A 2. század elején épültek ki a város legfontosabb középületei, így a forum is. A nyilvános funkciót betöltő épületek egy 45 × 46 méteres, közel

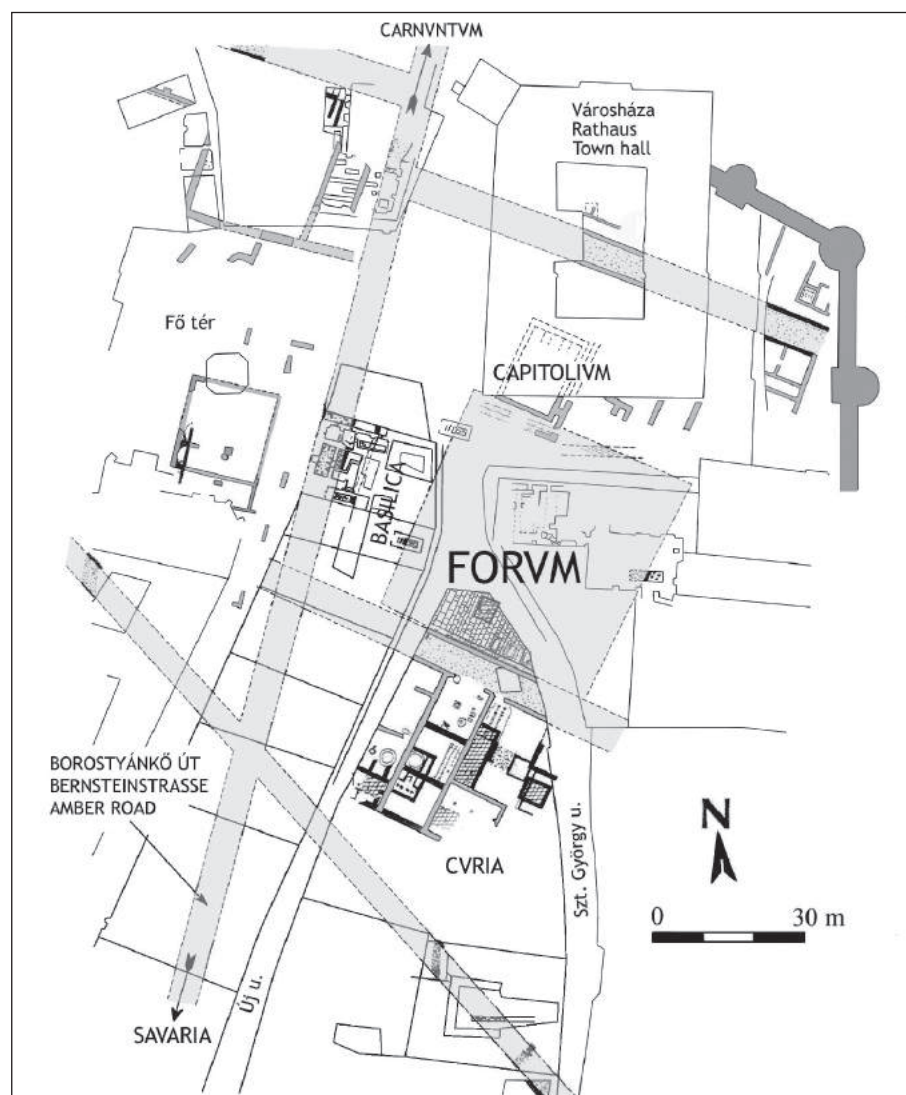
meaning ‘scattered or cut off/separated area’. This perhaps meant the separation of the settlement from the residential areas (*civitas*) of the Boius tribe, who settled to the north and west, and may have referred to a settlement newly built by the Romans, as distinct from the earlier centres mentioned above. A name of native origin for a new Roman settlement is not an isolated case in Pannonia: names like Annamatia and Matrica also follow this pattern.¹¹

Of special significance for the foundation of the city is the name *oppidum Scarbantia Iulia* in the *Naturalis Historia* of Pliny the Elder. Recent research has shown that the word ‘oppidum’ as used by Pliny definitely implies a privileged settlement, and this is reinforced by the *cognomen* ‘Iulia’ (an adjective of acclaim deriving from the name of the emperor’s dynasty). This implies that the city was established during the Iulius dynasty, probably under Emperor Tiberius (17–34 AD), as part of the establishment of civil administration over the province of Pannonia, which had been at least partly conquered under Augustus. Philological, epigraphical and archaeological data therefore agree in implying that Scarbantia was the earliest-established civil settlement in that part of Pannonia which is situated in present-day Hungary. The earliest non-native inhabitants, apart from traders attracted by the opportunities of the Amber Road, were soldiers discharged from the *legio XV Apollinaris* stationed in Carnuntum, whose first-century grave inscriptions have been found in the area of Scarbantia, further indication of the privileged status of the city.¹²

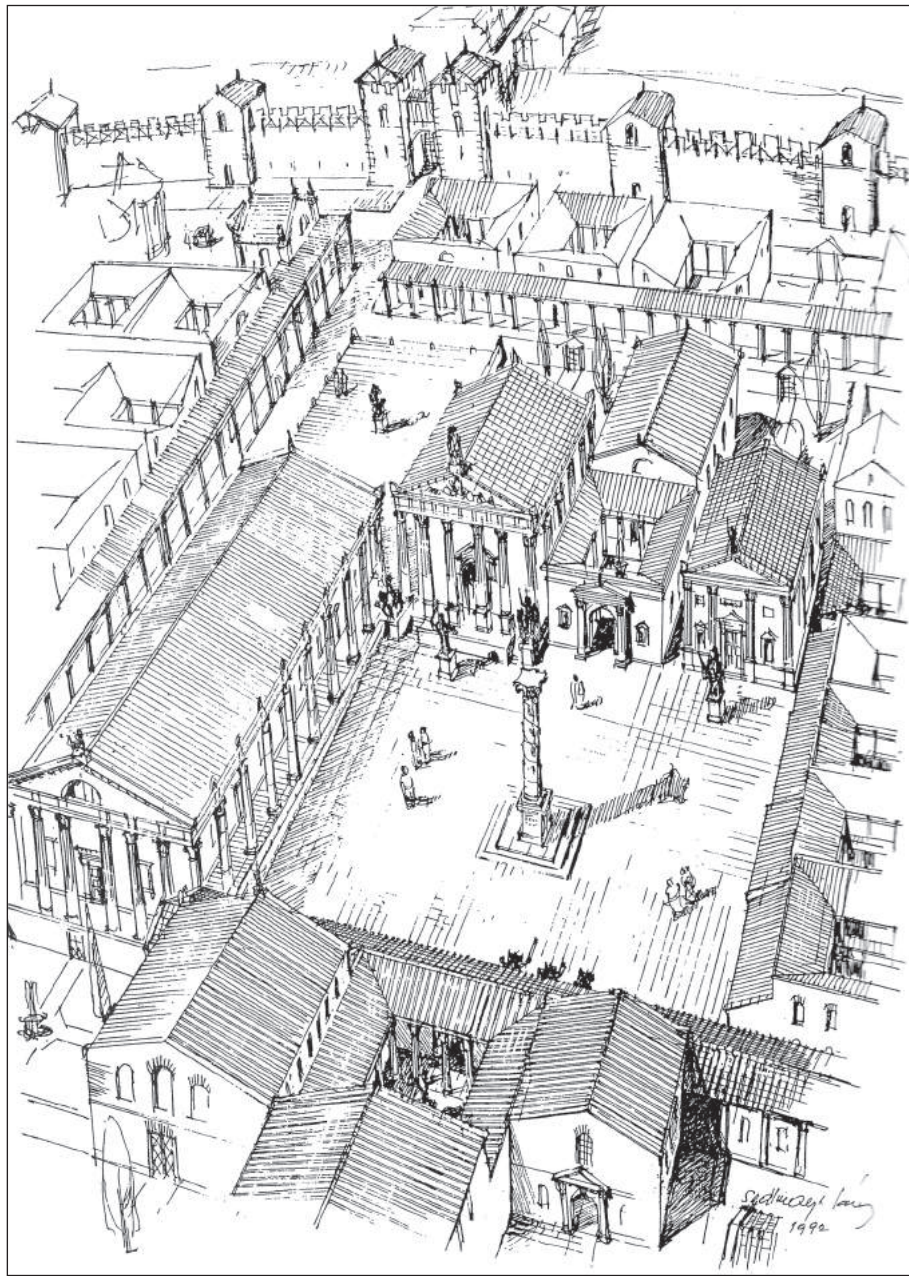
Archaeological research has so far revealed little topographical data about the decades directly following the foundation of the city. The vigorous developments of later decades no doubt effaced the remains of its more modest beginnings. What is certain is that the route of the Amber Road determined the location of the settlement, with its roughly north-west–south-east axis. The first centre of the settlement was the crossroads of the Amber Road and the prehistoric east–west road – archaeological evidence puts it slightly west of today’s Kolostor utca, where there were initially wooden buildings around an extensive gravel-covered area. The Silvanus, Mercurius and Liber Pater altar stones found near Kolostor utca tell us that the first shrines were also built here.¹³ Traders and veterans were joined by craftsmen, as proved by the first-century pottery site in today’s Árpád utca, only 200 m from the Amber Road.¹⁴

2.3.3 The topography of Municipium Flavium Scarbantia in the second and third centuries

Scarbantia took a great step forward under Emperor Domitian, who refounded the city some time between 89 and 92 and conferred on it the rank *municipium Flavium*. Work began on the construction of stone-built public buildings and the paving of roads and streets according to the by-then widespread Italian scheme. Most of the work was done during the reigns of the emperors Trajan (98–117) and Hadrian (117–138), and involved several military formations, indubitable evidence that local development followed central instructions.¹⁵ Nonetheless, the city may principally be classified as a trading settlement, owing to the above-

2. ábra. Scarbantia forumának ásatással feltárt részletei. Gömöri János kutatása
Fig. 2 Excavated remains of Scarbantia's forum. János Gömöri's research

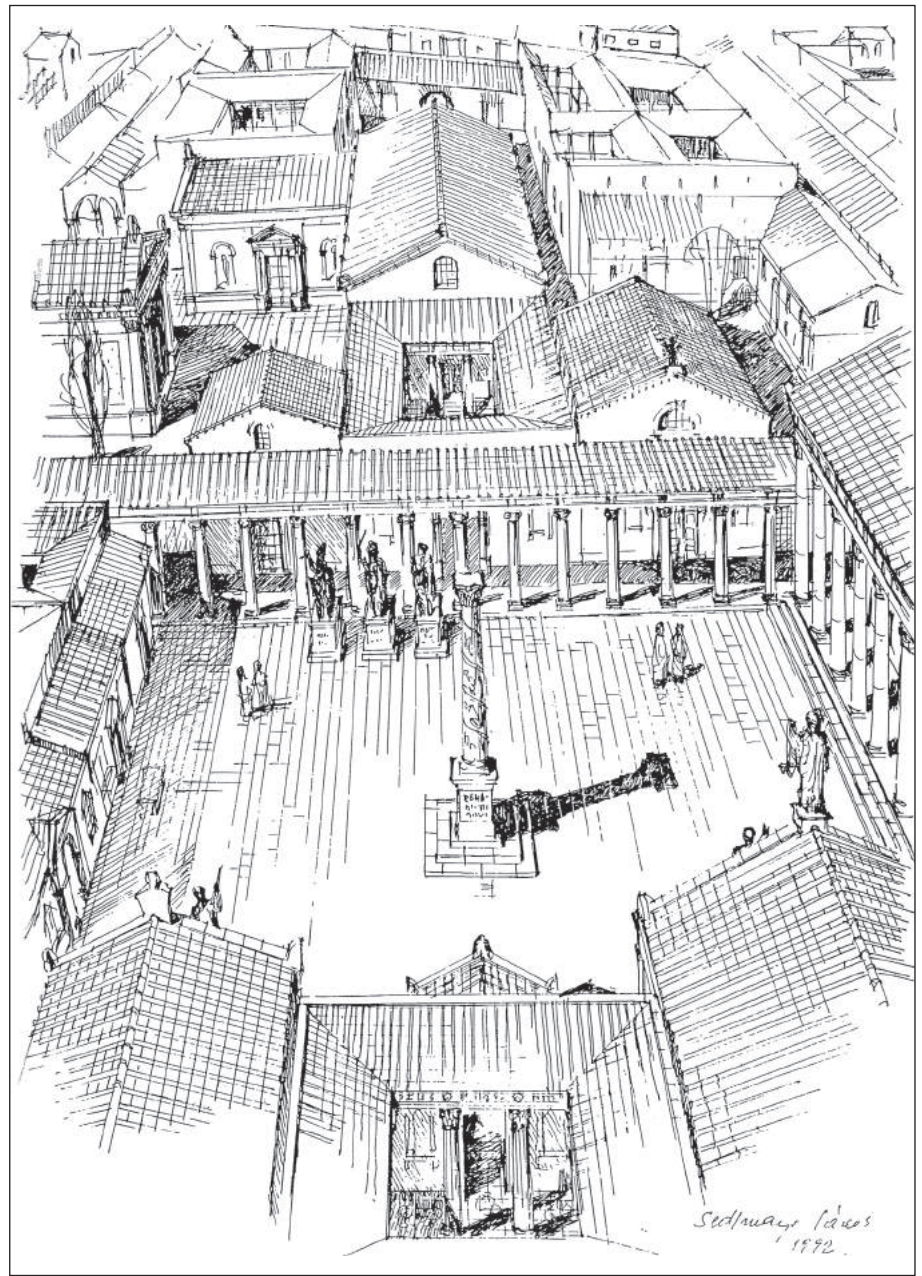

3.a ábra. Scarbantia rekonstruált forumának madártávlati képe, délről.
Sedlmayr János rajza Gömöri János kutatása alapján, 1992 (Sedlmayr 1994, 3. kép)
Fig. 3.a Bird's eye view of the reconstructed forum of Scarbantia,
view from the south. Drawn by János Sedlmayr based on János Gömöri's
research, 1992 (Sedlmayr 1994, Fig. 3)

négyszögletes alakú tér négy oldalán emelkedtek (2. ábra). A forum kivitelezése és térbeli rendje az itáliai városok központjaira emlékeztet. A kapcsolat nem véletlen, hiszen Scarbantia történetének ebben az időszakában sok itáliai telep lakott itt hosszabb-rövidebb ideig.¹⁸ A forum északi oldalának épületei kultikus funkciót tölthettek be. Itt állt a capitoliumi szentély, amely mellé valószínűleg az északkeleti oldalon egy másik, Hercules tiszteletére emelt szentélyt is építettek. A capitoliumi szentély fényét emelte Jupiter, Juno és Minerva 1894-ben, a mai városháza alapozásánál megtalált szoborcsoportja. A három monumentális istenalak olyan jó minőségű alapanyagból: Kisázsiaiából származó aphrodisiasi márványból és olyan igényes művészi kivitelben készült, hogy valószínűleg császári vagy helytartói támogatással került Scarbantiába a 2. század közepén.¹⁹ A forum déli oldalának épületeiből is kerültek napvilágra oltárkövek. A szentéllyel átellenes déli oldalon oszlopcsarnok, mögötte a helyi közigazgatás központja, a *curia* állt. A forum nyugati oldalán elhelyezkedő épületet valószínűleg *basilica*, azaz törvénykezési csarnok céljaira használták. A forum kiépítése a 2. század eleji nagy építkezési periódusban zajlott, az északi és déli oldalon álló épületek bővítése pedig még Antoninus Pius császár (138–161) idején is folyt (3.a és 3.b ábra).

A város másik jelentős középülete a forumtól mintegy 300 méterre délre elhelyezkedő fürdő volt, amely az Orsolya téri iskolaépület alatt helyezkedik el. A téglabélyegegy tanúsága szerint a forummal egy időben, a 2. század elején (100–114) építették fel. Erre az időre vall az épületek rendkívül igényes kváderfalas falazási technikája is. A nagyméretű hideg és meleg vizes medencék (*frigidarium* és *tepidarium*), valamint a masszív padlófűtés mindenképpen a fürdő közösségi használatára utal. A létesítmény a szükséges átépítésekkel a római város fennállásának teljes időszakában, de legalább a 4. századig funkcionált. Falai nemcsak a római korban határozták meg a városrész további épületeinek tájolását, hanem visszabontott csonkjaiak még a 19. században is alapozásul szolgáltak a főléjük emelt modern épület számára.²⁰

A harmadik fontos 2. századi középület, az *amphitheatrum* a fürdőnél jóval kisebb hatással volt saját korának topográfiai viszonyaira és a későbbi városfejlődésre is. Ez ugyanis a forumtól mintegy 1,5 km-re északnyugatra, jelenleg is beépítetlen területen, a Bécsi-domb oldalán helyezkedik el. Helyének megválasztását a *cavea* kialakításához jól felhasználható természeti környezet mellett a Carnuntumba illetve Vindobonába vezető utak viszonylagos közelsége is befolyásolhatta. Nézőterén egyes feltételezések szerint mintegy 14 000 ember foglalhatott helyet.²¹ A város lakosságának számáról forrásaink sajnos még becslést sem tesz-

3.b ábra. Scarbantia rekonstruált forumának madártávlati képe, északról.
Sedlmayr János rajza Gömöri János kutatása alapján, 1992 (Sedlmayr 1994, 4. kép)
Fig. 3.b Bird's eye view of the reconstructed forum of Scarbantia,
view from the north. Drawn by János Sedlmayr based on János Gömöri's
research, 1992 (Sedlmayr 1994, Fig. 3)

average presence of Italian import goods and the frequent occurrence of the term *negotiator* (wholesale merchant) in grave inscriptions.¹⁶

Scarbantia was an open city during that period of the empire. Its area incorporated the present town centre and probably stretched to Paprét, possibly even to the Balfi utca area. The city was bounded to the north and south by large graveyards, one in today's Bástya utca, and the other in the area enclosed by Széchenyi tér – Erzsébet u. – Csengery u. – Mátyás király u. The distance between the two, i.e. the maximum extent of the city in the north–south direction, was about 1 km, probably reached in its first zenith in the early second century AD. The *territorium* – the area within the administrative boundaries – was of course much larger than the built-up area, and adjoined the *territoria* of Colonia Claudia Savaria (Szombathely) to the south, Mursella (Kisárpás) to the east, Carnuntum to the north-west, and the natural border of the Lajta Hills to the north, forming an irregular circle of about 60 km diameter.

An overview of the second-century topography of the city (map A.3.1) may be compiled from the evidence of some 70 archaeological sites: remains of roads and buildings, and finds made near these, particularly stones with inscriptions.¹⁷ Most of these, however, come from rescue excavations of restricted extent, and do not give the full picture. Our most detailed knowledge of the street layout is in the north-east quarter of the city, where four east–west, not quite parallel roads connected to the Amber Road; there were only two sidestreets on the west side, and they are not simple continuations of the former. The most southerly of the eastern sidestreets possibly follows the older east–west route; the next led to the covered colonnade on the south side of the central Forum, and the third lay on the north side of the Forum, slightly to the north of the Capitolium temple. The street with the clearest remains, which have been exposed for a distance of some 120 m, is the most northerly sidestreet excavated to date, the "Ikva Road". This ran under the modern road, on the north side of the Várkerület (Grabenrunde), and the Ikva brook still runs behind the end of these plots. Excavation has brought to the surface a section of the road at the back of number 7, Fő tér (north side of the Main Square), running west, i.e. towards Vindobona.

The city's major public buildings, including the Forum, were built in the early second century. The buildings lay along the four sides of an approximately square area of 45 x 46 m (Fig. 2). The construction and spatial layout of the Forum is reminiscent of the centres of Italian cities. This is no doubt connected to the presence during this period of many Italian settlers who stayed in Scarbantia for various lengths of time.¹⁸

nek lehetővé, de feltételezhetjük, hogy az *amphitheatrum* közönsége a közeli nagyvárosok, illetve a környező villa-települések lakóival is kiegészült. Mindez összhangban van Scarbantianak a római településhálózatban regionális központként betöltött szerepével. A létesítmény keleti oldalán, a város felőli bejárata mellett egy Nemesis-szentély alapjai is napvilágra kerültek.²² A város 2. század eleji fénykorához kapcsolódik egy *aquaeductus* kiépítése is, amelynek egy szakaszát Bánfalván, a ma is álló malom mellett tárták fel.²³ A vízvezeték városon belüli folytatásának egyelőre nem sikerült a nyomára akadni.

A többi északnyugat-pannoniai településhez hasonlóan Scarbantia is megsínylette a kvádok és markomannok 2. század végi betörését a római birodalomba. Minden középület feltárásánál megfigyelhető volt egy vas-tag égési-pusztulási réteg, és ezt követően egy 2. század végi – 3. század eleji helyreállítási periódus. Ekkor azonban komolyabb topográfiai változásokra nem került sor, a város lényegében a korábbi alapokon épült újjá.²⁴ Igazán jelentős, lényegében napjainkig meghatározó változásokat a késői császárkor hozott.

2.3.4 A város átalakulása a késői császárkorban

A város szerkezetét alapvetően átalakító változást a városfalak 4. század eleji kiépítése hozta magával (A.3.1 térkép). A szabályos kváderkövekből kialakított, 39 bástyával és két kaputoronnyal ellátott, nagyjából ovális alakú erődítés legnagyobb hosszúsága 400, szélessége 250 m, összesen mintegy 9 hektár területet ölel körül (C.1.1 tábla). A fentebb idézett adatokkal összevetve nyilvánvaló, hogy ez a 2–3. századi városnak csak kis részét jelenti: lényegében a *forum insulájának* északi határától a fürdőkomplexum déli oldaláig terjedt a hossza. A fal megépítése az utcahálózatot is gyökeresen átalakította. Míg a Borostyánkő út részét képező észak-déli városi főút megmaradt az erődített település középtengelyének, sőt szerepe a két kaputorony kialakításával még hangsúlyosabbá vált, addig az ismert kelet-nyugati irányú mellékutak csaknem mindegyikét kettévágta a fal egy erődítésen belüli és egy azon kívüli szakaszra. Egyedül az „Ikva-út” maradt teljes hosszában járható, ez azonban kívül került a védett belvárosra. Mindez a közlekedés rendszerét is átstrukturálta. A város belsejét és középületeit ezentúl nem lehetett közvetlenül megközelíteni kelet vagy nyugat felől, hanem a fal mentén végighaladva először a két-tornyú kapukhoz kellett eljutni. Ez vezetett a mai napig is Várkerület néven ismert közlekedési „körgyűrű” vonalának kialakulásához.

A városfal építése és ezzel a település területének és szerkezetének erőteljes megcsonkítása nyilvánvalóan nem helyi kezdeményezésre történt, mint ahogy külső erőforrásokra volt szükség a monumentális, 3 m vastag és eredetileg mintegy 8,5 m magas védművek megépítésének finanszírozásához is. Az építkezések történeti összefüggéseit illetően birodalomszerte megfigyelhető, hogy a külső védelmi vonalak meggyengülése, a bizonytalan határhelyzet már nemcsak a katonai táborok, hanem egész polgári települések erődítését is szükségessé tette. Emellett Scarbantia esetében Pannonia provincia átszervezése, a korábbi kettő helyett négy részre osztása is szerepet játszott: Scarbantia a *limes* után a második védővonal részét képezte, mintegy elővárként az új helytartói székhely, Savaria előtt. Hasonló szerepet töltött be Trier elővédműveként Beda vagy Sirmium védelmében Bassianae. Mindhárom így módon biztosított nagyváros időnként császári tartózkodási helyként is szolgált.²⁵

A város középületei az új helyzethez alkalmazkodva tovább működtek, sőt több házat és a közfürdőt fel is újították. A 4. század eleji másodvirágzás Scarbantia megnövekedett útcsomóponti és védelmi szerepével magyarázható. Az erődített város jó néhány évtizedig biztonságos lakóhely és tárház maradt, amit legjobban a forumtól nyugatra, a mai Fő tér alatt, nagyjából a ferences (bencés) templom és a Szentháromság-szobor közti részen kialakított hatalmas gabonarakár (*horreum*) megépítése bizonyít. Kérdésesebb a fal megépítése után külvárossá vált és védtelenül maradt falon kívüli településrész sorsa, amelyről egyelőre nem rendelkezünk adatokkal. Csak a Borostyánkő út északi kivezető szakasza mellett, a Festő közben, illetve a Szentlélek utcában került elő egy-egy nagyméretű, apszisos épület.²⁶ A 4. század végén Scarbantia – történetében először – helyőrséget is kapott, amelynek vezetője a 395-től 425/430-ig vezetett méltóság-jegyzékben, a *Notitia Dignitatum*ban *tribunus cohortis Caratensis* néven fordul elő.²⁷

A 4. század 2. felében a helyi romanizált lakosság egyre inkább keveredett beköltöző germán népelemekkel. Az épületek használatában azonban még a római hagyományok domináltak. Új elemként jelentkezik a korban a kereszténység, amelynek éppen helyrajzi vonatkozásairól tudunk a legkevesebbet. A *Passio Quirini*, azaz a Sisciában működött, a 4. század eleji keresztényüldözések során mártírhálált halt Quirinus püspök szenvedéstörténete szerint ekkor már számos keresztény élt Scarbantia-ban.²⁸ A későbbiekben, amikor már szabadon gyakorolhatták az új vallást, bizonyára templomokat is építettek. Eddig mindössze két épület kapcsolható ide, feltételelesen. Az egyik a késő római várfal 10. és 11. sz. bástyája között, a fal külső (keleti) oldalán talált 5. századi kőalapozású, sírokkal körülvett faépület, amelyet feltárója „fatemplomként” azonosított.²⁹ A másik a forum déli részén, a felhagyott *curia* egyik helyisége fölé épített, a 6. század közepéig használt ház, amelynek padlójába középen egy *orans* testtartású, glóriás emberalakot ábrázoló bekarcolással díszített téglát falaztak be. A házban talált S-alakú fibula ugyanakkor egyértelműen a longobárd népcsoporthoz köthető.³⁰ Mindez már a római uralom megszűnését követő időszakba vezet át.

The buildings on the north side of the Forum had cultic functions. They included the Capitolium temple, beside which, on the north-east side, was probably a temple to Hercules. The Capitolium was adorned by statues of Jupiter, Juno and Minerva, found when the foundations of today's town hall were being laid in 1894. The material of these three monumental god-figures – Aphrodisian marble from Asia Minor – and the artistic standard of their execution permits the inference that they were brought to Scarbantia under the patronage of the emperor or the governor in the mid-second century.¹⁹ Altar stones have also been discovered from buildings on the south side of the Forum. Opposite the temple was a colonnade, and behind that the centre of local administration, the Curia. The building on the west side of the Forum was probably the Basilica, the building used for judicial purposes. The Forum was built during the great period of construction in the early second century, and the buildings on the north and south sides were extended during the time of Emperor Antoninus Pius (138–161) (Figs 3.a and 3.b).

Another major public building in the city was the baths, about 300 m south of the Forum, on the site of the school in Orsolya tér. Impressions in the bricks show it to have been built at the same time as the Forum, in the early second century (100–114 AD). The sophisticated ashlar masonry of the buildings also dates them to this time. The large cold and hot water baths (*frigidarium* and *tepidarium*) and the massive hypocaust heating indicate that the baths were certainly for communal use. With some reconstructions, the baths functioned throughout the history of the Roman city, or at least until the fourth century. Its walls defined the orientation of other buildings in that quarter during the Roman Era, and their demolished remains served as foundations for modern buildings as late as the nineteenth century.²⁰

The third major second-century public building, the Amphitheatre, had much less effect on the city's topography in its own time or later. This lay some 1.5 km to the north-west of the Forum, on an area which is still not built up, on the side of Bécsi domb hill. Factors affecting its location must have been the natural features favourable to forming the *cavea* and the relative proximity of the roads to Carnuntum and Vindobona. It accommodated an estimated 14,000 spectators.²¹ There are no sources that permit even an estimate of the city's population, but it is reasonable to assume that the Amphitheatre's audience must have been boosted by inhabitants of nearby cities and neighbouring villa settlements. This is consistent with Scarbantia's role as a regional centre in the system of Roman settlements. The foundations of a temple to Nemesis have been found on the east side of the Amphitheatre, beside the entrance facing the city.²²

The great period of the city's development in the early second century included the construction of an aqueduct, a section of which has been discovered in Bánfalva, beside a modern mill.²³ No traces have yet been found of the continuation of the water supply into the city.

As with other settlements in north-west Pannonia, Scarbantia suffered from an intrusion into the Roman Empire by the Quadi and Marcomani in the late second century. Every excavation of public buildings has found a thick burnt destruction layer, followed by a period of restoration in the late second and early third centuries. This did not involve any substantial topographical changes, and the city was effectively rebuilt on its original foundations.²⁴ Major changes, with effects perceptible even now, only came in the later imperial era.

2.3.4 Transformation of the city in the late imperial era

The change which fundamentally altered the structure of the city was the construction of the city walls in the early fourth century (map A.3.1). The roughly oval fortification built of regular ashlar, with 39 bastions and two gate towers, was 400 m long by 250 m wide and enclosed an area of some 9 hectares (Plate C.1.1). A comparison with the above data shows that it incorporated only a small part of the second–third-century city: the long dimension reached from the north boundary of the *insula* of the Forum to the south side of the baths complex. Building the wall also fundamentally transformed the street layout. The north–south main road through the city, as part of the Amber Road, remained the central axis of the fortified arrangement, and the two gate towers further accentuated it, but nearly all of the known east–west sidestreets were divided by the wall into sections inside and outside the fortification. Only the “Ikva Road” remained passable throughout its length, but it lay outside the protected city centre. The wall also caused a complete restructuring of the transport system. From east or west, there was no longer direct access to the interior and public buildings of the city; travellers first had to go round the wall to the two-tower gates. This established what has survived as the “ring road” of the Castle District.

The construction of a wall which severely contracted the city's territory and disrupted its structure was clearly not a local initiative, and finance for the monumental, 3 m thick and originally 8.5 m high wall must have come from an external source. The historical context was the weakening of the external lines of defence all over the Empire and insecure border conditions which required fortification of civic towns as well as military camps. More specifically for Scarbantia, the reorganisation of the province of Pannonia into four instead of two parts also had an effect: after the *limes*, Scarbantia formed part of the second line of defence, a kind of advance fort before the new gubernatorial seat of Savaria. Beda played a similar advance defence role for Trier and Bassianae for Sirmium. Such protection enabled the main cities to serve as occasional imperial residences.²⁵

2.4 Népvándorlaskor

2.4.1 A római város utolsó évtizedei

Ahogyan a római birodalom felbomlása sem köthető egyetlen eseményhez, hanem évszázadokon át zajló folyamat volt, ugyanúgy egyes településeinek szerkezete is lassan, fokozatosan alakult át. Scarbantiában a római adminisztráció megszűnését az ún. „viskóperiódus” követte, amikor a középületek és szentélyek egy része még használható állapotban volt, és az 526 után betelepülő longobárd lakosság még a római falak között építette fel gyenge házait.³¹ Scarbantia tehát romos állapota ellenére a 6. század második feléig viszonylag sűrűn lakott település volt, ahová a temetkezések tanúsága szerint még itáliai importtárgyak is eljutottak a továbbra is használatban levő Borostyánkő úton. Jelentőségét talán a legjobban az mutatja, hogy püspöki székhely is volt. Ezt a tényt a város ókori nevének legutolsó egykorú említését is tartalmazó forráscsoport, az 572 és 579 között az Aquileia melletti Gradóban tartott zsinat iratai őrizték meg, ahol a résztvevők között említik *Vigilius episcopus Scaravaciensis*, azaz Scarbantia püspökét.³² A közösség, amelynek előljárója volt, ekkor már valószínűleg nem lakott a városban, mert 568-ban az avarok betörésének hírére tömegesen elmenekültek vagy elhurcolták őket. A régészeti kutatások a 6. századot megért épületek hirtelen elhagyását és ezt követő leégését tárták fel.

A 6. század végét mintegy 400 éves lakatlan időszak követte a városban. Ez alatt az idő alatt a fallal körülvett belvárosban mintegy 3 méternyi, a falakon kívül – a terepviszonyoktól függően – ennél vékonyabb, 1–2 méternyi leletmentes humuszréteg halmozódott fel. Ez az ún. feketeföld-periódus nem helyi sajátosság: a Bécsi-medencétől a Kisalföldig, Vindobonától Arrabonáig szinte minden római eredetű településen megtalálható.³³ Azt bizonyítja, hogy a vidék új urai, az avarok, elkerülték a romokat és környéküket. A 10. század elején a vidéket elfoglaló magyarok már nem egy hajdani várost, hanem egy üresnek tűnő falgyűrűt vehettek birtokukba.

2.4.2 Ödenburg, a lakatlan város

A lakatlan periódushoz mégis nagy valószínűséggel köthető egy fontos momentum Sopron életében: a város máig használatos német nevének, az Ödenburgnak a kialakulása.³⁴ A korábbi megalapozatlan találgatások után Mollay Károly vette sorra a helynév korai előfordulásait és keletkezésének lehetséges körülményeit. Filológiai érvek alapján bizonyította, hogy a Német Lajos karoling uralkodó 859. évi oklevelében említett *Odinburch* nem Sopronra, hanem egy, azóta elpusztult Graz környéki településre vonatkozik.³⁵ Nem fogadta el a név korai emlékének a Niederaltaichi Évkönyvek 1065. évi adatát sem.³⁶ Véleménye szerint hiteles írásos forrás csak 1273 után tartalmazza Sopron középkori német nevét, elsőként az ún. *Continuatio Vindobonensis*, *Oedenburch* formában.³⁷ Ettől kezdve jól követhető sorban folyamatosan adatolható a helynévnek ez az alakja elbeszélő és okleveles forrásokban egyaránt.³⁸ A név magyarázata ugyanakkor településtörténeti kérdéseket is felvet: hol helyezkedett el a névben szereplő vár, és mikor volt pusztá?

Az eddigi megfejtési kísérletek során³⁹ Mollay Károly kronológiai érvei mellett két további feltevést is mintegy axiómaként fogadtak el: hogy a helynév keletkezése szorosan összefügg az első, idevonatkozó írásos adat felbukkanásával, illetve hogy a névadás a helyi német lakosság révén ment végbe. A két tétel azonban nem feltétlenül állja meg a helyét. A helynévadás mindenekelőtt a szóbeliséghez köthető, számos név keletkezik és él tovább évszázadokon keresztül anélkül, hogy írott formában rögzítenék; egy népcsoport pedig elnevezhet egy területet vagy települést anélkül is, hogy tartósan ott megtelepedne – elegendő, ha az adott terület a látóterébe, érdekszférájába tartozik. Ilyen szemmel nézve az Ödenburg név a 6. és 10. század között – miután a romanizált lakosság elhagyta az erődített várost – bármikor keletkezhetett anélkül, hogy a Karoling-korban ott új települést alapítottak volna. A 6–8 m magasan álló lakatlan falkoszorú párját ritkító látvány volt a környéken. A Karoling Birodalom keleti határtartományának zömmel német ajkú lakossága nyilván nem ment el szóltanul a hatalmas romok mellett, és a „pusztá vár”-nál kézenfekvőbb nevet aligha adhatott volna neki. A későbbiekben viszont, amikor a magyar lakosság mind a várban, mind közvetlen közelében megtelepült, ez a névadás nem lett volna indokolt.

Még egy további, részben nyelvészeti, részben azonban településtörténeti jellegű érv is szól az Ödenburg helynév 13. század végi keletkezésé ellen. A Sopron nyugati szomszédságában használatos bajor-osztrák nyelvjárásban az újonnan kialakuló városneveknél a 12. század végétől már a -burg helyett a -stadt utótagot használták a település jellegének meghatározására. Jó példa a névadási szokás változására az 1108-tól adatolt *Klosterneuburg*, illetve az 1194-ben alapított *Wiener Neustadt* elnevezése. Márpedig Sopron, amint a továbbiakban látni fogjuk, a 13. század végére kétségtelenül városi jellegű településsé vált. Az ezt megelőző évszázadokban, bár eltérő településszerkezettel, ugyancsak központi funkciót töltött be.

The city's public buildings adapted to the new situation and continued to operate, and several houses and the public baths were actually renovated. The second flourishing in the early fourth century was due to Scarbantia's enhanced role as an intersection and defensive point. The fortified city remained a safe place of residence and storage, as proved by the construction of an enormous cereal warehouse (*horreum*) west of the Forum, under today's Fő tér, roughly between the Franciscan (later Benedictine) Church and the Holy Trinity statue. The fate of the undefended districts outside the wall is more dubious, and at present we have no data on them. All that has been found are two large vaulted buildings, one near Festőköz and another in Szentlélek utca.²⁶ In the late fourth century, for the first time in its history, Scarbantia accommodated a garrison, whose commander from 395 until 425/430, as recorded in the *Notitia Dignitatum*, was *tribunus cohortis Caratensis*.²⁷

In the second half of the fourth century, the local Romanized population increasingly mixed with incoming Germanic people. Roman traditions continued to prevail, however, in the use of buildings. A new element at that time was Christianity, whose effect on topography is its least-known aspect. The presence of many Christians in Scarbantia at that time is mentioned in *Passio Quirini*, the story of Bishop Quirinus of Siscia, who died a martyr's death in the persecution of Christians in the early fourth century.²⁸ Later, when Christians were permitted to practice their religion, they built churches. So far, two buildings have been tentatively identified as such. One is between bastions 10 and 11 of the late-Roman city wall, a fifth-century wooden building with stone foundation on the outer (eastern) side of the wall, surrounded by graves, identified by the excavator as a “wooden church”.²⁹ The second is on the southern part of the Forum built above one room of the abandoned Curia, a building used up to the mid-sixth century, in the centre of whose floor there was a brick engraved with a haloed human figure in an orans posture. The S-shaped fibula found in the building, however, is clearly linked to the Longobard people.³⁰ This leads us into the period following the end of Roman rule.

2.4 The Migration Period

2.4.1 The final decades of the Roman city

Just as the fall of the Roman Empire cannot be assigned to any single event, and was rather a process lasting several centuries, the structure of each of its towns changed only gradually. In Scarbantia, the end of Roman administration was followed by the “hovel period”, when some of the public buildings and temples remained in a usable state and the Longobard people, who moved in after 526, built their weak buildings among the Roman walls.³¹ Despite its ruination, Scarbantia retained a relatively high population until the second half of the sixth century, and burial finds show that Italian import goods still came in via the Amber Road. Perhaps the best sign of its significance is that it was an episcopal seat. This fact is recorded among the documents of the council held in Grado, near Aquileia, between 572 and 579, the last contemporary source mentioning the city's ancient name; one of the participants was *Vigilius episcopus Scaravaciensis*, i.e. the Bishop of Scarbantia.³² The community of which he was leader probably no longer lived in the city, because in 568 the inhabitants fled *en masse* on hearing of the intrusion of the Avars, or were carried off. Excavations revealed the sudden abandonment of buildings which had survived to the sixth century and were subsequently burned down.

The end of the sixth century was followed by about 400 years when the town remained uninhabited. During this time, some 3 metres of humus accumulated in the centre of the town surrounded by the wall, and somewhat less outside it – 1–2 metres depending on the terrain. This “black earth” period is not an isolated phenomenon; it is to be found in nearly every Roman settlement from the Vienna Basin to the Kisalföld, Vindobona to Arrabona (Győr).³³ It proves that the new lords of the region, the Avars, avoided the ruins and their surroundings. On occupying the area in the early tenth century, the Hungarians found not an old city, but an apparently empty ring wall.

2.4.2 Ödenburg, the uninhabited town

The uninhabited period can nonetheless be linked to an important aspect of Sopron's history: the genesis of its still-current German name, Ödenburg.³⁴ After earlier unfounded guesses, Károly Mollay analysed the early occurrences of the placename and the possible circumstances of its origin. By philological arguments he proved that the *Odinburch* mentioned in a charter of 859 by the Carolingian ruler Louis the German refers not to Sopron but to a now-abandoned place near Graz.³⁵ Neither did he accept the appearance of the word in the 1065 Niederaltaich Annals as an early mention of the name.³⁶ He saw the first authentic written source containing Sopron's medieval German name in the chronicle called *Continuatio Vindobonensis*, from after 1273, which refers to the settlement as *Oedenburch*.³⁷ From then on, this form of the placename can be traced continuously in both narrative sources and charters.³⁸ The meaning of the name nonetheless poses questions of the history of the town: where was the castle of the name, and when was it deserted?

Attempts to decipher it³⁹ have incorporated Károly Mollay's chronological arguments and two further proposals, almost as axioms: firstly, the genesis of the name is closely connected with the occurrence of the first written mention, and secondly the name was given by the local

3. Sopron településszerkezete és topográfiája a magyar honfoglalástól a 17. század végéig

Szende Katalin

3.1 A magyar honfoglalás kora

Habár a Fertő–Lajta vidék 796-tól a Frank Birodalom keleti határtartományának (*Oriens*) részét képezte, a mai Sopron területén nem, csak a város tágabb környékén (Sopronkőhida, Sopron-Présháztelep) tárták fel szórványos késő avarkori (9. századi) megtelepedés nyomait.⁴⁰ A honfoglaló magyarok a 10. század első éveitől hódoltatták a Kárpát-medence nyugati határvidékét, a bajorok felett a 907-es pozsonyi csatában aratott győzel-mükkel pedig végképp stabilizálták ezen a vidéken fennhatóságukat, amely a 10. század közepéig egészen az Enns vonaláig kiterjedt. A hely-névanyag, elsősorban a Soprontól 9 km-re fekvő Harka falu neve egyes kutatók szerint arra utalhat, hogy Sopron környéke is a rangban harma-dik országos főméltság, a harka (*karchász*) fennhatósága alá került.⁴¹ Az egyre nagyobb számban előkerülő 10. századi temető- és településnyo-mok (Veszkény, Szakony, Röjtök stb.)⁴² alapján feltételezhető, hogy a honfoglalók és az őket követő nemzedékek egyre sűrűbben betelepítet-ték Sopron környéke, a későbbi Sopron megye területét. Valószínűleg en-nek az időszaknak az emléke a Soprontól északnyugatra, az őskori tele-pülési előzményekről szólva már említett Krautäcker lelőhelyen feltárt településrészlet, amelyet a kerámialeletek alapján az ásató a 9–10. szá-zadra keltez, és nem tartja kizártnak a honfoglalás előtti népesség to-vábbbélését sem e helyen. Valószínű, hogy a közlekedésföldrajzi szem-pontból kedvező helyen levő, de nem védhető telepet az ispáni vár meg-építésekor vagy még azt megelőzően feladták.⁴³

A Lajta és Morva folyók vonalában húzódó nyugati védővonal, a külső gyeprendszer kiépítésére a 970-es évektől került sor, amikor a magyarok ettől nyugatabbra első hódításaikat feladták. Ez lehetett az az időszak, amikor – a határvárak sorozatából álló védővonal kiépítésének átfogó programja keretében – a korábban lakatlanul és romosan álló soproni erősség is felkeltette a környék új urainak figyelmét, akik itt „feltehetően valamilyen őrhelyet” létesítettek.⁴⁴ A római romok tehát döntő szerepet játszottak az új település helyének megválasztásában. Az alább részlete-sen tárgyalandó ispáni vár azonban valószínűleg nem a legkorábbi Árpád-kori településnyom a későbbi Sopron területén: egyes kerámialeletek a várfalon belüli terület 10. század végi használatára utalhatnak, bár kér-dés, hogy ez mennyivel előzte meg a vár kiépítését.⁴⁵

3.2 Árpád-kor – Az ispáni vár korszaka (A.3.2 térkép)

3.2.1 A vár erődítése

Az 1960-as évek elejétől folytatott régészeti kutatások eredményeképpen sikerült meghatározni a korábban csak okleveles adatokból ismert és fel-tételesen számos különböző helyre lokalizált soproni ispánsági vár helyét, a település egymást követő erődítéseinek sorrendjét. Az ásatók megfo-galmazása szerint Sopron belvárosában a római falak mellé „később egy égett sánc, majd a helyenként még ma is látható városfal épült”.⁴⁶ A sánc vonala pontosan követi a késő római városfal belső vonalát, és északi ka-puja is a római északi kapu helyén épült meg. Az alagútszerűen kialakít-ott kapubejáratot a sánc és a kapu leégése után még az Árpád-korban elfalazták; az új kaput a régítől 4–5 méterrel keletebbre, a későbbi város-torony helyén alakították ki. A délkeleti kapu (a későbbi Hátsókapu) vi-szont nem rendelkezik római előzménnyel. Helyét Sopron megváltozott geopolitikai helyzetének megfelelően az ország belső, központi része felé eső oldalon jelölték ki, szerkezete megegyezett az északi kapu korai formájával.⁴⁷ Elképzelhető, hogy a két római kori gyalogos kapu (Szt. György u. 17. és Templom u. 14.) is használatban volt.⁴⁸

A sánc talpszélessége mintegy 18–20 m, magassága 8 m körül volt, amin még feltehetően egy legalább 2 m magas fa mellvéd állt. Külső ol-dalát az Előkapu körzetében sekély, de széles árok vette körül, máshol egyelőre nem kerültek elő ennek nyomai. A sánc szerkezetét a Szent György utca, az Orsolya tér és a Templom utca külső háziorában végzett számos ásatás során tanulmányozhatták a régészek (C.1.2 tábla).⁴⁹ Alap-ját egy tölgyfa gerendákból készített kazettarendszer alkotja. A reke-szek méretei nem egységesek a sánc teljes hosszában: 0,7–1 × 1–1,4 m és 2,3–2,5 × 2,5–3 m között váltakoznak. Nem azonos a feltöltésük sem, bennük a tiszta agyagtól vagy homoktól a települési hulladékkal kevert földön keresztül a köves építési törmelékig igen sokféle anyag megtalál-ható. Összességében mintegy 16 500 m³ fát és 53 500m³ földet használ-tak fel az építők.⁵⁰ Ilyen mennyiségű anyag megmozgatásához és a sánc szakszerű megépítéséhez jelentős, központi akarat által irányított né-pességre volt szükség. További jellegzetesség, hogy a fa-föld szerkezet a védmű teljes hosszában vörösre égett, innen kapta a régészeti szakiroda-lomban elterjedt „vörös sánc” nevet. Az égés során anyaga – a feltöltés-hez használt föld minőségétől függően kőkeményre vagy lazább, poró-zus szerkezetűre változott. Az átégett szerkezet viszonylag gyakori je-lenség, távolabbi példák mellett a környék szinte minden egykorú sánc-váránál (Darufalva/Draßburg, Locsmánd/Lutzmansburg, Pozsony/Brati-slava) megtalálható.⁵¹ Az elterjedtség azonban önmagában nem ad ma-gyarázatot arra a kérdésre, hogy vajon készakarva, a szerkezet szilárdítá-sának céljával égették-e ki, vagy ellenséges támadás, esetleg véletlen baleset folytán, a vár védőinek akarata ellenére következett be az égés.

German population. These two theses cannot, however, be taken as certain. Placenames are above all linked to the oral tradition, with many names arising and being used for centuries without being set down in writing. Also, an ethnic group can give a name to an area or settlement without settling there permanently – it is sufficient for the area to fall into their field of vision or sphere of interest. Viewed thus, the name Ödenburg could have arisen any time between the sixth and tenth centuries, after the Romanized population left the fortified city, without a new settlement being founded there in the Carolingian Era. The 6–8 m high uninhabited circular wall must have been an unparalleled sight in the area. The largely German-speaking inhabitants of the eastern border province of the Carolingian Empire could hardly have passed by these enormous ruins without noticing them, and could hardly have found a name which was more apt than “deserted castle”. Later, when the Hungarian inhabitants settled in both the castle and its direct vicinity, there would have been no basis for the name.

There is another argument, however, partly linguistic and partly historical, against the late thirteenth century origin of the name Ödenburg. In the Bavarian-Austrian dialect spoken to the west of Sopron, new town names coined from the end of the twelfth century used the suffix -stadt rather than -burg in defining a type of settlement. A good example of the change in naming custom is *Klosterneuburg*, of which the first record dates from 1108, and *Wiener Neustadt*, founded in 1194. Sopron, as we shall see, had by the end of the thirteenth century undoubtedly taken on the nature of a town. In the previous centuries, albeit with a different settlement structure, it also fulfilled central functions.

3. Settlement structure and topography in Sopron between the Hungarian Conquest and the late seventeenth century

Katalin Szende

3.1 The Conquest period

The Fertő – Lajta region was reckoned as the eastern frontier province (*Oriens*) of the Frankish Empire from 796 onwards, but signs of ninth-century (late Avar) settlement have been found only in the wider vicinity of Sopron (Sopronkőhida, Sopron-Présháztelep), and not at its present location.⁴⁰ The conquering Hungarians occupied the western border region of the Carpathian Basin in the early years of the tenth century, stabilising their control of the area by a victory over the Bavarians at Pressburg (Bratislava, Pozsony)⁴¹ in 907 and extending their territory up to the line of the Enns by mid-century. Placenames, particularly Harka, a village lying 9 km from Sopron, indicate in the view of some researchers that the Sopron area may have come under control of the third-ranking dignitary of the land, the Harka (*karchas*).⁴² As more and more tenth-century cemeteries and settlement remains come to light (Veszkény, Szakony, Röjtök, etc.)⁴³, a picture emerges of the conquering Hungarians and subsequent generations founding an increasing density of settlements in what became the county of Sopron. One of these may be the remains discovered at the Sopron-Krautäcker site, an area to the north-west of the town which was mentioned earlier in connection with prehistoric settlements. Here a number of houses, pits and ovens have been dated on the basis of the pottery finds to the ninth and tenth centuries. The archaeologists do not rule out the possibility of a surviving pre-Conquest population either. Although it was favourably located from the point of view of transport geography, it was not defensible, and was probably abandoned when or before the castle of the *ispán* (*comes*) was built.⁴⁴

The “outer marches”, the western defensive line along the Lajta (Leitha) and Morva (Morava, March) rivers, was established during and after the 970s, when the Hungarians abandoned their conquests to the west. This may have been the period when the previously uninhabited and ruined Sopron fort came to the attention of the new lords of the land as they planned a comprehensive line of border castles, and they set up “presumably some kind of guard point” there.⁴⁵ The Roman ruins were certainly decisive in the choice of the site for a new settlement. The *ispán*’s castle, discussed below, was probably not the earliest Árpádian-era settlement in what later became Sopron; some pieces of pottery have been found indicating that the area within the town wall was in use in the tenth century, but it is uncertain, how much this use preceded the building of the new fort.⁴⁶

3.2 The Árpádian Era – the *ispán*’s castle (map A.3.2)

3.2.1 The fortifications of the castle

Until the early 1960s, the Sopron *ispán*’s castle was known only from charters; its location, previously the subject of various hypotheses, has since been identified by archaeological excavations which have also determined the order of construction of the town’s fortifications. The chronological sequence in which the town’s fortifications were built has also been established. They show that beside the Roman town walls of Sopron “there is a later burnt rampart, and thereafter a town wall, which is still visible at some points today”.⁴⁷ The rampart exactly follows the

Az a tény, hogy az égés során mindkét kapu megrongálódott és üszkös romjaik az omladék alól kerültek elő, inkább az utóbbi feltételezést támasztja alá. A kiégés korának archeomágneses kormeghatározása megengedi azt a feltételezést, hogy arra a megépülés után több évtizeddel vagy akár egy évszázaddal később került csak sor. Az újabb kutatások azt is bizonyították, hogy több mint 200 éves használata során többször is javításokat végeztek az erődítésen.

A védmű építési módja: a kazettás szerkezetű, ún. széles talpú fa-föld sánc jól illeszkedik a korszak közép-európai hadiépítészetének emlékei közé,⁵² bár ritkaságnak számít, hogy a helyi adottságokat kihasználva, a fennmaradt római kőfallal kombinálva épült meg, amit azonban önmagában nem tartottak elégségesnek a védelem biztosítására. A sánc megépítését az eddigi kutatás a 10. század vége és a 11. század második fele közti időre keltezi. A sánc anyagából előkerült kerámialeletek és a természettudományos kormeghatározási módszerek ezen az időhatáron belül pontosabb datálást nem tesznek lehetővé.⁵³ Ezért a kutatás a történeti összefüggések figyelembe vételével próbál a Géza fejedelem (972–997) és Szt. László (1077–1095) uralkodása közti csaknem egy évszázadon belül szűkebb időhatárt kijelölni. A korábbi vélekedés (Győrffy György) Szt. István államszervező munkájához kapcsolta többek között a soproni sánc megépítését is, és ezen az állásponton van a sánc kutatásának összefoglalója, Gömöri János is. Ezzel szemben Kristó Gyula a 11. század közepe utánra teszi Sopron megye kialakulását – és így székhelyének kiépítését is.⁵⁴ Legutóbb Buzás Gergely az 1040-es évek bel- és külpolitikai válságára és harcaira adott válaszként értelmezte az erődítés létrejöttét, a nyugati határvidék sáncait az 1042 és 1052 közti évtizedre keltezte.⁵⁵ Fő érve, hogy a krónikás hagyomány először III. Henrik császár 1044-es támadása kapcsán említi Sopront (*invasit fines Hungariae intrans per Supronium*),⁵⁶ erősségről viszont még nem szól. Kérdés azonban egyrészt, hogy mennyire volt fontos a krónikás számára egy ilyen részlet megemlítése, másrészt, hogy volt-e alkalom az 1040-es években az események pillanatnyi hatása alatt egy ilyen hatalmas léptékű munka lebonyolítására. A megépült erősség mindenesetre 1096-ban már állt és alkalmasnak bizonyult Bouillon Gottfried keresztes hadainak megállítására, 1241/42-ben pedig a tatárok támadásának kivédésére is.

3.2.2 A vár funkciója és beépítése

Az építés pontos idejének eltérő meghatározása ellenére abban megegyezik a kutatás, hogy a soproni belváros Árpád-kori erődítménye az ispáni várral azonos. Hozzá kapcsolódik a település és az azt körülvevő megye magyar névadása, a Sopron is. A nyelvészek szerint ez a kora Árpád-korban általános pusztaszemélynévből képzett helynevek típusába tartozik, amelyek a megyék esetén azok első ispánjainak nevét örökítették meg. Az Árpád-kori forrásokban többnyire Suprun vagy Supron alakban leírt név valószínűleg a Sophronios egy változata volt.⁵⁷

A 11. századtól tehát Sopron egy megye, méghozzá egy határvármegye központja lett, így a nyugati határszél igazgatásában meghatározó szerepet játszott,⁵⁸ ami az erődítés helyrajzát is meghatározta. A megyeközpontoknak ugyanis lakóhelyet (és megélhetést) kellett biztosítani a megye élén álló ispán és kísérete, a vár élén álló várnagy (*maior castri* vagy *castellanus*), a katonaság és az ezeket kiszolgáló népesség egy része számára, és helyet kellett adni az ehhez kapcsolódó egyházi szervezetnek is. Ezekből az elemekből Sopron esetében többnek a lokalizálására történt kísérlet, teljes bizonyossággal azonban csak kevés esetben rendelkezünk. Még a sánc falán belüli terület jellege és beépítettsége sem teljesen tisztázott. A római falak meghatározó szerepe miatt az ispáni vár 8,7 hektáros alapterülete nagyobb, mint a legtöbb korabeli hasonló létesítményé, így tehát feltételezhető, hogy nemcsak menedékvárként, hanem raktározó és talán lakóhelyként is szolgált. Bizonyára a falon belül kell keresnünk az ispán és a várnagy székhelyét, amely talán az északkeleti tömbben, a várostorony és a Háromház tér közti területen állhatott. Mollay Károly ezt az 1270-es években szerepet játszott Péter várnagy, illetve leszármazottai, az Agendorferek lakóhelyéből kiindulva feltételezi, topográfiai érveként a tömb különállása, a Háromház tér egyébként nehezen indokolható kialakítása hozható fel (*ld. 5. ábra*).⁵⁹

A sáncon belüli terület többi részének topográfiája egyelőre csak nagy vonásokban vázolható fel. Nyilvánvalóan kellett lennie egy rögzült útvonalnak, amely az északi és a délkeleti kaput összekötötte, ennek egyértelmű nyomai azonban még nem kerültek elő – esetleg a Szt. György utca vonalvezetése köthető ide.⁶⁰ A sáncon belül feltárt 11–13. századi építmények között félig földbe mélyített és földfelszínen álló boronafalú és sövényfonatos házak, szabadtéri sütőkemencék és egyéb objektumok is megtalálhatók (A.3.2 térkép).⁶¹ Úgy tűnik, hogy a vár belseje lakófunkciót csak korlátozottan töltött be, a feltárt épületek (amelyek elsősorban a vár déli részén végzett kutatások eredményeként kerültek napvilágra) leletanyaguk alapján zömmel istállóként⁶² vagy raktárként határozhatók meg, amelyek a vár katonai és igazgatási funkciójával függenek össze. Idekapcsolható a történeti adatokból ismert sóraktár is, ahol királyi megbízásból a stratégiai jelentőségű só elosztását végezték. II. András 1208-ban kiadott oklevele szerint, amely elődei, III. Béla és Imre adományát erősítette meg, a sókereskedelemben jelentős szereppel bírt a heiligenkreuzi ciszterci apátság, amely évi 3000 zuan szabadon értékesíthető kőst kapott Sopronban. Mollay Károly a sóraktárat és az apátság 1233-ban említett házát a vár déli részére, a helynévként 1428-tól adatolható Sópiaakra (Salzmarkt, ma Orsolya tér) lokalizálta. Véleménye szerint az apátság házából beszerezhető só számos osztrák kereskedőt is a városba

inner line of the late Roman town wall, and its north gate was built on the site of the Roman north gate. The tunnel-like gateway was, after both the gate and the fortification burnt down, walled up before the end of the Árpadian Era; the new gate (named later Előkapu, i.e. front gate, Vorderthor) was set up 4–5 m to the east of the old, on the site of the later front tower (Fire Tower). The south-east gate, named later Hátsókapu, i.e. back gate (Hinterthor) had no Roman predecessor. Its site, on the side towards the central interior of the kingdom was determined by Sopron's new geopolitical position. It had a similar structure to the north gate in its early form.⁴⁸ It is possible that the two former Roman pedestrian gates (Szt. György utca 17. and Templom utca 14.) were also in use.⁴⁹

The rampart was 18–20 m wide at its base and about 8 m high, presumably topped by a further wooden parapet at least 2 m high. A shallow but wide trench defending its outer side has been found in the vicinity of the Előkapu (Front/north gate), but not, as yet, elsewhere. The structure of the rampart has been studied in many excavations in the outer row of houses in Szent György utca, Orsolya tér and Templom utca (Plate C.1.2).⁵⁰ It was built on a system of oak-beam coffers. The coffers are not of uniform size along its length, varying between 0.7–1×1–1.4 m and 2.3–2.5×2.5–3 m. Neither is their infill everywhere the same: a variety of material has been found: pure clay, pure sand, earth mixed with town waste, and stone building debris. Overall, some 16,500 m³ of wood and 53,500 m³ of earth were used in its construction.⁵¹ Movement of such a quantity of material and construction of the rampart to a satisfactory standard must have required the labour of a large number of people directed under central command. A distinctive feature of the rampart is that the wood-earth structure has burnt red throughout its entire length, earning the name “red rampart” in the literature. In burning, the structure of the material became either rock-hard or loose and porous, depending on the quality of the earth used. Such a burned structure is a fairly common phenomenon; there are many distant examples, and locally it is found at nearly every earth fort of the time (Draßburg/Darufalva, Lutzmannsburg/Locsmánd, Pressburg).⁵² This does not in itself, however, tell us whether it was burned deliberately to strengthen the structure or burned down due to enemy attack or accident, against the wishes of the castle defenders. The fact that both gates were destroyed in the fire, their cindery remains having been found under the rubble, tends to support the latter hypothesis. Archaeomagnetic dating of the fire supports the hypothesis that it occurred several decades or even a century after the rampart's construction. Recent research has found evidence of frequent repairs to the fortifications during the more than 200 years they were in use.

The construction of the fortification – a wide-based box-structured wood-and-earth rampart – is comparable with other Central European military architecture of that time,⁵³ but is nonetheless a rarity in its utilisation of the surviving Roman stone wall, although the latter was not considered sufficient in itself. Research dates construction to some time between the late tenth century and the second half of the eleventh. Pottery finds from the excavation of the rampart and scientific dating methods are unable to give a more precise date,⁵⁴ but upon taking historical connections into account, the time limits tentatively may be narrowed to a few decades within the century between the reigns of Prince Géza (972–997) and King Ladislas (1077–1095). The earlier view (György Győrffy) was that construction of the Sopron rampart was part of the efforts of King Stephen to organise the state, and János Gömöri, when summarising the research into the rampart, gives the same opinion. Gyula Kristó, however, puts the formation of Sopron County – and thus the construction of the county seat – at the mid-eleventh century or after.⁵⁵ Most recently, Gergely Buzás identified the reason for building the fortification as a response to the internal and foreign crisis and battles of the 1040s.⁵⁶ His main argument is that Sopron is first mentioned in the chronicle tradition in connection with the attack by Emperor Henry III in 1044 (*invasit fines Hungariae intrans per Supronium*),⁵⁷ but no fortification is mentioned there. How important it was to the chronicler, however, to mention such a detail, and whether there would have been time to undertake such an enormous work as an immediate reaction to the events of the 1040s, are open to question. What is certain is that the defence was in place in 1096, and proved capable of repelling the crusaders of Godfrey of Bouillon and even defending its garrison against the Mongols (*Tatars*) in 1241/42.

3.2.2 The function of the castle and the buildings of its interior

Although disagreeing as to the exact date of construction, research is unanimous that the Árpadian Era fortification in Sopron's centre may be identified with the *ispán's* castle. Connected with this is the birth of the Hungarian name for the settlement and the county around it, Sopron. Linguists identify it as one of a set of placenames deriving from simple personal names in the early Árpadian Era; in the case of a county, it was the name of its first *ispán*. Most often written as Suprun or Supron in Árpadian Era sources, the name was probably a version of Sophronios.⁵⁸

From the eleventh century, then, Sopron was the centre of a county, indeed a border county, and so had a central role in the administration of the western borderland.⁵⁹ This was a formative factor in the topography of the fort. The county centres had to provide residence and a living to the *ispán* in charge of the county and his retinue – the castellan (*maior castri* or *castellanus*) in charge of the castle, the garrison and their

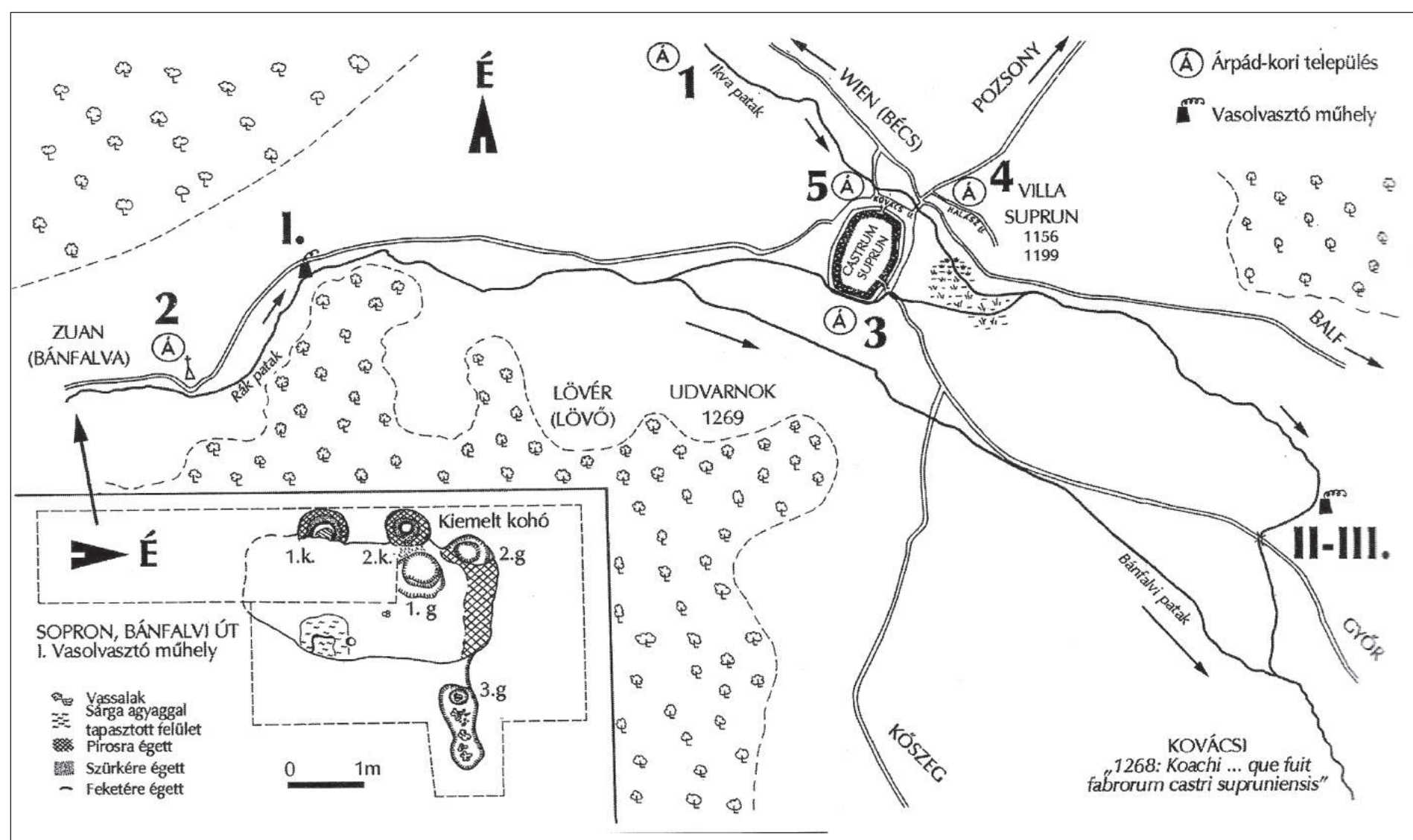
vonzott.⁶³ Kérdés azonban, hogy a ciszterciek meddig voltak jelen Sopronban. A később még idézendő 1379-es házjegyzékben már nem szerepelnek, házuk talán a zágrábi püspök tulajdonában levő épülettel (*item bishof von Agrim I haus*)⁶⁴ azonosítható.

3.2.3 A váralja és a távolabbi települések

Még több kérdést vet fel a sáncon kívüli terület topográfiája. Ennek legfontosabb része minden bizonnyal a közvetlen *suburbium*, a várakot körülvevő széles, közlekedésre és piactartásra is alkalmas övezet, a későbbi Várkerület volt. A vár piacának jelentőségét nem kisebb nevű szerző, mint Idriszi arab geográfus örökítette meg, akinek 1154-ben összeállított munkája szerint: „Sopron városa pompás, nagy város, sok vízzel és kerttel, forgalmas piacokkal és utcákkal. Házai magasak, sétányai pompásak.”⁶⁵ A vártól északra fekvő terület másik fontos eleme az Ikva patak volt, amin szekérrel csak egy helyen, a mai napig Ikvahídnak nevezett ponton lehetett minden évszakban és minden vízállás mellett biztonsággal átkelni. A híd előtt egyesült és torkollott be a Várkerületbe és azon keresztül az Előkapu védművébe a Bécs és Pozsony felől érkező főút, illetve itt lehetett észak és nyugat felé elhagyni a vár övezetét. Nem véletlen, hogy az

servants – and had to accommodate the associated ecclesiastical organisation. There have been attempts to localise several of these elements in Sopron's fort, but definite proof has been obtained only in a few cases. Even the nature and extent of building in the area within the rampart walls has not been fully determined. Because it was based on the old Roman walls, the castle covered a larger area – 8.7 hectares – than most comparable contemporary fortifications, and may thus be presumed to have served as a place of storage and perhaps even residence, as well as a refuge. The seat of the *ispán* and the castellan must certainly be sought within the walls, perhaps in the north-east block, on the area between the north (front) tower and the Háromházter (Dreihäuserplatz). Károly Mollay bases this hypothesis on the place of residence of the Agendorfer family – Castellan Peter, a prominent incumbent in the 1270s, and his descendants, whereas Jenő Major puts forward as a topographical argument for the same assumption the isolation of the north-western block, resulting in the otherwise illogical layout of Háromházter (see Fig. 5).⁶⁰

Only a rough outline of the topography of the rest of the area within the rampart can be attempted at present. There must clearly have been a

4. ábra. A soproni ispáni vár melletti Árpád-kori településnyomok és vaskohász műhelyek (Gömöri 2002, 73. kép)

Településnyomok: 1. Jereván lakótelep (Krautäcker); 2. Sopronbánfalva, Mária Magdolna-templom; 3. Széchenyi tér, Posta; 4. Szt. Mihály u. 14.; 5. Ógabona tér

Vaskohász műhelyek: I. Bánfalvi út; II. Potzmann-dűlő; III. Kovácsi

Fig. 4 Traces of Árpadian-age settlements and iron-smelting workshops beside the ispán's castle in Sopron (Gömöri 2002, Fig. 73)

Traces of settlements: 1. Yerevan housing estate (Krautäcker); 2. Sopronbánfalva, Church of St Mary Magdalene; 3. Széchenyi tér, Post; 4. Szt. Mihály utca 14; 5. Ógabona tér
Iron-smelting workshops: I. Bánfalvi út; II. Potzmann-dűlő (field); III. Kovácsi

ispáni vár legfontosabb egyházi intézménye, a Szűz Máriának szentelt, a győri püspök fennhatósága alá tartozó főesperesi templom (a későbbi forrásokban Várarokmenti Boldogasszony-templom) ezen a tájon épült fel. A főesperesi templomnak az ispánsági váron kívüli elhelyezésére más Árpád-kori megyeszékhelyekről is vannak példák.⁶⁶ Ezekben az esetekben a harmadik fontos, az előző kettőtől távolabb eső topográfiai elem a plébániatemplom, amelynek excentrikus elhelyezkedése Sopron esetében különösen nagy figyelmet keltett.⁶⁷ A vártól északra fekvő dombon, a közvetlen környék legmagasabb pontján felépült Szt. Mihály-plébánia-templom eredetileg valószínűleg a várat ellátó szolgálónépi szervezet kötelékébe tartozó egyik település, a *villa Supron* temploma volt. A templom és környéke Árpád-kori története még feltárára vár. Az egyház első írásos említése 1278-ból származik, az épület részleges régészeti és művészettörténeti kutatása 13. századnál korábbi elemeket eddig nem hozott felszínre.⁶⁸ A templom környezetében eddig mindössze egy helyen, a Szt. Mihály utca 14. alatt került elő egy Árpád-kori hulladékgödör és kemencemaradvány, másutt a feltételezett korai település nyomaira nem bukkantak rá.⁶⁹

A vár körüli övezet nyugati és déli részén (Széchenyi tér 8–10., Hátulsó u. 12., Ógabona tér 44–46., Ógabona tér 48., Petőfi tér) feltárt épületek maradványai a terület lakottságát bizonyítják, de a beépítés jellegének és kiterjedésének meghatározására még nem elegendők. A későbbi délnyugati külvárosban (Rákóczi u. 33–35.) csak szabadtéri kemencék és kerámia

fixed route linking the north and south-east gates, but no definite traces of this have been found. The most likely suggestion is that it is identical with the route of the later Szt. György utca.⁶¹ The eleventh-thirteenth-century buildings uncovered within the rampart were partly underground and partly above-ground log-wall and wattle buildings, open-air ovens and other structures (map A.3.2.).⁶² It seems that the interior of the castle had a limited residential function. Most of the buildings found (the excavations took place mainly in the southern area) have been identified as stables⁶³ or stores associated with the castle's military and administrative function. Historical sources also tell of a salt storehouse, where the strategically-important allocation of salt went on under royal commission. A charter issued by Andrew II in 1208, confirming a grant by his predecessors Béla III and Emeric, records the important part which the Cistercian Abbey at Heiligenkreuz played in the salt trade, receiving 3000 zúans of tradable salt annually in Sopron. Károly Mollay has localised the salt storehouse and a house mentioned in 1233 as belonging to the abbey, to the southern part of the castle, a place known as Salzmarkt from 1428 (now Orsolya tér). He also states that the salt available from the abbey's store may have attracted many Austrian merchants to the town.⁶⁴ The question remains, however, as to how long the Cistercians were in Sopron. They no longer feature in a 1379 register of buildings, to be discussed later, but their building may be identifiable as the house owned by the Bishop of Zagreb (*item bishof von Agrim I haus*).⁶⁵

került elő ebből a korszakból.⁷⁰ (A.3.2 térkép). Más esetekben az oklevelekben fennmaradt helynevek utalnak a soproni várat körülvevő katonáskodó és szolgálónépek falvaira. A várhoz közelebb, attól északra található Kovácsok utcája és Halász utca⁷¹ mellett távolabb, déli irányban fekvő a Luer és Udvarnok helyneveket lehet itt említeni.⁷² Régészeti kutatások csak az ispáni várat vassal ellátó szolgálónépek településein folytak. A vártól délre a Deák-téren, valamint 4–5 km-re délnyugatra, a Bánfalvi úton vasolvasztó műhelyek és lakóházak, hasonló távolságra délkeletre, a Potzmann-dűlőben, Kovácsi falu helyén kohók és ércpörkölő gödrök kerültek napvilágra⁷³ (4. ábra).

Az ispáni vár körül végzett eddigi kutatások alapján a Kárpát-medence korai központi helyeire jellemző, területileg széttagolt településszerkezet képe látszik kibontakozni, amelyben a katonai/adminisztratív, a kereskedelmi, valamint a kézműves és a mezőgazdasági termelés funkcióit több, egymással laza topográfiai kapcsolatban lévő településrész konglomerátuma látta el.⁷⁴ Hasonló helyrajzi jellegzetességeket mutat Közép-Európa sok más korai városias települése is, amelyeknél a fejlődés következő fázisában a településszerkezet koncentrálódása, rendezettebbé válása figyelhető meg.⁷⁵ Ez a folyamat követhető nyomon Sopron 13–14. századi fejlődésében is.

3.3 Ispáni várból királyi város

3.3.1 A johanniták megtelepedése

Az ispáni várból szabad királyi várossá válás folyamatának határmezsgyéjén jelent meg a 13. század közepén új elemként a johannita szerzetesrend Sopron északi külvárosában. A rendet, amely már 1217 óta birtokolta a Baboti kapunál szedett vám kétharmadát, 1247-ben IV. Béla azzal a céllal telepítette Sopronba, hogy 50 lovas katonával szerepet vállaljanak a nyugati határszél várainak védelmében.⁷⁶ Templomuk és rendházuk, feltételezhetően a mai Bécsi u. 7. alatt, valamint az utca túloldalán lévő vámházuk (Bécsi u. 8.) egyúttal a település akkori kiterjedésének északnyugati határát is megadja.⁷⁷ Későbbi adatokból visszakövetkeztetve a rend kezdte működtetni az Ikvahíd mellett, annak Balfi utca felőli oldalán épült ispotályt is, amely az említett fontos útsomópont mellett elhelyezkedve eredetileg elsősorban az átutazók, zarándokok szállásául szolgálhatott.⁷⁸ (Az ispotályról kapta az Ikvahíd német nevét, a *Spitalbruckot*, és maga az Ikva is *Spitalbach*ként szerepel még a 19. századi térképeken is.) A rend megbízatása a határvédelemben való részvételre, amire a tatárjárás tapasztalatai és a II. (Harcias) Frigyes osztrák herceggel vívott harcok egyaránt indíthatták a királyt, egyben a korábbi határvédelem elégtelenségét is jelzi. A megyék ispánjainak vezetésével harcoló csapatok ugyan még évtizedekig szerepet kaptak – a II. Ottokár cseh királlyal vívott háborúban még katonai kontingenst tudtak kiállítani⁷⁹ –, a szervezet átalakulása azonban elkerülhetetlenül haladt előre.

3.3.2 A vár belsejének átrendeződése, a ferencesek és a zsidók megtelepedése

A johanniták megtelepedésével kapcsolatos oklevelek egyúttal a vár belső területének átalakulásáról is tudósítanak és felvetik azt a kérdést, hogy meddig állt fenn az ispáni vár katonai funkcióihoz tartozó beépítés. 1250-ből ugyanis arról értesülünk, hogy az ispotályos lovagok állításuk szerint a soproni várban (*in castro Supruniensi*) házakkal (*domibus*) és egy telekkel (*curia*) rendelkeztek. Ezt a várbeliek (*burgenses*) kifogásolták, de végül is úgy egyeztek meg, hogy egy tornyot a hozzá tartozó telekkel és házakkal átadnak a szerzeteseknek, olyan feltétellel és jövedelmekkel, amilyenekkel más tornyokat a várban lakó polgárok bírnak (*alie turres civibus in sepedicto castro commorantibus sunt collate*).⁸⁰ A forrás szövege lényegi elemeket tartalmaz a váron belüli terület – amit ekkortól joggal nevezhetünk belvárosnak – átalakulásáról, amelyek annak képét a mai napig meghatározzák. Az 1240-es években került ugyanis sor a belváros területének felosztására, a telekrendszer és az utcahálózat kialakítására.

A folyamat szervesen illeszkedik IV. Béla tatárjárás utáni várospolitikájába, amely rendezett, jól védhető településmagok kialakítására törekedett, részben azok új helyen való kijelölésével (pl. Budán vagy a zágrábi Várhegyen), részben a környéken élő népesség királyi rendeletre már meglévő erődítésekbe történő áttelepítésével, mint Esztergom és Fehérvár esetében – az előbbiben kevesebb, az utóbbiban több sikerrel. Sopronban a tatárjárás emléke mellett a Harcias Frigyes elleni küzdelmek is indokolhatták az uralkodó politikáját. A telkek kimérése a helyi adottságokhoz igazodva, egy területi egységen belül tervszerűen történhetett, amint ezt Buda esetében Végh András kutatásai igazolták. Kimutatta, hogy először a Várhegyet körülvevő falat építették meg, és onnan kiindulva mérték ki az egyforma mélységű telkeket, ami a falak vonalának minden szabálytalanságát híven követő utcavonalakat eredményezett.⁸¹

Sopron belvárosában kisebb területen és a sánchoz igazodva végezték el a kimérést, az elv azonban hasonló volt. Először a sánc mentén körben végighaladva jelölhették ki a telkeket, amelyek a sánc széles talpa által elfoglalt hely miatt hosszabbak, mint a belső tömbökben levő telkek. Ezután a mai Templom utcától kiindulva még egy teleksort mérték ki. Ez magyarázza, hogy az Új utca nyugati oldalának vonala (amely eredetileg a Templom utca keleti oldalán kimért telkek lábvonalát jelentette) miért követi olyan pontosan a nyugati várfal, illetve a Templom utca nyugati oldalának vonalát.⁸² A keleti teleksor (a későbbi Szt. György utca) homlokzati vonala és a második nyugati teleksor lábvonala (a későbbi Új

3.2.3 The settlement adjacent to the castle and the neighbouring villages

The topography of the area outside the rampart poses more questions. The most important part was certainly the direct *suburbium*, the broad zone around the castle trench, used for transport and market purposes. This became the predecessor of the later Várkerület (Grabenrunde). The significance of the castle's market was recorded by no less an author than the Arab geographer Al-Idrisi in 1154: "Sopron is a fine large town with much water and many gardens, busy markets and streets. Its houses are high, its promenades splendid."⁶⁶ Another important element of the area to the north of the castle was the Ikva brook, which could be crossed safely by cart in all seasons and in all states of flood at only one point, still known as Ikvahíd (Ikva Bridge, Spitalbruck). It was at the bridge that the main roads from Vienna and Pressburg converged and joined the belt around the castle, in front of the Előkapu gate defences, and the exit from the castle perimeter to the north and west was also there. It was thus a good site for the most important ecclesiastical establishment of the *ispán's* castle, the archdeacon's church. This church, dedicated to the Virgin Mary (mentioned in later sources as the Várárokmenti – "by-the-castle-trench" – Church of the Virgin Mary), subordinated to the Bishop of Győr. The siting of the archdeacon's church outside an *ispán's* castle was repeated in other Árpadian Era county seats.⁶⁷ The third important topographical element in these cases was the parish church, further removed than the first two, whose eccentric siting at Sopron has attracted particular interest.⁶⁸ St Michael's Parish Church, on a hill to the north of the castle, the highest point in the immediate area, was probably originally the church of *villa Supron*, a settlement for people who did service for the castle. The Árpadian Era history of the church and its vicinity has yet to be explored. The first written mention of the church dates from 1278, and partial archaeological and art-history investigations of the building have not yet discovered traces earlier than the thirteenth century.⁶⁹ All that has been found so far is an Árpadian Era waste pit and oven fragment near the church, at Szt. Mihály utca 14, but no traces of the presumed earlier settlement have emerged.⁷⁰

Remains of buildings on the west and south part of the outer perimeter of the castle (Széchenyi tér 8–10, Hátulsó utca 12, Ógabona tér 44–46, Ógabona tér 48, Petőfi tér) prove that the area was inhabited, but are insufficient to determine the layout and extent of building. In the later south-western suburb (Rákóczi utca 33–35), only outdoor ovens and pottery have come to light from this era⁷¹ (map A.3.2). In other cases, placenames may refer to villages providing military and other services to Sopron Castle, such as Kovácsszer or Kovácsok utcája ("blacksmiths' street") and Halász utca ("fishermen's street")⁷² just to the north of the castle, and places surviving in charters called Luer and Udvarnok further away to the south.⁷³ Archaeological investigation has only taken place so far in the settlements of bondsmen providing iron to the *ispán's* castle. To the south of the castle, in Deák tér, and 4–5 km to the south-west on Bánfalvi út, there were iron-melting workshops and dwellings, and to a similar distance to the south-east in Potzmann-dűlő (-field), the site of the village of Kovácsi, furnaces and ore-roasting pits have come to light⁷⁴ (Fig. 4).

The *ispán's* castle emerges from research so far as a settlement typical of early local centres in the Carpathian Basin. Structurally, it was a conglomerate of discrete sub-settlements in loose topographical connection, providing military/administrative, trading, craft and agricultural functions.⁷⁵ Its topographical features display a similarity to many other early urban-like settlements in Central Europe,⁷⁶ as does the process of concentration and ordering of the settlement structure which Sopron underwent during its development in the thirteenth and fourteenth centuries.

3.3 From *ispán's* castle to royal town

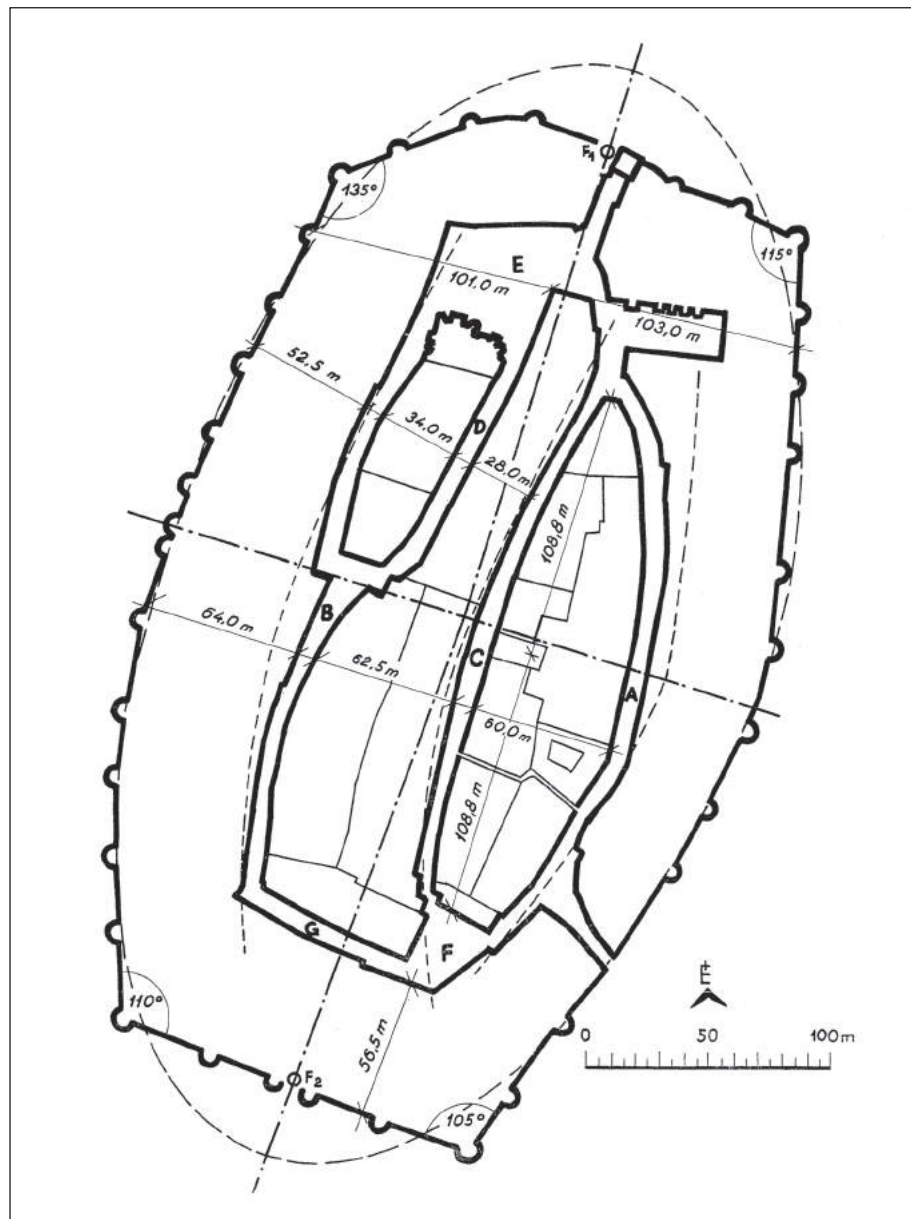
3.3.1 Settling the Order of St John

Sopron's period of changeover from *ispán's* castle to free royal town in the mid-thirteenth century was marked by the arrival of the Knights Hospitallers (the Order of St John) Order in the north suburb. Having been in possession of two-thirds of the customs duty collected at Baboti Gate (a suburban gate on the road from Vienna, guarded by warriors from Babot) since 1217, the order was settled in Sopron by Béla IV in 1247 to provide 50 mounted soldiers for defence of the castles on the western border.⁷⁷ Their church and friary, probably at number 7, Bécsi út, and their customs house on the other side of the street (Bécsi utca 8), extended the border of the town to the north-west.⁷⁸ It may be inferred from later data that the Order of St John started running a hospital built on the Balfi utca side of Ikvahíd, the major intersection mentioned above. This location suggests that the initial primary function of the hospital was to accommodate travellers and pilgrims.⁷⁹ (The hospital provided Ikvahíd with its German name, *Spitalbruck*, and the stream itself is entered even on nineteenth-century maps as *Spitalbach*.) The Order of St John's commission to take part in border defence, which the king must have issued on the experience of the Mongol invasion and the struggles with Frederick II the Warlike, Duke of Austria, meant that border defences had hitherto been inadequate. Forces led by the county *ispán* had been involved for several decades, and put up a military contingent in the war against Ottokar II, King of Bohemia,⁸⁰ but the process of reorganisation was relentless.

utca) közé zárt lencse formájú területen a telkek kimérését nem lehetett teljes rendszerességgel végrehajtani, itt szabálytalanabb méretű telkek keletkeztek (5. ábra).

A Belvároson belül két nagyobb tér alakult ki, amelyeket a telkek leírt kimérése nagy vonalakban kijelölt. A nagyobb, északi tér esetében ismét hivatkozhatunk a budai analógiára: miként ott az északi városkapun belül, kissé nyugatra tolódva, az északi és nyugati teleksor által kijelölt sarokban alakult ki a Szombatpiac (a mai Kapisztrán tér és környéke), amelyen azután a Mária Magdolna-templom felépült, úgy jelent meg Sopron alaprajzában is a későbbi Fő tér helye. Ez utóbbi esetben is egy egyházi intézmény, a ferencesek temploma és kolostora adja a tér déli lezárását. A ferencesek kolostorának tömbje láthatólag megbontja a nyugat felől számított második teleksor kimérésének rendjét. Ez véleményem szerint arra utal, hogy a ferencesek letelepítésére, amely mögött szintén uralkodói szándékot feltételezhetünk, a telkek kimérése közben kerülhetett sor. A második nyugati teleksor vonalának kijelölése már teljes hosszban megtörtént – amit az Új utca északi felének a nyugati várfalat szabályosan követő vonala is igazol –, a telkek tulajdonba adására viszont még nem került sor, így mód nyílt a munka közbeni tervmódosításra, egy nagyobb tömb kihasítására a kolduló rendi kolostor számára. A ferencesek 1278-as első említése⁸³ nincs ellentétben a két-három évtizeddel korábbra tehető telekosztási folyamattal, hiszen a biztosan korábbi plébániáról és Boldogasszony-templomról is csak ebből az évből való az első írásos adat. Az épület legkorábbi részleteinek művészettörténeti datálása sem mond ellent ennek a feltételezésnek, sőt inkább megerősíti azt.⁸⁴ A kolostor területének kijelölése hozta létre a Kolostor utcát, amelynek keleti oldala megegyezik a második nyugati teleksor haránt irányú megosztásának vonalával. Az így létrehozott telekmélységek kisebbek ugyan a várfal mentén húzódó teleksorénál, de ha az utóbbiból levonjuk a vörös sánc mintegy 20 méteres talpszélességét, a különbség máris jóval kisebb lesz. A Kolostor u. 13–15. – Templom u. 5. meglévő, s vele szemben a Templom u. 10. – Templom u. 8. mára eltűnt fűrészfogas telepítése is a kolostor-tömb kijelölésének tervszerűségét, a városi telkek kiosztásával egyidős voltát támasztja alá.

A megtelepedés körülményei magyarázzák a kolostor központi helyét a város alaprajzában, amely eltér a Nyugat-Európában megszokott gyakorlattól. Ott ugyanis már több száz éves múltra visszatekintő, kialakult szerkezetű városokban kellett helyet találni egy új egyházi létesítmény számára, Sopronban viszont (hasonlóan több más hazai városunkhoz) éppen a város szerkezeti átalakulásának döntő pillanatában jelentek meg

5. ábra. A középkori soproni belváros alaprajzában főbb szerkezeti sajátosságai (Major 1965, 1. ábra nyomán)

A. Szt. György utca, B. Templom utca, C. Új utca (Judengasse), D. Kolostor utca, E. Fő tér, F. Orsolya tér (Salzmarkt)

Fig. 5 Main structural features of the ground plan of Sopron's inner town (after Major 1965, Fig. 1)

A. Szt. György utca, B. Templom utca, C. Új utca (Judengasse), D. Kolostor utca, E. Fő tér, F. Orsolya tér (Salzmarkt)

3.3.2 The internal rearrangement of the castle and the arrival of Franciscans and Jews

The charters connected with the settlement of the Order of St John also tell of the internal rearrangement of the castle interior and pose the question of how long the buildings primarily served the military functions of the *ispán's* castle. In 1250, the Knights Hospitallers claimed that they had houses (*domus*) and a plot (*curia*) in Sopron castle (*in castro Supruniensi*). The inhabitants of the castle (*burgenses*) challenged this, but ultimately agreed to hand over a tower and its associated plot and buildings to the monks on the terms and with the income by which burghers possessed other towers in the castle (*alie turre civibus in sepe dicto castro commorantibus sunt collate*).⁸¹ The text of the source gives substantial information on the rearrangement of the castle area – from now on worthy of the term “town centre” – which has defined its shape ever since. During the 1240s, the land in the town centre was parcelled up and a system of plots and streets laid out.

The process was part of Béla IV's urban policy following the Mongol Invasion. His purpose was to lay out well-designed, easily-defended town cores, partly at new sites (e.g. Buda or Castle Hill/Gradec in Zagreb), and partly by resettling the local population, via royal decrees, into existing fortresses, as in Esztergom and Fehérvár, the former with lesser, the latter with greater success. In Sopron, the battles against Frederick the Warlike provided additional cause for the king's policy. The land was often parcelled up according to a single plan within each district, taking account of local features, as András Végh's researches have borne out in the case of Buda. There, the walls surrounding Castle Hill were built first, and plots of equal depth were measured out from these, resulting in streets following every irregularity in the walls.⁸²

The layout in the smaller area of Sopron town centre follows a similar principle, with the rampart as its line of reference. The plots around the rampart were probably marked out first, and are longer than the lots in the interior blocks because of the wide base of the rampart. Then another row of plots was marked out starting from what is now Templom utca. This explains why the west side of Új utca (originally the line of the foot of the plots marked out on the east side of Templom utca) so precisely follows the line of the west castle wall and the west side of Templom utca.⁸³ The closed lens-shaped area between the street line of the eastern row of plots (later Szt. György utca) and the line of the foot of the other row of western plots (later Új utca) could not be laid out with complete regularity, accounting for the different-sized plots there (Fig. 5).

The marking out of plots in the town centre also resulted in the general outlines of large squares. The larger, northern square – the later Fő tér (Main Square) – also displays an analogy to Buda: it developed in the same way as Szombatpiac (“Saturday market”, now Kapisztrán tér and surroundings), inside the north town gate of Buda, shifted slightly west, in the corner marked out by the north and west rows of plots, and on which the Church of Mary Magdalene was later built. Fő tér is similarly closed to the south by a church establishment, the Franciscan church and friary. The Franciscan friary forms a block which appears to break the order of the second row of plots from the west. In the opinion of the present author, this suggests that the Franciscans were settled there – no doubt by royal order – when the plots were being laid out. All of the plots in the second row on the west side had been laid out – as proven by the line of the north side of Új utca, which faithfully follows the western castle wall – but not yet allocated, leaving the possibility of a modifying the plan, whereby a larger block was carved out for the friary of the mendicant order. The first mention of the Franciscans in 1278⁸⁴ is not in conflict with a process of parcelling the land two or three decades earlier, because it is from the same year we find the first written records of the parish church and the Church of the Virgin Mary, which are certainly earlier. The art historical dating of the earliest details of the building are also consistent with the hypothesis, indeed they tend to reinforce it.⁸⁵ The laying out of the friary site created Kolostor utca (“cloister street”), whose east side lies along the line of the transverse dividing line of the second row of plots on the west side. The plots thus created are less deep than those along the castle wall, but subtraction of the 20 m base width of the Red Rampart from the latter considerably narrows the difference. The sawtooth alignment, which survives between Kolostor utca 13–15 and Templom utca 5 and in the past was repeated on the opposite side between Templom utca 10 and 8, also supports the hypothesis that the friary block was planned and built just when the building plots were being allocated.

These circumstances explain how the friary came to be founded in such a central position on the town's ground plan, in departure from the usual West European practice. Elsewhere, new church establishments had to be found places in towns which typically had a history of several hundred years and a fixed structure, whereas in Sopron (similarly to other towns in Hungary), the mendicant friars appeared at a decisive moment in the town's structural rearrangement. There were three standard church institutions in Central European towns founded from the mid-thirteenth century onwards: the parish church, the hospital and at least one mendicant friary. Sopron already had the first two, and the occasion had now arrived to establish the third. The king's patronage was probably a factor in the selection of the order.⁸⁶ Béla IV, who ordered the rearrangement of the town centre, was an enthusiastic supporter of the Franciscans, especially after 1262, when he had a difference of opinion

a kolduló barátok. A 13. század közepétől a Közép-Európában alapított városok egyházi szervezetének három elvárt tartópillére volt: a plébánia, az ispotály és legalább egy koldulórendi kolostor. A két előbbivel, mint láttuk, Sopron már rendelkezett – a harmadik megalapítására most jött el az alkalom. A rend kiválasztását a királyi pártfogás is segíthette.⁸⁵ A belváros átrendezését kezdeményező IV. Béla a ferencesek hathatós támogatójaként ismert, különösen 1262 után, amikor Margit lánya házassági terve miatt nézeteltérésbe került a domonkosokkal. Ez az időpont esetleg a soproni kolostoralapítás időpontjának meghatározásában is segíthet.⁸⁶

A másik, a ferencesekkel egy időben a belvárosban megjelenő új vallási csoport a zsidóság volt, akik iránt IV. Béla szintén jóindulattal viseltetett, és akiknek jelenléte szintén az adott település városias jellegére utal. A Zsidó utca telkei a Templom utca és a Szent György utca belső oldalán fekvő telkek rendszeres megfelezésével jöttek létre, s ez az eljárás is tervezett, a belváros új betelepítését megelőző intézkedés lehetett.⁸⁷ A zsidók soproni megtelepedésének pontos ideje nem ismert, jelenlétük legkorábbi bizonyítéka az Új u. 22–24. alatt épült zsinagógájuk, amit a 13. és 14. század fordulójára határoz meg a művészettörténeti kutatás.⁸⁸ Esetükben is felmerülhet a királyi támogatás lehetősége – talán erre utal, hogy az imaházat az ispáni vár egyik szándékosan visszabontott tárházának helyén létesítették.⁸⁹ A helyválasztást indokolhatta a sókereskedelem korai központjának, a Salzmarktnak a közelsége is. Más telepések mellett a zsidók Sopronba költözését egyébként I. Károly 1324-ben kelt oklevele továbbra is szorgalmazta.⁹⁰

Az átalakuló belváros topográfiájában fontos szerepet játszottak a már a johannitákkal kapcsolatban, majd egy 1256-ra utaló oklevélben is említett tornyok.⁹¹ Ezek a magánkézben levő kőépületek részben a várossal vonalában (Fő tér 7. hátsó szárnya), részben a város közepén, az Új. u. és a Kolostor u. közötti hosszú tömb több telkének belsejében (Kolostor u. 13., 7., 1.), valamint ettől délre, a Szt. György u. 14. hátsó szárnyában kerültek elő (A.3.3 térkép).⁹² A város legkorábbi polgári kőépületeit a műemléki kutatás is a 13. század 2. felére keltezi, és azt is megállapította, hogy a már meglévő telekhatárokhoz igazodtak, tehát a tornyok építését meg kellett előznie a belváros területe fent leírt telkekre osztásának. A toronyszerű, többnyire kétszintes épületek vagyonőrző jelleggel, emeletes külső ajtóval épültek, amelyek mellett a telken „több, feltehetően földszintes faépület látta el a mindennapi élet szükségleteit.”⁹³ Építésük jól összekapcsolható azzal a társadalmi átalakulással, amit a várszervezethez tartozó népeknek az ispáni várba költöztetése és „telkekre ültetése” jelentett a királyi várszervezet felbomlásának időszakában. Hasonló tornyok, amelyek a városok előkelő származású korai lakóihoz kapcsolódnak, Európa számos városában megfigyelhetők, a Sopronhoz legközelebb eső példák Pozsonyban és Bécsben találhatók.⁹⁴

A soproni ispáni vár várossá alakulására tehát, a század közepén lezajló társadalmi folyamatokkal összhangban, az 1240-es évek végétől kerülhetett sor. Mint fentebb láttuk, 1250-ben és 1256-ban már telkeket és azokon álló épületeket említettek az oklevelek. A várfalon belüli terület felosztásának egyik utolsó mozzanata lehetett a ferences kolostor megalapítása, amely legkésőbb az 1260-as évek közepéig megtörtént, valamint a zsidók közel egykorú betelepítése. A város 1277-ből fennmaradt, IV. László által adományozott kiváltságlevele maga is utal IV. Béla korábbi, bizonyára a fent leírt átalakuláshoz kapcsolódó és utóbb V. István által is megerősített privilégiumára.⁹⁵ Az 1277-ben említett több intézkedés, így a szabad beköltözés joga, valamint a bíró- és esküdtválasztás és a dézsmaadás szabályozása valószínűleg a korábbi kiváltságokra megy vissza, amelyekhez hasonlóan az ország más településein is kaptak a „vendég” (*hospes*) jogállású beköltözők. Az 1277-es városi kiváltságlevélben új elem lehetett a királyi megyeszervezet időközben előrehaladt bomlásának fényében a megyésispán bíraskodása alóli teljes felmentés és az ispán vámszedésének korlátozása a keddi hetipiacok alkalmával. Kétségtelenül *ad hoc* intézkedésként értékelendő a megromlódott vár(os)falak megújítására tett adomány; ennek kézzelfogható eredménye lett a vörös sánc külső oldalán emelt 1–1,1 m vastag falgyűrű, amellyel sánc földjének leomlását igyekeztek megakadályozni. Ez a pillanatnyi igényeket kielégíthette, hosszú távon azonban nem jelentett elégséges megoldást.⁹⁶

3.3.3 A külvárosok kialakulása és a kitelepedési mozgalmak

A várfalból városfallá váló erődítésrendszer megerősítése egyben a bel- és külváros újraértelmezett viszonyára is felhívja a figyelmet. Az ispáni vár átalakulásával párhuzamosan az azt körülvevő lakóövezetnek is nyilván át kellett rendeződnie, a telkekre való felosztás rendszerének ott is meg kellett jelennie, ezt azonban a kutatás eddig kevesebb figyelemre méltatta. Egyelőre nincsenek adataink a külvárosban talált, 13. század közepe előtti településnyomok kontinuitásáról, de más városok (pl. Esztergom) analógiája alapján feltételezhetjük, hogy a széttagoltság csökkenhetett: kisebb területet laktak, de a korábbiaknál szabályozottabb helykihasználással. A két fő igazodási szempontot a várfal öve, illetve a városba bevezető, a domborzat és a vízrajz jellemzői által meghatározott fő kereskedelmi utak jelentették.⁹⁷ A külvárosok első ránézésre rendezetlennek tűnő utcaszervezetét és a későbbi alaprajzokon megfigyelhető szabálytalan telekméreteket kialakulását a két szemponthoz való együttes igazodás eredményezte.

A külvárosok lakói között az esetleg helyben maradt elemek mellett két fő forrásból számolhatunk betelepülőkkel. Egyrészt az ispáni vár körüli katonáskodó és szolgálónépi szervezet felbomlása után az ott élők egy része, elsősorban a kézművesek, de feltehetően a mezőgazdasági

with the Dominicans regarding the marriage of his daughter Margaret.⁸⁷ This date may also help in establishing the date of foundation of the Sopron friary.

Another new religious group which appeared in the town centre at the same time as the Franciscans was that of the Jews, to whom Béla IV was well disposed and whose presence is another indication of the town's urbanisation. The plots on Zsidó utca ("Jewish Street") were made by splitting the plots on the inner side of Szent György utca into two parts. This procedure must also have followed a plan, and preceded the new settlement of the town centre.⁸⁸ The exact time of the Jews' settlement in Sopron is not known; the earliest evidence of their presence is the synagogue built at Új utca 22–24, which art historians have dated to the turn of the thirteenth and fourteenth centuries.⁸⁹ The possibility of royal endorsement also arises in their case, evidence in favour being the siting of the synagogue on one of the deliberately-demolished storehouses of the *ispán's* castle.⁹⁰ The location may also have been due to the vicinity of the early centre of the salt trade, Salzmarkt. The moving of Jews in Sopron and other settlers was also encouraged by Charles I's charter of 1324.⁹¹

The towers already mentioned here in connection with the Order of St John, and mentioned in a charter concerning the year 1256, played an important part in the town's topography.⁹² One of these privately-owned stone buildings has been discovered in the line of the town wall (the back wing of Fő tér 7). Others were identified in the centre of the town, in the interior of several plots in the long block between Új utca and Kolostor utca (Kolostor utca 13, 7, 1) and to the south of there, in the back wing of Szent György utca 14 (map A.3.3).⁹³ These were the oldest stone buildings belonging to burghers. Historic-building research has dated them to the second half of the thirteenth century and established that they lay within already-established plot boundaries, proving that they must have been built after the land in the town centre had been parcelled out. They were tower-like, mostly two-storey buildings, probably having the purpose of safeguarding the property, and on the plot there were also "several, presumably single-storey wooden buildings for everyday needs."⁹⁴ Their construction fits well with the social reorganisation which took place as the royal castle establishment was breaking up. This involved the people who worked for the town taking up residence within the castle walls and being allocated plots of land. Similar towers owned by high-ranking inhabitants are found in many towns throughout Europe, the nearest examples to Sopron being in Pressburg and Vienna.⁹⁵

The transformation of the Sopron *ispán's* castle into a town, accompanied by the mid-century changes in society, must therefore have started in the late 1240s. As we have already seen, charters mentioned plots and buildings upon them as early as 1250 and 1256. Among the final episodes of the division of the land within the castle wall must have been the foundation of the Franciscan friary, which could not have occurred later than the mid-1260s, and the settlement of the Jews at about the same time. Sopron's surviving charter of 1277, granted by Ladislas IV, refers to privileges granted by Béla IV – no doubt in connection with the above transformation – and confirmed by Stephen V.⁹⁶ The several measures mentioned in 1277, such as the grant of freedom of settlement and regulations for appointing judges and jurors and collecting tithes, probably refer to already-established privileges applying to "guest" (*hospes*) settlers, as in other towns in the country. The grant in the town's 1277 charter of complete immunity from the judgement of the county *ispán* and restriction of the *ispán's* customs-collection at the Tuesday markets were probably new provisions, prompted by the advanced state of decay of the royal system of counties. The grant permitting the refurbishment of the deteriorating castle (or town) walls must surely be interpreted as an *ad hoc* measure; it had the tangible result of a ring wall 1–1.1 m thick on the outer side of the red rampart, designed to prevent the crumbling of the earth rampart. This may have satisfied immediate needs, but was not an adequate measure in the long term.⁹⁷

3.3.3 The formation of the suburbs and an outward population movement

The reinforcement converted the castle wall into a town wall, and indicates a shift in the relationship between town centre and suburbs. As the *ispán's* castle became a town, the residential zone around it must clearly also have changed and been parcelled up according to a system, but this question has, as yet, been little researched. The extent to which traces of settlement from before the mid-thirteenth century were continued is not yet known, but by analogy with other towns (e.g. Esztergom), we may infer that it was less dispersed: smaller areas were inhabited than before, but with a more regulated use of land. The main reference features were the zone around the castle wall and the main trading routes leading into the town, which were defined by the relief and hydrography of the surroundings.⁹⁸ The superficially disordered-looking street layout of the suburbs and the irregular plot sizes marked on later ground plans were the combined result of these features.

The inhabitants of the suburbs presumably included those who were long established there, but they were joined by others from two main sources. After the organisation of soldiers and servants around the *ispán's* castle disintegrated, some of its members, mainly artisans, but probably also some agrarians, sought a living in the emerging town. There is even some information from charters on the attachment of some sections of the population, such as the archers from *terra Luer* to Sopron, which also

foglalkozásuk egy része is a kialakuló városban keresett megélhetést. Egyes népelemek, így a löveri íjászok Sopronhoz csatolásáról, ami szintén települési átrendeződéssel járt, okleveles adatok is vannak.⁹⁸ Másrészt a kiváltságlevelek és a betelepülést szorgalmazó királyi rendeletek nyomán távolabbi, osztrák és cseh területekről is számosan érkezettek,⁹⁹ amit a 13. század végétől adatolható német és cseh eredetű személynevek mellett a városi kancellárián a 14. század közepétől megjelenő német nyelvhasználat is bizonyít.¹⁰⁰

Ezenkívül a külvárosok lakossága még egy, talán meglepőnek tűnő forrásból: a belvárosból kitelepülő polgárok révén is gyarapodott. Ezt a népmozgást hetven évig, az 1283 és 1353 közti évtizedekből követhetjük nyomon az azt megakadályozni akaró királyi rendeletekből. E források műfaja arra enged következtetni, hogy a belvárosi telkek hátrahagyására éppen a királyi várospolitika elleni tiltakozásként került sor – nem egyedülként az országban.¹⁰¹ Úgy tűnik, hogy amilyen kíváncsú volt a késő középkorban egy-egy belvárosi telek megszerzése, olyan kevésbé voltak vonzóak a falak mögötti élettel járó kötelezettségek a 13. század végén. Az első idevonatkozó oklevél megfogalmazásában a várban területrészszel – azaz telekkel – bíró (*porcionem habentes*) kitelepülők „*ab honore et servicio dicti castri se penitus retraxissent*”,¹⁰² azaz a vár védelmével, fenntartásával, a falak építésével kapcsolatos szolgálat terhe alól kivonták magukat. Ugyanezen oklevél a kitelepülés célpontjaként az „*in rure*” kifejezést adja meg, ami még a város környéki terület viszonylagos rendezetlenségére utalhat. Ezzel szemben 1330-ban már „*in burgo*”, azaz a külvárosban¹⁰³ telepedtek meg a renitens polgárok. A két dátum tehát Major Jenő találó megfigyelése szerint a város környéki terület rendezett kiépülését, *rusból burgummá* alakulását keretezi.¹⁰⁴ Azt viszont túlzás feltételezni, hogy ezek miatt a kiköltözések miatt teljesen elnéptelenedett volna a belváros, és hogy az Ödenburg helynév ezzel a folyamattal kapcsolódna össze.¹⁰⁵ A ki- és betelepülések eredményeképpen létrejövő külvárosi településszerkezetről a 14. századtól vannak pontosabb ismereteink (ld. 3.4.2 fejezet).

3.4 Helyrajzi változások a 14–15. században (A.3.3 térkép)

A 14–15. században Sopron a Magyar Királyság egyik legfontosabb városává vált. A helyi önkormányzat kereteinek megerősítése mellett szabad királyi városként tagja lett az önálló fellebbezési fórummal rendelkező ún. tárnoki városok hét tagból álló csoportjának; ezzel a középkorban

6. ábra. A Várostorony és környéke védelmi rendszere és a Fő tér északi házsora 1450 körül. Sedlmayr János elméleti rekonstrukciója, 2004 (Sedlmayr 2004, 7. kép)
Fig. 6 The defence system of the Fire Tower and its surroundings, with the northern row of houses on Fő tér (Main Square). Theoretical reconstruction by János Sedlmayr, 2004 (Sedlmayr 2004, Fig. 7)

involved some physical rearrangement.⁹⁹ Secondly, after the town charters and royal decrees encouraging settlement of the towns, many people may have come from Austrian and Bohemian lands,¹⁰⁰ as evidenced by the German and Czech names found from the late thirteenth century and the use of the German language in the town chancellery from the mid-fourteenth century.¹⁰¹

The suburban population also swelled from another, less evident source: burghers moving out of the town centre. Over the period of seventy years between 1283 and 1353, this movement may be traced from royal decrees attempting to stop it. The nature of these sources implies that leaving the town centre land was actually a protest against royal urban policy, not unique in Hungary.¹⁰² It seems that, in contrast with the attractions of acquiring a town-centre plot in the late Middle Ages, the obligations accompanying life behind the town walls were, by the late thirteenth century, prompting people to leave. The first decree which addresses this phenomenon states that outgoing inhabitants who had land inside the castle (*porcionem habentes*) „*ab honore et servicio dicti castri se penitus retraxissent*”,¹⁰³ i.e. were evading the burden of service involved in defending and maintaining the castle and building the walls. The same document uses the expression „*in rure*” as the destination of those leaving the town, which may reflect the relatively disordered state of the area around the town. By 1330, the delinquent burghers were described as settling „*in burgo*”, i.e. in the suburbs.¹⁰⁴ Jenő Major has perceptively observed that these two dates are the start and end points of the change from *rus* to *burgum*, i.e. the laying out of the area around the town.¹⁰⁵ It would be going too far, however, to say that these migrations completely emptied the town centre, and that the name Ödenburg is associated with the process.¹⁰⁶ From the fourteenth century onwards, we have more accurate knowledge of the suburban layout, which emerged as the result of these out- and influxes (see section 3.4.2).

3.4 Topographical changes in the fourteenth and fifteenth centuries (map A.3.3)

In the fourteenth and fifteenth centuries, Sopron grew into one of the most important towns in the Kingdom of Hungary. In addition to acquiring the framework of self government, it became, as a free royal town, a member of the seven “tavernical towns”, those who had recourse to the court of appeal of the master of the treasury; this was the highest degree of autonomy possible in the Middle Ages. The series of privileges granted by kings considerably helped Sopron to maximise its geographical advantages as a merchant town. Monocultural viticulture, and with it the wine trade, expanded, although the cultivation of vineyards in the direct vicinity of the town became less significant.¹⁰⁷ In parallel with this, there was a spectacular growth in population, which reached 4000–4200 in the early 1440s. Some 20–25% of these practised some kind of craft trade, 14–15% lived mainly from commerce (including the 4–5% Jewish population), and some 1–2% were priests or monks. The remaining inhabitants lived mostly from viticulture – vineyard owners, farmhands and day-labourers, but most artisans and merchants and even churches had vineyard plots and so were connected with producing wine for their own consumption or for the market.¹⁰⁸ All this naturally brought great changes to the building-up of the town and its external appearance.

3.4.1 The town centre

In the early decades of the fourteenth century, i.e. just when the outward movement was at its peak, the fortifications around the town centre were completely restructured. The construction work which took its course between 1297 and 1340 received substantial royal financial support,¹⁰⁹ but was a major cause of social tension. The purpose was no longer to maintain the defensive strength of the red rampart, but to change over to a modern stone town wall. This consisted of a triple ring of walls, as recorded on contemporary maps (Plates C.2.1 and C.2.2). Its structure was determined accurately by Imre Holl’s excavations.¹¹⁰ The Roman town wall, however, was retained complete with its towers and heightened, leading to a more dense system of bastions than was customary on town walls of the time. This improved the wall’s defensive strength, and it was cheaper to renovate the well-founded bastions than demolishing them in favour of straight wall sections. A wall-ring without bastions was built 6–7 metres outside the Roman wall, and another ring 5–6 metres inside it. The gaps between them, and the 25 m wide trench surrounding the system on the outside, made the town centre an impregnable fortress (Fig. 6).¹¹¹ The feasibility of the project was greatly assisted by keeping it within the relatively confined area enclosed by the Roman walls, i.e. there was no attempt to enclose the entire inhabited area. The fortification, intended as one of the king’s border defences,¹¹² fulfilled its role well even after the appearance of firearms, requiring only minor modifications (loops instead of battlements, reinforcement of the gate fortifications).¹¹³

The trench, granted permission in 1340 and completed in 1344, required major hydraulic works for its construction and maintenance. Considering that the stretch of the Ikva through Sopron was considerably below the ground level of the town centre, which in any case slopes to the north-north east (the stream lies at 209 metres above sea level between Festőköz and Ikvahíd, and 212 m at Fő tér, water for the trench had to come from the much smaller Rák stream.¹¹⁴ Ruhmann has inferred from

elérhető autonómia legmagasabb fokára jutott. Az uralkodóktól nyert sorozatos kiváltságok hozzásegítették ahhoz, hogy kereskedővárosként kihasználja a földrajzi adottságai nyújtotta előnyöket. Megerősödött a monokultúras jellegű szőlőművelés és az erre alapuló borkereskedelem, miközben a város határában folytatott szőlőművelés jelentősége csökkent.¹⁰⁶ Ezzel párhuzamosan népessége is látványos növekedésnek indult és az 1440-es évek elejére elérte a 4000–4200 főt, amelynek mintegy 20–25%-a üzött valamilyen kézműves mesterséget, 14–15 %-a döntően kereskedésből élt (közéjük számítva mintegy 4–5%-nyi zsidó lakosságot is), 2 %-ot tehetett ki a világi papok és szerzetesek száma. A fennmaradó lakosság döntően szőlőművelésből élő gazdapolgár, illetve vincellér, kapás és napszámos volt, de a kézművesek és kereskedők, sőt az egyházi javadalmak többsége is rendelkezett szőlőparcellákkal, így bekapcsolódtak a piacra termelő szőlőművelésbe.¹⁰⁷ Mindez természetesen a város kiépítésében és külső képében is komoly változásokat hozott.

3.4.1 A belváros

A 14. század első évtizedeiben, tehát a fent vázolt kitelepülési hullám csúcspontjával egy időben került sor a belváros körüli erődítések gyökeres szerkezeti átalakítására. Az 1297 és 1340 között jelentős királyi adományokkal¹⁰⁸ támogatott, de még így is társadalmi feszültségeket okozó munkálatok során már nem a vörös sánc védelmi erejének fenntartása volt a cél, hanem a korszerű kő városfalakra való áttérés. Ennek során háromszoros falgyűrűt alakítottak ki, amelyekről korai térképi ábrázolások is fennmaradtak (C.2.1 és C.2.2 tábla), pontos szerkezetét pedig Holl Imre feltárásai tisztázták.¹⁰⁹ A fal építői középpütt megtartották és felmagasították a római városfalat, faltornyaival együtt, ami a korabeli városfalakon szokásosnál sűrűbb bástyasort eredményezett. Ez javította a fal véderejét, ráadásul olcsóbb is volt a szilárdan megalapozott bástyákat renoválni, mint lebontani és egyenes falszakaszokkal kiváltani. A felújított római falon belül és kívül is, 6–7 illetve 5–6 méterre, egy-egy bástya nélküli falgyűrűt emeltek, amelyek a köztük lévő falszorosokkal, valamint a rendszert kívülről mintegy 25 m szélességben körülvevő vizesárokkal együtt bevehetetlen erősséggé tették a belvárost¹¹⁰ (6. ábra). Az építkezés megvalósíthatóságát segítette, hogy a tervezésnél nem lépték túl a római falak által meghatározott viszonylag szűk kereteket, azaz nem törekedtek a teljes lakott terület körülkerítésére. Az erődítés, amelynek az országhatár védelmében is szerepet szánt az uralkodó,¹¹¹ csekély módosításokkal (a pártázat helyett lőréses kialakításával, a kapuk védműveinek megerősítésével) a tűzfegyverek megjelenése után is jól betöltötte szerepét.¹¹²

Az 1340-ben engedélyezett, 1344-re elkészült vizesárok létesítése és fenntartása komoly vízepítő munkát igényelt. Tekintettel arra, hogy az Ikva városi szakaszának a medre jóval a belváros amúgy is észak-északkeleti lejtésű terepszintje alatt volt (a patak a Festőköz és az Ikvahíd között 209 méter szintmagasságon folyik, a Fő tér pedig 212 méteren fekszik), a felhasználható vizet csak a jóval kisebb hozamú Rák-patakból nyerheték.¹¹³ Ezért feltételezi Ruhmann, hogy már 1340 táján a várostól nyugatra, a mai Déli pályaudvar (219 méter szintmagasság) és a Frankenburg út (217 méter szintmagasság) közötti patakmederbe zsilipet és terelő kőfalat építettek.¹¹⁴ Innen, enyhén lejtő, ásott mederben, a belváros déli fala előtti teresedésen kialakított tározóba vezették a vizet (a mai Széchenyi tér, 215 méter szintmagasságon), melyből a várarkot táplálták. Maga a várárok és a tartalékvíz tárolására szolgáló és városi halastóként is hasznosított tavak ábrázolását az 1622-es erődítési térképen (C.2.2 tábla) és Zacharias Michel metszetén (C.4.1 tábla) láthatjuk.¹¹⁵ Az sem zárható ki, hogy az ároknak, de legalábbis déli szakaszának az előzményeként szolgált az a csatorna, amely a Mollay Károly által többször idézett, Ógabona tér és Újteleki utca környékére azonosított, középkori haltároló medencék frissvízellátását biztosította. A legkorábbi, idevonatkozó adat 1392-ből maradt ránk.¹¹⁶

A megerősített belváros lassan új középületekkel is gyarapodott. Új egyházi létesítményként a Szt. György-kápolna épült meg a 14. század végén, utóbb nevet adva az addig Felső utcaként (Obere Gasse) említett közterületnek. Egy belvárosi kápolna építésének szándéka már 1368-ban felmerült, de elkészülésére csak 1398-ból van adat. A kápolna egy polgári telken, Hans Schmuckenpfennig házának helyén épült fel, aki így váltotta meg a Büki János Sopron megyei nemes megölésében való közreműködés miatt vezeklésként rá kirótt szentföldi zárandoklatot.¹¹⁷ Ezen a kápolnán és a ferences kolostoron kívül csak egy változó helyszíni gazdasági célú épület volt egyházi tulajdonban az ellenreformáció koráig a belvárosban. Ez utóbbi épület a győri püspökség soproni dézsmaháza volt, ahol a tizedként befolyt bort és gabonát gyűjtötték és raktározták. A korai dézsmaház Mollay Károly feltételezése szerint azonos volt a Sópia déli részén korábban a heiligenkreuzi ciszterciek, majd a zágrábi püspök tulajdonában levő épülettel. Ezt 1465-ben Salánki Ágoston győri püspök a városnak adományozta, miután dézsmaház céljára megvásárolta a közelben – a zsidók utcájának déli végében – fekvő Új u. 28-as házat. A telek 1945-ig a püspökség tulajdonában maradt.¹¹⁸

A belváros, közelebről a 14. századtól *Judengasse* néven ismert Új utca adott otthont a középkori Sopron legfontosabb vallási kisebbségének, a zsidóságnak is. A 15. század közepén mintegy 200 lelket számláló közösség megtelepedéséről és zsinagógájáról fentebb már szó esett. Az imaház rituális fürdővel és ispotállal is rendelkezett. Ezenkívül a műemléki kutatás az Új u. 11. alatt is feltárt egy zsinagógát, amely a másíknál rövidebb ideig (a 14. század 2. felétől a 15. század közepéig) működött, és

this that around 1340, a sluice and a stone-wall channel were built in the course of the stream to the west of the town, between what was the Déli Station recently (219 m above sea level) and Frankenburg út (217 m).¹¹⁵ Water was led from here through a gently inclined canal into a reservoir in the area in front of the south wall of the town centre (now Széchenyi tér, 215 m above sea level), and this supplied the castle trench. The reservoirs, which were also used as fishponds for the town, and the trench itself are marked on the 1622 fortification map (Plate C.2.2) and on Michel Zacharias' engraving (Plate C.4.1).¹¹⁶ It is also possible that the trench, or at least its southern stretch, was based on the canal which provided fresh water to the medieval fish-storage pools identified by Károly Mollay in the area around Ógabona tér and Újteleki utca; the earliest known mention of these features dating back to 1392.¹¹⁷

In time, new public buildings were also added to the reinforced town centre. St George's Chapel was built in the late fourteenth century, giving its name to the street previously known as Obere Gasse ("upper street"). The intention to build a chapel in the town centre arose as early as 1368, but the earliest information of its existence dates only from 1398. The chapel was built on the site of the house of a burgher, Hans Schmuckenpfennig, who thereby redeemed the pilgrimage to the Holy Land imposed on him as penitence for his part in the murder of János Büki, a noble of Sopron county.¹¹⁸ Apart from this chapel and the Franciscan friary, the only church property in the town centre up to the time of the Counter-Reformation was one storehouse, in different places at different times. The latter was the Sopron tithe house of the Diocese of Győr, and was used to store the wine and corn collected as tithes. Károly Mollay has suggested that the early tithe house was the same building on the south of the *Salzmarkt* ("Salt market", modern Orsolya tér) which had formerly belonged to the Bishop of Zagreb, and before them, to the Heiligenkreuz Cistercians. It was donated to the town in 1465 by the Bishop of Győr, Ágoston Salánki, after he purchased the nearby building at the southern end of the Jews' street – Új utca 28 – as a tithe house. That plot remained in the diocese's possession until 1945.¹¹⁹

Új utca, a town centre street known from the fourteenth century onwards as *Judengasse*, contained the houses of Sopron's most important religious minority, the Jews. The arrival of the community – which numbered about 200 in the mid-fifteenth century – and the construction of the synagogue have already been mentioned. The synagogue also had a ritual bath and hospital. Historic building research has also uncovered a synagogue under Új utca 11, which operated for a shorter time than the other (from the second half of the fourteenth to the mid-fifteenth century), and was probably the private synagogue of a wealthy family.¹²⁰ *Judengasse* was not a ghetto-like closed area; Jews and Christians lived there together (Fig. 7). Only around 1440 may it be inferred that all 16 plots on the street (those whose frontages faced only this street) were Jewish-owned. The information comes from the documents concerning the wish of dowager queen Elizabeth to compensate the owners of the buildings demolished on the south side of Kovácsok utcája by giving them houses that had been in Jewish ownership.¹²¹ That was when the street was named Új utca ("new street").¹²² The Jews lived in the street until their expulsion on 10 September 1526, after which the houses and the synagogue continued their use as burghers' houses.¹²³

The burghers of Sopron acquired their most important public building, the Town Hall, in 1422.¹²⁴ Prior to this, the house of the current mayor or town judge must have accommodated meetings, court hearings, banquets held in honour of royal visits, and similar events. The acquisition of the first town hall is also accidentally connected with Jewish ownership: in 1422, King Sigismund donated to the town – which had earlier given him substantial financial support – the house of the late Viennese Jew Wolf (who probably died in the 1420 pogrom against the Vienna Jews) at Kolostor utca 7–9/Új utca 10–12 "*pro domo iudiciali seu pretorio*", that is, as a town hall. The building was – according to the town accounts – converted for the purpose and used as town hall until 1459. In this year the government of the town moved to the more central building at Fő tér 7, and held its sessions there until 1496, while Frederick III, who held Sopron in pledge, made the old town hall into a money-changing house and mint. In 1496 the town gained possession from the heirs of Orbán of Nagylucse, Bishop of Győr, of the third building after the front tower (now Fő tér 1), one of the most elegant buildings of the town centre, in lieu of the late bishop's debts to the town. The town council had the house renovated and entered this third town hall in ceremonial procession on 13 January 1497.¹²⁵ The town is still governed from this site, coincidentally the same spot where research has conditionally located the residence of the *ispán* or castellan in the Árpadian Era. The other municipal building (possibly preceding the Town Hall) was the baths (*padstube*), beside the rainwater drain, mentioned in the 1379 census in the building at number 19, Szt. György utca. They were no longer operating in 1429, and their function was transferred to baths on the bank of the Ikva, on Kovácsszer (Schmiedgasse).

In addition to buildings, the town centre and the suburbs housed open market places and semi-outdoor stalls in functionally differentiated, supervised sites allocated for trade of goods. The small area of the central district and its isolation from the main thoroughfares severely constrained its commercial functions. Meat was sold on the Salt Market site and the area beside it, fish to the east of there, towards the Hátsókapu gate, and poultry and vegetables in the eastern protrusion beside Fő tér

feltehetően egy tehetős család magánzsínagógája volt.¹¹⁹ A *Judengasse* egyébként nem gettószerűen zárt lakóterület volt, zsidók és keresztények egyaránt éltek ott (7. ábra). Egyedül 1440 körül feltételezhetjük, hogy az utca mind a 16 telke (azok, amelyek homlokzata csak erre az utcára nézett) zsidó tulajdonban volt. Az adat azzal az üggyel kapcsolatos iratokban olvasható, amikor Erzsébet özvegy királyné a Kovácsok utcájának déli oldalán lebontott házak helyett itt akarta kárpótolni azok tulajdonosait, a zsidók rovására.¹²⁰ Ekkor kapta az utca az Új utca nevet.¹²¹ A zsidóság 1526. szeptember 10-én történt kiűzéséig lakott az utcában, ez után a házakat és a zsinagógát is keresztény polgárházakként használták tovább.¹²²

A soproni polgárok a 1422-től rendelkeztek a legfontosabb közösségi épülettel, a városházával.¹²³ Ezt megelőzően a mindenkorai polgármester, illetve városbíró háza szolgálhatott a tanácsülések, ítélkezés, a városba látogató uralkodók tiszteletére rendezett lakomák és más hasonló események színhelyéül. Az első városháza megszerzése véletlenül szintén a zsidó lakossággal függ össze: 1422-ben Zsigmond király a néhai (feltehetően a bécsi zsidóság elleni 1420-as pogromban meghalt) Wolf bécsi zsidó Kolostor u. 7-9./Új u. 10-12. alatti házát adományozta az őt korábban komoly pénzösszegekkel támogató város közösségének „*pro domo iudiciali seu pretorio*”, azaz városháza céljaira. A városi számadások szerint alaposan átalakított épületet 1459-ig használták városházaként. Ezután III. Frigyes, Sopron zálogbirtokosa néhány évre pénzváltót és pénzverdét rendezett be itt, míg a város irányítása a központibb fekvésű Fő tér 7. számú házba tette át székhelyét, ahol 1496-ig üléseztek. Abban az évben jutottak hozzá Nagylucei Orbán győri püspök örököseitől a püspök várossal szemben fennálló tartozásai fejében a várostorony utáni 3. (ma: Fő tér 1.) épülethez, a belváros egyik legelőkelőbb házához, ahová ünnepélyes keretek között 1497. január 13-án vonultak be.¹²⁴ A városvezetés a mai napig ezen a helyen működik – véletlen egybeesés folytán éppen ott, ahol az Árpád-korban az ispán, illetve várnagya lakhelyét feltételezi a kutatás. A városháza mellett (illetve azt megelőzően) a belváros másik polgári célú közösségi épülete a fürdő (*padstube*) volt, amelyet a csapadékvíz kivezetésére szolgáló csatorna mellett, a mai Szt. György u. 19. sz. házban említ az 1379-es összeírás. 1429-ben már nem működött; szerepét átvették az Ikva partján, a Kovácsszeren létesített fürdők.

A zárt épületek mellett nyílt piacterek és félig nyitott elárusítóhelyek is szolgáltak mind a bel-, mind a külvárosokban a szervezett és ellenőrzött árucser funkcionálisan differenciált helyszíneiként. A belváros viszonylag kis területe és a fő átkelési útvonalakból való kirekesztettsége erősen korlátozta kereskedelmi funkcióit. A már említett Sópia helyén, illetve mellett folyt a hús, töle keletebbre, a Hátsókapu felé a hal, a Fő tér melletti keleti kiszögellésben (*Fragnermarkt*) a baromfi- és zöldségfélék árusítása. A Fő tér (*Platz*) és valószínűleg a ferences kolostortól délre eső háromszög alakú terecske az értékes, kis tömegű áruk: textilfélések, fűszerek, ötvös- és más fémtárgyak értékesítését szolgálta, és ez volt az évi vásárok egyik színhelye is.¹²⁵ A város nemcsak rendelkezett, de gazdálkodott is az árusítási lehetőségekkel. Szabályrendeletekben határozta meg a piacterek használatának idejét és használóinak körét,¹²⁶ és eladóhelyek, elsősorban mészárszék bérbeadásából is szerzett jövedelmet. Városi tulajdonban levő árusbódék álltak a ferences kolostor mellett, valamint az Előkapu és az északi külső városkapu között, amelyek elhelyezkedését mindkét esetben régészeti ásatással lehetett pontosan meghatározni.¹²⁷ A Sópiacon (ma: Orsolya tér) 1466-ban 12, 1490-ben 14 mészárszék bérbeadásáról vannak bejegyzések a városi számadásokban. Hiányoznak viszont a céhek saját ingatlanjai, a nagyobb európai városokban gyakran megtalálható céhházak. Bár Sopronban az 1520-as évek végéig 8 kézműves céh alakult, saját ingatlannal nem rendelkeztek, hanem az éppen hivatalban levő céhmester házában jött össze a tagság. Sem a városi térben nem voltak állandó épületek révén jelen a céhek (leszámítva a boraik tárolására bérelt pincéket), sem a város vezetésében nem kaptak hivatalból szerepet.

A polgári tulajdonban levő belvárosi épületekről elmondhatjuk, hogy a 14. századra a telekrendszer és a tulajdonviszonyok stabilizálódtak. A műemléki kutatások a telekhatárok középkori voltát a belvárosi házak többsége esetén igazolni tudták.¹²⁸ A kitelepedést tiltó, fentebb hivatkozott rendeletek is elsősorban a házak és telkek meglévő tulajdonosait utasították a visszatelepedésre, és csak végső esetben helyezték kilátásba a telek elvételét. 1379-ből fennmaradt a bel- és külvárosi háztulajdonosok listáját egyaránt tartalmazó összeírás, amely mintegy összegzi az első bő száz év városi fejlődésének eredményeit, a bel- és külváros benépesedését, szociotopográfiájának alakulását. Névanyagában a város keresztény és zsidó családfői egyaránt megtalálhatók. A topográfiai értelmezésben viszont problémát jelent, hogy mivel a jegyzék – amint Dávid Ferenc kifejti – a városi telkek arányában kiosztott szántóföldek és káposztáskertek felosztásához készült, egy, a városban belül általában nem használatos szántóföldi mértékegységet, a *sailmasst* (kötélmérték) alkalmaz. Ezért, bár elvileg egy kötél tíz háznak felelt meg, az egységeket nem mindenütt sikerült a valóságos méretekkel összehangba hozni.¹²⁹ A 15. század elejétől fennmaradt adó- és dézsmajegyzékek¹³⁰ már könnyebben értelmezhetőek, bejárasi rendjük biztonsággal rekonstruálható, a belvárosi háztulajdonosok (és bérlőik) sora 1488-tól 1939-ig szinte hiánytalanul azonosítható.¹³¹

Az 1379 utáni időkben a belvárosi házak homlokzata egyre inkább összefüggő sorokba rendeződik a korábban kialakult utcavonalak mentén. A 14–15. század fordulójára legalábbis már minden telken állt egy,

(Háromházszer/*Fragnermarkt*). The area of Fő tér (*Platz*), and probably the triangular space south of the Franciscan friary, was where small but valuable goods – cloth, spices, jewellery and plate – were sold and was also one of the sites of the annual fairs.¹²⁶ The town authorities regulated trading and profited from it. They issued regulations governing the operating hours of market places and the persons permitted to use them,¹²⁷ and obtained revenue from rental of shops, particularly butcher’s shambles. There were municipal traders’ stalls beside the Franciscan friary and between the Előkapu gate and the northern outer gate, both of which have been precisely located by archaeological excavations.¹²⁸ The municipal accounts have entries for 12 shambles in the Salt Market (now Orsolya tér) in 1466, and 14 in 1490. There is no sign, however, of the guilds’ own houses which are a common feature of other larger European towns. Although there were eight craft guilds operating in Sopron by the late 1520s, they did not own property, but the members assembled in the house of the current master of the guild. The guilds had no permanent presence in the town by virtue of property (apart from rented cellars for keeping their wine), and neither did they have a specified role in local government.

By the fourteenth century, the layout of privately-owned plots had been finalised and the system of title to them stabilised. Historic building research has borne out the medieval origins of plot boundaries for most town centre buildings.¹²⁹ Even the decrees banning burghers from moving out of the town in the first instance merely ordered owners of houses and plots to return, and threatened confiscation of their property only as a last resort. The surviving list of 1379, which includes names of house owners in both the town centre and the suburbs, stands as a kind of summary of urban development in the first hundred or so years – the settlement of the town centre and suburbs and the formation of its socio-topography. A problem for topographical interpretation, however, is that the list – as pointed out by Ferenc Dávid – was produced for the parcelling up of arable land and “cabbage fields” in the same proportions as urban plots, and so uses an agricultural unit of measure not usually applied within towns, the *sailmass* (“rope-measure”). Consequently, although the *sailmass* was in principle equivalent to ten houses, measurements in these units were not always consistent with the true dimensions.¹³⁰ The tax and tithe registers which survive from the early fifteenth century onwards¹³¹ are more readily interpreted, having been enumerated in a system which can be reconstructed with confidence, and the list of town centre titleholders and tenants can be identified almost without a break from 1488 to 1939.¹³²

In the period subsequent to 1379, the frontage of town centre houses increasingly joined up into continuous terraces, along already-established street lines. There was a building on every plot, usually of two storeys, at least by the turn of the fourteenth and fifteenth centuries. During the fifteenth century, development moved away from the perpendicular-to-the-street arrangement towards building across the full width of the plot.¹³³ This resulted in a streetscape which was more or less closed (see *Figs 6 and 7*). By the end of the century most of the buildings had an upper storey. There still remained some outbuildings at the back of the plots, thus later it was possible to increase the density of building. Distinctive features of the ground plan were the narrow lanes (*reichni*) between houses. The widest of these served as through-passages, others (*mörin*) were laid out as rainwater and sewage channels between the streets. Many were walled up in the seventeenth and eighteenth centuries, which caused difficulties for rain and wastewater drainage. Only on a few sections did the system of surface drains between the buildings persist until sewers were dug in the nineteenth century (maps **A.3.3** and **A.3.4** and Plate **C.8.1**).¹³⁴

3.4.2 The suburbs

Street layout and expansion

The layout of streets in the suburbs, as already mentioned, was constrained by the trade routes through the town, a product of the establishment of trade links between medieval towns and villages in Transdanubia,¹³⁵ a system that remained in use until the modern age. In the thirteenth and fourteenth centuries the Sopron suburbs crystallised around these routes. From the south-east, the Szombathely–Kőszeg and Buda–Győr trade routes joined up in front of Magyar Gate and proceeded via Pócsi utca and Ötvös utca to Hátsókapu and Várkerület.

In the northern direction, traffic must have exited the town across Ikvahíd (*Spitalbruck*) and through Szentlélek utca. From here, the most important route to the north-west led via Bécsi kapu (“Vienna gate”) to Wiener Neustadt and Vienna. This was the only gate where road tolls and market duty was collected, and where all western external trade passed.¹³⁶ The other northern road led towards Pressburg through Szt. Mihály kapu (“St Michael’s gate”) and utca (street), beside the parish church. These transit routes through the town intersected on the side of Szt. Mihály Hill, beside the sand quarries (*Sandgrueb*).¹³⁷ This intersection of three roads and two streets divided the goods traffic, which ascended the steep gradient of the hill via two bends (see the marking on map **A.3.2**). The junction was the starting point for the streets carrying goods traffic to the north-east suburb: Balfi utca, Halász utca and Gazda utca (*Wieden*), running east-west along the contours of the hillside, approximately in parallel, separated by two plot-depths.¹³⁸ The third gate of the north suburb, Balfi kapu (*Schrippertor*) brought traffic into the town from the

többnyire egyemeletes ház. A 15. század folyamán a háztípusok fejlődése a korábbi fésűs beépítéstől a teljes telekszélesség beépítése felé mutat.¹³² Ezzel együtt kialakul az utcák zártnak mondható képe (ld. a 6. és 7. ábrát). A század végére a házak többsége egyemeletes lett. A telkek hátsó részén természetesen mindig maradt néhány gazdasági épület, ezért a beépíthetőség a későbbiekben még növelhető volt. Az utcakép jellegzetes elemei voltak a házak közti közök (*reichnik*), amelyek közül a legszélesebbek átjáróként szolgáltak, egyeseket pedig (*mörin*) az eső- és a szennyvíz utcák közti áteresztésére alakítottak ki. A 17–18. században sokat elfalaztak közülük, ami a csapadék és szennyvíz elvezetését nehezítette. Csak néhány szakaszon maradt meg a 19. századi csatornázás kiépítéséig a házak közötti felszíni vízelvezetés rendszere (A.3.3 és A.3.4 térkép, ill. C.8.1 tábla).¹³³

3.4.2 A külváros

Utcahálózat és kiterjedés

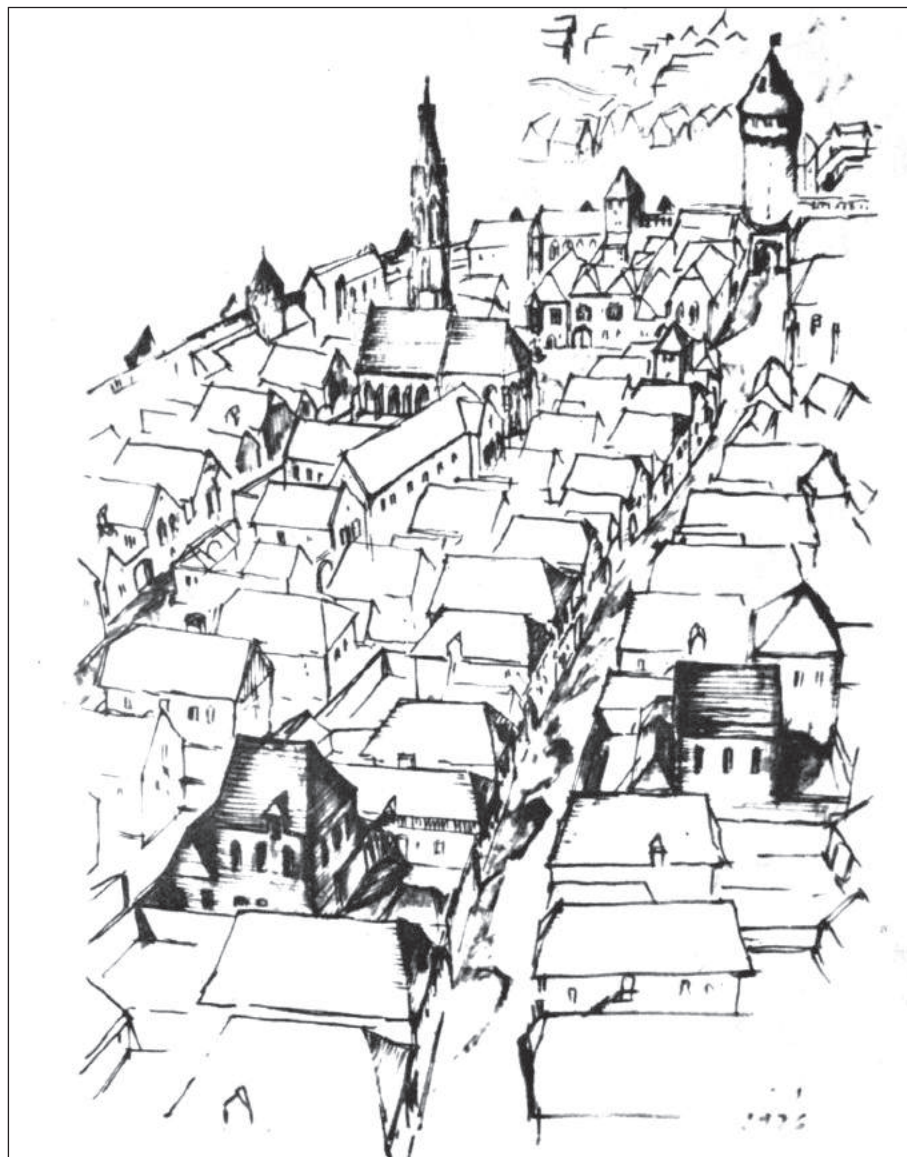
A külvárosok utcahálózata, amint fentebb már szó esett róla, a városon átvezető kereskedelmi utak rendszeréhez igazodott. Ezek az utak a Dunántúl középkori településhálózatának kereskedelmi összeköttetéseként kiépülésével¹³⁴ nyerték el az újkorig meghatározó vonalvezetésüket, így a 13–14. századtól már a soproni külvárosok szerkezete is kikristályosodhatott körülöttük. A Szombathely – Kőszeg, illetve a Buda – Győr kereskedelmi főutak délkeletre a Magyar kapu előtt egyesülve a Pócsi és Ötvös utcákon át értek ki a Hátsókapuhoz, illetve a Várkerületre.

A forgalom a várost északi irányban az Ikvahíd és Szentlélek utca felé hagyhatta el. Innen a legfontosabb út északnyugati irányban a Bécsi kapun keresztül vezetett Bécsújhely és Bécs felé. Ez volt az egyetlen kapu, ahol az út- és vásárvám szedését végezték, és itt haladt át a teljes nyugati irányú külkereskedelmi forgalom.¹³⁵ A másik északi út a Szt. Mihály kapun és utcán át, a plébániatemplom mellett elhaladva vezetett ki a városból Pozsony felé. A település felsorolt tranzitútjai a Szt. Mihály-domb oldalában, a homokbányák mellett keresztezték egymást.¹³⁶ Ez a három utat illetve két utcát befogadó forgalmi csomópont osztotta szét a domb erős kaptatóját haránt irányban két kanyarral átmetsző („dülfelezve” kiváltó) teherforgalmat (ld. az A.3.2 térkép jelölését). Ezekre az utakra futottak ki az északkeleti külváros teherforgalmat bonyolító utcái: a Balfi utca, a Halász utca és a Gazda utca (Wieden) is, melyek a domboldal rétegvonalait követve, többé-kevésbé párhuzamosan, egymástól két telekmélységnyi távolságra húzódtak kelet–nyugati irányban.¹³⁷ Az északi külváros harmadik kapuja, a Balfi kapu (Schrippertor) a Fertő partján fekvő falvak forgalmát vezette a városba. Az Ikvától délre eső külváros útjainak vezetését a terepviszonyok nem befolyásolták, irányuk az elérendő szomszédos települések (a város egymás után megvásárolt jobbágyközségei) felé mutat, gyakorlatilag a belvárost kerülő gyűrűbe torkollanak – Pócsi és Ötvös utca, Újteleki utca, Hosszú sor –, illetve rövid átkötő vagy mellékutcák, mint a Hátulsó és a Kis utca.

A felsorolt utcák adták tehát a külvárosok vázát, kérdéses azonban, hogy milyen ütemben került sor az utcák mentén a telkek kimérésére és azok beépítésére? Az ispáni vár várossá alakulásával párhuzamosan hasonló elvek szerint kellett átalakulnia az azt körülvevő övezetnek is, különösen a keleti és északi oldalon. Az ezek mellett az Ikváig, illetve a Paprét mocsaras területéig húzódó telkek alkották az írásos adatokban is megjelenő „belső külvárost” (*inder vorstadt*),¹³⁸ amelynek védelméről a városfalakkal együtt kellett gondoskodni ahhoz, hogy a város betöltse határvédelmi szerepét. Ennek hiányában ugyanis – mivel a belvároson, ellentétben a római kori helyzettel, főútvonal nem vezetett át – lehetséges volt a külvároson keresztül az átjárás. A belső külváros védelmére szolgált délen, a Hátsókapu előterében a Csapóhíd (*slachpruckh*), az Ikvahíd kapuja, és az északnyugati részen a Kőkapu (Steintor), ezeknek említéseivel azonban az írásos forrásokban csak a 14. század legvégétől találkozunk (ld. Adattár 12 Erődítések és 21 Közlekedés), régészeti feltárásukra pedig még nem került sor. A két utóbbi, Felső- és Alsó-Kovácskapunak is nevezett kapu között húzódott a már említett Kovácsok utcája, amelynek északi utcafrontja az újabb épületrégészeti kutatások fényében talán a maitól északabbra húzódott.¹³⁹ A „belső külvárost” az Ikva mentén, illetve a mocsaras Paprét szegélyén határoló fal nagyobb része palánkfal volt, a város majorja mögött pedig kőből épült fel. Vonala egyes szakaszokon még a 19. századi térképeken is megfigyelhető (C.8.1 tábla és A.1.1 térkép).

A belső külváros falán kívüli terület beépülése bő másfél évszázados folyamat volt, amelynek menetét hozzávetőlegesen rekonstruálni tudjuk. Az alább vázolt és a középkori fejlődést bemutató időrendi térképen (A.3.3 térkép) színes foltokkal ábrázolt elképzelést – az erre vonatkozó kisszámú és többnyire közvetett írásos forrásadat mellett – a fontosabb épületek elhelyezkedése és a telekállomány morfológiai sajátosságai, valamint a szórványos régészeti és műemléki kutatási eredmények alapján próbálhat meg kialakítani.¹⁴⁰ A további régészeti kutatások jelentősen módosíthatják ezt a nyilvánvalóan nem mereven elváló részekből álló szakaszolást, amelynek kezdő- és végpontjait egyes írásos források adatai segítségével határoztam meg.

A forrásokból kiviláglik, hogy a kiköltözők külvárosi telkeiken kő- és faépületeket (*edificia sive lapidea sive lignea*) emeltek, amelyeket az uralkodó 1328-ban még elbontatni parancsolt. Rá két évre már, igazodva a realitásokhoz, engedélyezte, hogy a belvárosba visszaköltözők az épületeket megtarthassák, és abban bérloket tarthassanak (*in eis servandi inquilinos liberam habeant facultatem*), ami a későbbiekben is igen fontos külvárosi majorságok rendszerének kialakulása felé mutat.¹⁴¹ Az első

7. ábra. Sopron belvárosa a középkorban, középpontban az Új utcával és a két zsinagógával. Sedlmayr János rajza, 1976 (Dávid 1978, 1. kép)
Fig. 7 The inner town of Sopron in the Middle Ages, with Új utca and the two synagogues in the centre. Drawn by János Sedlmayr (Dávid 1978, Fig. 1)

villages along the shore of Lake Fertő. The roads of the suburb south of the Ikva were not affected by the relief of the land, taking their directions towards the neighbouring villages (the tenant villages gradually purchased by Sopron) and effectively connecting with the ring road around the town centre – Pócsi utca, Ötvös utca, Újteleki utca, Hosszú sor. The others were short connecting or side-streets, such as Hátulsó utca and Kis utca.

The above streets thus provided the skeleton of the suburbs, but the question remains as to how quickly the plots along the streets were laid out and built on. In parallel with the conversion of the *ispán's* castle to a town, the zone around it had to change along similar lines, especially on the east and north sides. The plots there, and those up to the Ikva and the marshy area of Paprét, formed the “inner suburbs” (*inder vorstadt*),¹³⁹ also known from written sources. In order for the town to fulfil its defensive role, the inner suburbs had to be defended as well as the area within the town walls. Otherwise – there being no thoroughfare via the town centre, unlike in the Roman era – the suburbs would have provided a through-route for attackers. The inner suburbs were defended by the Csapóhíd (*slachpruckh*, bascule bridge) the gate to the Ikvahíd bridge and the Kőkapu (Steintor, “Stone Gate”) on the north west side, but these are mentioned in written sources only from the very end of the fourteenth century onwards (see Gazetteer 12 Fortifications and 21 Transport), and there have been no archaeological excavations. Between the two latter gates, also known as Felső-Kovácskapu and Alsó-Kovácskapu (“Upper Blacksmiths’ gate” and “Lower Blacksmiths’ gate”, was the street Kovácszer or Kovácsok utcája, whose north street front has been suggested by the latest building-archaeological investigations to have run somewhat further north than the modern street.¹⁴⁰ The wall around the “inner suburbs” along the Ikva and on the fringe of the marshy Paprét, was largely a palisade, although there was a stone wall behind the town manor whose route may be followed, along some stretches, even on nineteenth century maps (Plate C.8.1 and map A.1.1).

It took a good century and a half for the area outside the palisades of the inner suburbs to be built up, a process which can be reconstructed approximately. The arrangement marked by coloured areas on the chronological map of medieval development (map A.3.3) has been compiled using the few relevant written sources, the location of the main buildings, the morphological idiosyncrasies of the plots and some scattered archaeological and historic building research findings.¹⁴¹ Further archaeological excavations may alter this division into periods.

The starting and end-points of the periods can be derived from written evidence in the following way: The sources tell us that the people who moved from the town centre to the suburbs built stone and wooden buildings (*edificia sive lapidea sive lignea*), which the king ordered to be demolished in 1328. Two years later, yielding to reality, he permitted

szakasz végpontjául, illetve a második szakasz kezdetéül ezért az 1330-as évet választottam, amikor az uralkodó mintegy legalizálta a városfalakon kívül megindult települési folyamatot, így ekkortól mindenképpen számolhatunk a külváros lendületes fejlődésével. Rá fél évszázaddal keletkezett az első forrás, a már többször hivatkozott 1379-es lista, amely már számszerű adatot tartalmaz a külváros lakosságáról, e szerint akkor 290 ház(rész)tulajdonos lakott a falakon kívül. Ezt az évet tekintem a második szakasz végének és egyben a harmadik időrendi egység kezdetének. A harmadik szakasz végét pedig az 1424-ből fennmaradt adójegyzék jelzi, amely az egész középkorban a legnagyobb számú adófizető külvárosi háztulajdonosról, szám szerint 441-ről tudósít.¹⁴² Ekkorra érte tehát el Sopron legnagyobb középkori kiterjedését, amihez képest 1488-ban 384, 1532-ben pedig mindössze 327 adóköteles házat írtak össze (ld. a külvárosi negyedekre lebontva: Adattár 7.1 Házak száma).

A beépülés feltételezett menetét térképre vetítve a térhasználat extenzív bővülését figyelhetjük meg. Szinte biztosan korán beépültek a plébániatemplom, a johannita rendház, a vámház és az ispotály mellett a belső külváros telkei is. Az ásatásokon az Ógabona tér egyre több pontján és a Hátulsó utcában előkerülő 13. század végi településnyomok alapján nagy valószínűséggel a teljes övezet lakott volt a városfalak körül. Szintén joggal feltételezhetjük a johannita kolostor, az Ikvahíd és a Szt. Mihály-templom közti átvezető útvonalak menti megtelepedést, legalább azok egyik oldalán. Ezen a területen a 14. században már kőházakat is kimutattak a műemléki kutatás, amelyek valószínűleg nem előzmény nélkül – talán más anyagokból készült épületek helyén – jöttek létre.¹⁴³ A közbülső szabálytalan háromszög alakú teresedés a későbbi Sas térnél nagyobb lehetett, és a közlekedés lebonyolítása mellett homokbányaként is szolgált, innen kapta német nevét, a *Sandgrubét*. Gazdasági szerepéből ítélve korán lakott lehetett a Szt. Mihály-templom alatt kelet–nyugati irányba futó Wieden (Gazda u.), amelynek lakói nem a győri püspököknek, hanem a soproni plébánosnak fizették a dézsmát, annak 1/16-nyi dézsmajoga fejében.

A második fejlődési szakaszban az 1330 után felgyorsuló külvárosi fejlődés részben a fontosabb kivezető útvonalak (Balfi u., Halász u., Hosszú sor, Magyar u.) melletti kiépülés bővülését, részben új mellékutcák (Rózsa u. nyugati szakasza, Hátulsó u.¹⁴⁴) kialakulását hozta magával. Az ebben az időszakban a várak feltöltése kapcsán kiépített vízvezető rendszer szintén hatással lehetett a topográfiai változásokra: a Hátulsó utca ott ágazik le az Ógabona térből, ahol a tér déli részét (ma: Petőfi tér) elfoglaló víztározó és halastó akadályozta a közlekedést, az Ötvös és Magyar utca teleklábai pedig a várakból kivezető Rozmaring-érhez húzódnak ki. Talán ekkor keletkezett a Kovácsok utcája déli oldalán, a várak mellett húzódó, a 15. század közepén elbontott házsor is.¹⁴⁵

Végül a város középkori kiterjedését véglegesítő, az 1420-as évekig terjedő szakaszban a dinamikus fejlődés jeleként négy oldalról is újabb területek épültek be: északnyugaton a Szélmalom u. és a Bécsi u. johannita kolostoron kívüli szakasza, keleten a Balfi u., délkeleten a Kis Pócsi utca mentén mértek ki újabb telkeket. A legnagyobb növekedés a nyugati oldalon következett be, ahol egy önálló névvel is jelölt új települési egység, a *Neustift* (Újteleki u.) kijelölésére került sor. Ez az elnevezés már az 1379-es jegyzékben is szerepel, tehát egy része már akkor is létezhetett, bár neve az említett listában nem telkekkel, hanem a belvárosi házakhoz kiosztandó szántóföldek helymeghatározásával kapcsolatban kerül elő.¹⁴⁶ Az önálló nevét az újkorig megtartó városrész fejlődését segítette, hogy Sopron a már korábban megszerzett Bánfalva (1291/96) mellett a 14–15. század fordulóján két új jobbágyközséghez (Ágfalva, 1373; Kelénpatak, 1416) is jutott ebben az irányban, a kiépülő új út tehát ezekkel is összeköttetést biztosított. A Hátulsó utca, majd az Újteleki utca kiépülésével együtt meghosszabbodott a Hosszú sor beépített szakasza is.¹⁴⁷ Az 1379-es és az 1424-es jegyzékek közti mintegy 150 ház(rész)nyi külvárosi növekményt részben ezen új utcaszakaszok beépülése, részben a már lakott telkek megosztása okozta. Mivel azonban a külváros ebben az időben fallal még nem volt ellátva, így határai is könnyebben módosulhattak. Egyedül a főbb kivezető utakon létesített, a forrásokban a 15. század végétől megjelenő kapuk (ld. Adattár 12 Erődítések) jelenthettek bizonyos megkötöttséget. Ezek viszont városfal híján inkább csak sorompóként képzelhetők el, így áthelyezésük különösebb probléma nélkül megoldható volt.

Népesség és közigazgatási beosztás

A többször hivatkozott 1379-es jegyzék szerint a falakon belül 93, míg azon kívül 290 ház(rész)tulajdonos lakott, a külvárosi háztartások aránya tehát már ekkor több mint háromszorosa volt a belvárosiakénak. Ez az arány a továbbiakban még inkább a külvárosok felé tolódott el, hiszen a belváros behatárolt területe miatt a népesség – királyi betelepülési engedélyekkel is ösztönözött – növekedése leginkább itt csapódhatott le. 1424-ben a külvárosi háztulajdonosok száma négyszerese, az adózók száma ötszöröse volt a belvárosiakénak. Ez az arány a későbbiekben sem változott meg alapvetően, bár a külvárosok lakossága, különösen a házal nem rendelkező bérlőké igen érzékeny volt a válságokra és a pillanatnyi gazdasági helyzet függvényében erős ingadozást mutatott (ld. Adattár 7.1 Házak száma, 7.2 A lakosság száma; 26.a–c ábra). A belváros és a külvárosok lakossága között továbbra sem egyenlően oszlott meg a közterhek viselése. Ezt mutatja, hogy 1430-ban Zsigmond király megparancsolta, hogy a vagyonos külvárosi lakosokat a többi külvárosi lakos között fel kell kutatni és minden javaikkal együtt a belvárosba kell áttelepíteni, természetesen gondoskodva számukra megfelelő lakóépületről

those who moved back into the town to retain their suburban buildings and let them to tenants (*in eis servandi inquilinos liberam habeant facultatem*), foreshadowing the formation of the very important system of suburban manors.¹⁴² This effectively legalised the process of settlement outside the town walls, marking the end of the first period. We can therefore confidently state that settlement of the suburbs gained momentum after 1330, thus I consider this year as the end of the first and the beginning of the second period. Half a century later, the much referred-to list of 1379 gives the first set of quantitative data on the suburban inhabitants: 290 persons held title to houses or parts of houses outside the walls. This year is taken as the end of the second and the beginning of the third period. The end of the third period is marked by the tax register of 1424, which records 441 taxpaying suburban house title-holders, the highest number in the medieval period.¹⁴³ This implies that Sopron reached its greatest medieval size at that time, because the number of taxable suburban houses decreased to 384 in 1488 and only 327 in 1532 (see Gazetteer 7.1 Number of houses, broken down to the quarters of the suburbs.)

Plotted on the map, the hypothesised course of build-up shows an extensive spatial expansion. Besides the parish church, the monastery of the Order of St John, the customs house and the hospital, the plots of the “inner suburb” were also almost certainly built in at an early stage. Excavations at more and more points on Ógabona tér, and the late thirteenth century settlement remains found in Hátulsó utca suggest that the entire outside belt around the town walls was built up. Settlement along at least one side of the routes between the Johannite monastery, Ikvahíd and St Michael’s Church may also be inferred. Historic building research has also identified fourteenth-century stone houses in this area, and these were probably not built without predecessors, perhaps of more perishable materials.¹⁴⁴ The intervening irregular triangle was probably larger than the later Sas tér, and as well as a transport route served as a sand quarry, from which it got its German name of *Sandgrube*. To judge from its economic role, Gazda utca (*Wieden*), running east–west beside St Michael’s Church, was also probably inhabited at an early stage, since its inhabitants were obliged to pay their tithes to the Sopron parish priest and not to the Bishop of Győr, as the fulfilment of the former’s 1/16 tithe right.

In the second period, the rapid development in the suburbs after 1330 brought with it an extension of the main routes out of the town (Balfi utca, Halász utca, Hosszú sor, Magyar utca) and the formation of some side streets (the western section of Rózsa utca, Hátulsó utca.¹⁴⁵). In this period, the drainage system which accompanied the creation of the castle trench must also have taken its effect on the topographical changes: Hátulsó utca branches off from Ógabona tér (*Alter Kornmarkt*) at the point where the reservoir and fishpond occupying the southern part of the square (now Petőfi tér) obstructed traffic. On the eastern side, the ends of the plots along Ötvös utca and Magyar utca follow the so-called Rozmaring ditch, which drained the castle trench. Probably at the same time, a row of houses was built on the south side of Kovácsszer, along the castle trench; this was demolished in the mid-fifteenth century.¹⁴⁶

Finally, in the third period, which finished off the town’s medieval expansion, up to the 1420s, a sign of renewed progress was the building-up of new areas on four sides: new plots were laid out along Szélmalom utca and the stretch of Bécsi utca outside the monastery of the Order of St John to the north-west, Balfi utca to the east, and Kis Pócsi utca to the south east. The greatest growth was on the west side, where a new addition, *Neustift* (Újteleki utca) was laid out. This name is already mentioned in the 1379 register, which indicated that part of it may have already existed in 1379. Its presence in the register, however, was connected with the arable land to be allocated to town centre houses; house plots were not mentioned.¹⁴⁷ This district retained its name until the modern era, its development being assisted by Sopron’s acquisition, at the turn of the fourteenth and fifteenth centuries, of two villages in this direction (Ágfalva, 1373; Kelénpatak, 1416), having already acquired Bánfalva in 1291/96. The new road also provided a connection to these. As Hátulsó utca and later Újteleki utca developed, the built-up section of Hosszú sor also expanded.¹⁴⁸ The expansion of the suburbs by some 150 houses (or sub-plots) between the 1379 and 1424 registers were partly due to building on these streets and partly to the division of already-inhabited plots. Since the suburbs were not surrounded by a wall at that time, its boundaries were easily adjusted. The only constraints were set by the gates on the main roads leading outwards, mentioned in sources from the late fifteenth century (see Gazetteer 12, Fortifications). Without a town wall, however, these were only simple barriers, and could be relocated without great difficulty.

Population and administrative division

According to the 1379 register, there were 93 title-holders (of whole or part houses) living inside the walls and 290 outside. There were therefore three times as many households in the suburbs than in the town centre. This ratio further increased in favour of the suburbs as the population increased, owing to the limitations of space in the centre and the granting of royal permission to settle. In 1424, there were four times as many householders and five times as many taxpayers in the suburbs than in the town centre. The ratio then stabilised, although the population of the suburbs, especially tenants, was very sensitive to crises and fluctuated

(*de habitaculis eis in vestri medio necessariis et opportunis*), amelyben a többi polgárhoz hasonlóan élhetnek.¹⁴⁸ A kivetett adók összegének alakulása a későbbiekben is minden negyedben alatta marad a belvárosiakénak (27.a–c ábra).

1379-ben még – a belvároshoz hasonlóan – a külvárost is tíz kötélmértékre osztották, ezt azonban szintén a szántóföldek felosztásának módja, nem pedig a két városrész egyenlő nagysága indokolta.¹⁴⁹ Az 1424-es adójegyzékben viszont már az újkorig érvényes negyedek szerinti beosztást találjuk. A negyedek nagyjából követik a külvárosok földrajzi eloszlását (1. negyed: nyugati oldal – Újteleki külváros; 2. negyed: északi oldal – a Várkerület az Ikvahíd és a Szt. Mihály külváros északi oldala; 3. negyed: északkeleti oldal – a Szt. Mihály külváros a Szt. Mihály utcától délre; 4. negyed: keleti, délkeleti és déli oldal – Várkerület Ikvahíd utáni szakasza, a Pócsi külváros és a Hosszú sor), határvonalaik megvonásának idejére és indokaira azonban nincsenek adataink. A negyedek 1489-től kimutathatóan 4-4 adóközre (*Ansag*) oszlottak, amelyeket a következő évtől számozással is megkülönböztettek. Az élükön álló felelősök nemcsak a körzet adóját szedték be, hanem a 24 fős külső tanács tagjaként az egész város pénzügyeinek irányításában részt vettek (ld. Adattár 6 Közigazgatási beosztás; az egyes adókerületek adóterheire ld. a 26–27. ábrát és a hozzájuk kapcsolódó melléktérképet).¹⁵⁰ Említésre méltó, hogy a korábban ismertett, védelmi egységet képező belső külváros nem alkotott adminisztratív egységet, területe a 2. és a 4. negyed között oszlott meg. A negyedek adószedési egységként szolgáltak, és négy-négy tagot választottak lakóik közül a külső tanácsba. Önálló nevük, helyi identitásuk azonban nem alakult ki.

A 14–15. század folyamán számos új kápolna létesült a külvárosban, elsősorban az északkeleti részben. A már a 13. század közepén a plébániatemplom mellett temetőkápolnaként megépült Szt. Jakab-egyház¹⁵¹ a 15. század közepétől a mészáros céh kápolnája lett. Korábbi funkcióját ekkor a temető északi csücskében felépült Mária Magdolna-kápolna vette át.¹⁵² Az Ikvahídtól a Bécsi (Szélmalom) kapu felé vezető út sarkán épült a 14. század végén a Szt. Lélek-kápolna. A mellette levő telek már kb. 1370 óta a városplébános birtokában volt, és a kápolna is az ő személyes rendelkezése alatt állt.¹⁵³ Mellette működött az ún. papi könyvtár, a város klerikusainak közös használatára. Az ispotály Szt. Erzsébet-kápolnája már valószínűleg az ispotályalapítással egy időben megépült, új fejlemény viszont, hogy 1346-tól a város kezelésében működött. Az átutazó zarándokok kezdetben ugyanitt kaptak szállást, később polgári adományból a vele átellenes épületben létesült zarándokház.¹⁵⁴ Több kápolna létesült a beépített területen kívül is: Szt. Margit a várostól északnyugatra, Szt. Lénárt a Pócsi-dombon, Szt. Fábián és Sebestyéné ugyanezen domb alatt, ez utóbbi szent tiszteletére az Újteleki utcában, ismeretlen helyen is állt egy 1532-ben lebontott kápolna (ld. Adattár 9 Egyházak).

A korábban önálló kápolnaépületnek tartott Szt. Dorottya-kápolna viszont a plébániatemplom mellékloltára lehetett. Később ezen oltár javadalmas házáról is van tudomásunk (Jégverem u. 2.). A javadalmas házak, amelyek egy-egy oltár fenntartását szolgálták az oltár káplánjának lakóhelyeként, zömmel az északi külvárosban, a Szt. Mihály-domb aljában helyezkedtek el (ld. B.1.1 tábla és Dávid Ferenc szöveges kommentárja). A helyválasztást a templomok és kápolnák közelségén kívül az is indokolta, hogy ezek a telkek viszonylag kis területűek voltak, így komolyabb mezőgazdasági tevékenység bázisául nem szolgálhattak.¹⁵⁵ Ugyanebben az övezetben állt a plébánia épülete (először a Halász u. és Szt. Mihály u. sarkán, később a Szt. Lélek-kápolna mellett) és a plébániai iskola (Szt. Mihály u. 8.). A plébánia körüli Szt. Mihály temető helyett a korszakban egyre többen a belvárosban, a ferencesek kolostorában kerestek maguknak örök nyughelyet, ami – a két egyház közötti konfliktusok mellett – a belváros egyházi szerepének fölértékelődését is jelentette.¹⁵⁶ A zsidó temető, a Gazda utcában talált és a Szt. Mihály-templomban másodlagosan felhasználált sírkövek alapján a Szt. Mihály temetőtől nem messze lehetett.¹⁵⁷

Az egyházi és a lakófunkció mellett a külvárosok fontos kereskedelmi funkciót is betöltöttek (ld. Adattár 14 Kereskedelem). A városárkon kívüli, térszerűen kiszélesedő út keleti szakasza – az Ikvahíd és az Ötvös utca között – ekkor az állatvásártér és a fapiac céljára is szolgált, azaz a belvárosban nemkívánatos nagy tömegű és szennyezést okozó áruk piaca volt.¹⁵⁸ A gabonapiac hasonló okokból került a várfalöv nyugati oldalára (Ógabona tér). Elhelyezkedését ezen a kevésbé forgalmas szakaszon az is befolyásolhatta, hogy a város gabonaellátását döntően a tőle nyugatra fekvő, szőlőtermesztésre kevésbé alkalmas határu jobbágyközségek (Bánfalva, Ágfalva, Kelénpaták, ld. az Adattár 4.2 pontját és vele a jobbágyfalvak térképét, valamint a 29. ábrát) biztosították. A korszakban már néhány gazdasági célú középületet is azonosítani tudunk (A.3.3 térkép): a már említett vámház mellett a külkereskedelmi vám beszedésére szolgáló harmincadhivatalt (*dreiskhof*) az 1420-as évektől az ispotály mellett (Balfi u. 4.),¹⁵⁹ a fogyasztási adóhivatalt (*taczhau*) a Fapiac egyik majorjában, talán a sókamarával (Várkerület 51.) azonos épületben.¹⁶⁰

3.4.3 A városon kívül: ipari létesítmények és határhasználat

A Sopron fennhatósága alatt álló terület természetesen nem ért véget a külvárosok határánál. A város erdőbirtokának kialakulása szorosan összefügg a település városiasodásával. Az első erdőbirtokok, amelyek feltehetően adományként kerültek a városhoz, a mai Héttükkfa, Várhely, Ultra környéke voltak. Komoly erdőbirtokokat vásárolt a város az Agendorfer családtól is, többek között a várostól kb. 5 km-re északra fekvő Dud-

widely according to the economic situation (see Gazetteer 7.1, Number of Houses, Gazetteer 7.2, Population and Fig. 26a–c). Taxation was still unequally divided between town-centre and suburban residents. This is indicated by King Sigismund's command of 1430 that wealthy suburban residents be sought out and moved into the town centre with all of their possessions, providing them with suitable dwellings (*de habitaculis eis in vestri medio necessariis et opportunis*), in which they could live in a similar manner to the other burghers.¹⁴⁹ The taxes imposed in every suburban quarter remained below those imposed in the town centre (Fig. 27a–c).

In 1379, the suburbs, like the town centre, were still divided into ten *sailmass* units, like the town centre. This was also due to the plots in the list being connected with the parcelling of farmland, and does not mean that the two parts of the town would have been of equal size.¹⁵⁰ The 1424 tax register, however, uses a division by quarters which remained in effect up to modern times. The quarters roughly followed the geographical division of the suburbs (1st quarter: west side – Újtelek; 2nd quarter: north side – Várkerület up to Ikvahíd and the north-west side of Szt. Mihály suburb; 3rd quarter: north-east side – Szt. Mihály suburb south of Szt. Mihály utca; 4th quarter: east, south-east and south side – Várkerület after Ikvahíd, the Pócsi street-district and Hosszú sor), but there is no data as to when and why they were laid out. After 1489, the quarters were clearly divided into four tax districts (*Ansag*), and these were given numbers from the next year onwards. The tax collectors in each of these districts were also members of the 24-strong outer council and so took part in the financial affairs of the whole town (see Gazetteer 6, Administrative Division, and for the tax burden in each tax district Figs 26 and 27 and the associated supplementary map).¹⁵¹ It is remarkable that the defensive unit of the previously described "inner suburb" was not formed into an administrative unit, its area being divided between the 2nd and 4th quarters. The quarters were tax-collection units and four members from each were elected to the external council. They did not, however, develop their own names or local identity.

Several new chapels were built in the suburbs, particularly the north-east area, in the fourteenth and fifteenth centuries. St James' church, built in the thirteenth century as a graveyard chapel beside the parish church,¹⁵² became the chapel of the butchers' guild in the mid-fifteenth century. Its former function was taken over by the Mary Magdalene Chapel at the northern tip of the graveyard.¹⁵³ The Church of the Holy Spirit was built at the corner of the road from Ikvahíd to Bécsi (Szélmalom)-kapu in the late fourteenth century. The plot beside it had been owned by the parish priest since 1370, and the chapel was under his personal control.¹⁵⁴ Beside it was the "priests' library", for the common use of clerics in the town. The hospital's Chapel of St Elizabeth was probably built when the hospital was founded, but passed into municipal control in 1346. Passing pilgrims were initially accommodated there, but later a pilgrim's house was set up by public subscription, diagonally opposite.¹⁵⁵ There were also several chapels outside the built-up area: St Margaret's to the north west of the town, St Leonard' on Pócsi Hill, St Fabian and St Sebastian's under the same hill, another dedicated to the latter saint at an unknown point in Újteleki utca, which was demolished in 1532 (see Gazetteer 9, Churches).

St Dorothy's Chapel, previously regarded as a separate building, was probably a side-altar of the parish church. A later benefice house for this altar is known of (Jégverem utca 2). Church benefice houses, which accommodated chaplains to maintain specific altars, were mostly in the northern suburbs, under Szt. Mihály Hill (see Plate B.1.1 and the commentary by Ferenc Dávid). The choice of location was probably due, apart from proximity to the churches and chapels, to the plots being relatively small and thus unsuited as bases for full-fledged agricultural activity.¹⁵⁶ The priest's house stood in the same area (first at the corner of Halász utca and Szt. Mihály utca, and later beside St Leonard's Chapel), as did the parish school (Szt. Mihály utca 8). Instead of the graveyard around St Michael's parish church, town centre burghers at that time increasingly buried their dead in the Franciscan friary in the town centre, a source of conflicts between the two churches, but also an indication of the ecclesiastical role of the town centre.¹⁵⁷ Jewish gravestones found in Gazda utca or later reused secondarily in St Michael's Church, show that the Jewish cemetery was also near St Michael's.¹⁵⁸

The suburbs also had an important commercial function besides their ecclesiastical and residential functions (see Gazetteer 14 Trade). The broad eastern section of the road around the castle trench – between Ikvahíd and Ötvös utca – served as a livestock and timber market at this time, i.e. the markets for goods of large volume or those producing much waste, which were not desirable in the town centre.¹⁵⁹ The corn market was placed on the west side of the castle wall zone (Ógabona tér) for similar reasons. Its location in this less-busy area may also have been influenced by the fact that most of the town's corn was supplied from the villages to the west owned by the town (Bánfalva, Ágfalva, Kelénpaták – see the map of villages owned by the town [Fig. 29] with Gazetteer 4.2). A few public buildings of commercial function are also known from this era (map A.3.3): besides the customs house, the *harmincad* customs house (*dreiskhof*) beside the hospital, from the 1420s onwards (Balfi utca 4),¹⁶⁰ the sales tax office (*taczhau*) in one of the manors beside the timber market, perhaps the same building as the salt chamber (Várkerület 51).¹⁶¹

lesz-erdőt, amely valószínűleg tilos erdő lehetett, ahol az épületfát nevelték, ezért itt csak kivételes esetekben lehetett fát kivágni. A lakosság tűzifaellátását a Szárhalmi-erdő, a Meggyesi-erdő és a Várisi-erdő biztosította. A város erdeinek rendszeres, kíméletlen használata szinte mindig napirenden volt a városi közgyűlésekben. Mivel a Sopron környéki települések viszonylag kevés legelőterülettel rendelkeztek, így a város erdeiben történő legeltetés is gyakori volt.¹⁶¹

A város építőanyagok előállítására a 15. század elejétől mész- és tégláégető kemencéket is üzemeltetett. Régészeti ásatás során napvilágra került egy 15. század közepi mészégető kemence az Ikva patak hídja mellett, a középkori külváros 3. negyedének szélén, a mai Híd u. 4. sz. ház előtt.¹⁶² A korabeli feljegyzésekből nem derül ki egyértelműen, hogy ezt a létesítményt a város működtette-e. Mindenesetre a számadások és a közgyűlési jegyzőkönyvek egyaránt arra engednek következtetni, hogy Sopronnak érdekében állt a mésztermelés és -eladás monopolizálása. Az 1403 és 1437 közötti időszakból az említett Dudlesz-dűlőben szólnak a források mészégetőkről. Az 1430-as évek végétől a várostól északkeletre levő Felberbrunn-dűlőben is égettek meszet, majd a megnövekedett igényekhez igazodva az 1470-es évektől a pozsonyi országút mentén fekvő Attengraben-dűlő nagyobb teljesítményű kemencéi is csatlakoztak ezekhez.¹⁶³ A kemencék nemcsak a város saját szükségleteit látták el, hanem a környékbeli települések számára is termeltek. Piaci körzetük észak felé Kismartonig, illetve Márcfalváig mintegy 15–20 km-t, dél-délkeleti irányban Csepregig, Bükig vagy Beledig legalább 35–40 km-t tett ki.¹⁶⁴ A másik fő, helyben előállítható építőanyag a téglavolt. Sopronban a 16. század elejétől vannak adatok tégláégető kemencére (*ziegeloffen*), illetve tégláégető mesterre (*ziegelmaister*), aki általában kőművesmester volt, és az egyik mészégető telepet is felügyelte.¹⁶⁵

Szintén fontos, topográfiai jelentőséggel is bíró termelési ágat jelentettek a városi kezelésben levő halastavak. A várakok leírásánál már szó volt róla, hogy vele együtt a mai Petőfi és Széchenyi tér helyén tározótavakat létesítettek, amelyeket a városi számadások alapján haltenyésztésre is használtak. Ezekon kívül az Attengraben-dűlőben a mészégető kemencék mellett az 1470-es évek második felében vagy az 1480-as években a városi tanács egy nagy halastavat is létesített. Ez a mai Tómalom nagyobbik tavának felel meg, ami jól megfigyelhető többek között a katonai felmérések térképszelvényein is (**A.2.1** és **A.2.2** térkép).¹⁶⁶ Egy további, a Pócsi-domb tövében levő tavat is a város tartott kézben, mert *herren teicht* néven említik.¹⁶⁷

A tavak mellett meg kell emlékezni a malmokról is, amelyekből tucatnyi működött a városban és környékén a középkorban és az újkorban (ld. Adattár **26** Malmok). A külváros északnyugati kapuján kívül álló, annak nevet is adó szélmalmon és a belváros déli részében, a fal melletti pusztalaken (Fegyvertár u. 1.) épült taposómalmon (*Roßmühl*)¹⁶⁸ kívül a malmokat vízi energia működtette. A lejtési viszonyokból adódóan a város két patakja közül az Ikván a várostól keletre eső szakaszon, a Balfi kapun kívül, a Pócsi-domb lábában, míg a Rák-patakon a várostól nyugatra, a Bánfalva és Sopron közti szakaszon, illetve a patak vizét a várakokba terelő gátnál (*Thamull*) lehetett malmokat létesíteni. A városon belül, az Ógabona téren, valószínűleg a víztározó tóhoz telepítve állt az ispotálymalma (*Spitalmül*).¹⁶⁹ A malmok tulajdonjoga a telekkönyvi bejegyzések szerint gyakran változott, egyházi intézmények, polgári tulajdonosok és a város között is gazdát cseréltek. A malmok birtoklása és a földtulajdon szorosan összekapcsolódott: a nagyobb földterülettel rendelkező intézményeknek vagy családoknak szükségük volt malomra, és viszont: akiknek malmuk volt, igyekeztek az azt körülvevő földterületet is megvásárolni. Ezekkel a malmokkal tehát gabonát őröltek, míg a 15. század végétől feltételezhető kallómalom és az 1520-as évek elejétől létesített lőpormalom (*Pulvermühle*) ipari célokat szolgált.¹⁷⁰

Amint az 1379-es szántóföld-felosztási ív bizonyítja, Sopron mintegy 22 500 kataszteri hold kiterjedésű határának használatából minden, a városban ingatlantulajdonnal rendelkező személy kivehette a részét. A szántóföldek és káposztáskertek ott leírt kiosztásával a későbbi forrásokban azután nem találkozunk; a határban lévő, szőlő, gyümölcsös, szántó vagy legelő céljára hasznosított dűlők magánszemélyek és egyházi vagy világi intézmények tulajdonában voltak. Feltétlenül kiemelendő a város egyetlen exportképes termékét adó szőlőművelés, és a város határának arra alkalmas részét kitevő szőlődűlők kiterjedése, ami még a 19. századi kataszteri térképek külterületi szelvényein is szembetűnik (ld. Adattár **23.1** Dűlők).¹⁷¹ Speciális termelési ágak tekinthető a gesztenyések és sáfránykertek 15. századtól adatolt művelése,¹⁷² ami azonban éppúgy elsősorban a helyi igények kielégítését szolgálta, mint a gyümölcsösök és a külön dűlőben koncentrálódó káposztáskertek (a régészeti lelőhelyként fentebb többször említett Krautäcker). A város mezőgazdasági ellátása szempontjából döntő volt a környékbeli falvak fokozatos felvásárlása. A 13. század végétől 1430-ig összesen hét község földesurává vált így a város, amelyekkel egyfajta határa mintegy 39 000 kh-ra növekedett, ehhez járult 1547-ben Lépesfalva megvásárlása.¹⁷³ A községek lakossága nemcsak Sopron gabona- és húsellátásában játszott döntő szerepet, hanem a város egyik demográfiai tartalékát is jelentette.

3.4.3 Outside the town: industrial sites and land use

Sopron's administrative control extended to territories well beyond the suburban boundaries. The town's forest holdings are closely linked to its urbanisation. The first forest estates, presumably donated to the town, were those which are now the surroundings of Héttükkfa, Várhely and Ultra. The town also purchased large forestry estates from the Agendorfer family, including the Dudlesz Forest, about 5 km to the north, which was probably a prohibited forest where trees for building were grown and so could only be cut down in exceptional cases. People obtained firewood from the Szárhalmi, Meggyesi and Váris forests. The constant, unrelenting use of the town's forest was nearly always on the agenda of municipal assemblies. Since the villages around Sopron had relatively little grazing land, grazing in the town's forests was also common.¹⁶²

From the early fifteenth century, the town also operated lime and brick kilns to supply building material. A mid-fifteenth-century lime kiln has been excavated beside the bridge over the River Ikva, at the edge of the 3rd quarter of the medieval suburbs, in front of what is now the house at Híd utca 4.¹⁶³ It is not clear from contemporary documents whether it was operated by the town. It can certainly be inferred from the municipal accounts and minutes of council meetings that it was in Sopron's interests to monopolise the production and sale of lime. Sources tell of lime kilns in Dudlesz-dűlő in the period between 1403 and 1437. Lime firing also started up in the Felberbrunn-dűlő to the north-east of the town in the late 1430s, and to meet rising demand, larger-capacity kilns were built in Attengraben-dűlő along the road to Pressburg in the 1470s.¹⁶⁴ Besides meeting the town's own needs, the kilns also produced lime for the surrounding villages. Their supply area extended 15–20 km to the north, as far as Eisenstadt (Kismarton) and Marz (Márcfalva), and 35–40 km to the south, down to Csepreg, Bük and Beled.¹⁶⁵ The other principal locally-made building material was brick. There is data of a brick kiln (*ziegeloffen*) and a brick-making master (*ziegelmaister*) in Sopron in the early sixteenth century. The brick-maker was usually a master mason, and also supervised one of the lime kilns.¹⁶⁶

Fishponds represent another important branch of industry with topographical significance. It has been mentioned that that reservoirs for the castle trench were dug on the sites of the modern squares Petőfi and Széchenyi tér, and that the municipal accounts record their use for breeding fish. In addition, the town council set up a large fishpond beside the lime kilns in the Attengraben field in the second half of the 1470s or the 1480s. This corresponds to the larger of the two modern Tómalom lakes, and is clearly marked on military survey maps (maps **A.2.1** and **A.2.2**).¹⁶⁷ The town also possessed another lake at the foot of Pócsi Hill, mentioned as *herren teicht* ("the councillors' pond").¹⁶⁸

There were also about a dozen mills in the town and its surroundings in the medieval and modern periods (see Gazetteer **26** Mills). Apart from the windmill outside the north-west gate of the suburbs, after which the gate (*Windmühlthor*) was named, and a treadmill (*Roßmühl*) on an outlying plot beside the wall (Fegyvertár utca 1),¹⁶⁹ the mills were water-powered. The gradients in the area permitted mills to be set up on the stretch of the Ikva to the east of the town, outside the Balfi gate and at the foot of Pócsi Hill, and on the Rák brook to the west of the town, between Bánfalva and Sopron and at the dam which directed the water of the brook into the castle trench (*Thamull*, i.e. "dam-mill"). Inside the town, on Ógabona tér, the hospital's mill (*Spitalmül*) was probably built beside the reservoir.¹⁷⁰ Title to the mills, according to the land register, frequently changed hands among church institutions, private owners and the town. Ownership of mills was connected to ownership of land: institutions or families with large tracts of land needed mills, and vice versa: mill-owners tried to buy up the land round about. These were flour mills, but there was also a fulling mill, which probably started in the late fifteenth century, and a gunpowder mill (*Pulvermühle*), which started in the early 1520s.¹⁷¹

The 1379 register shows that every person who owned property in Sopron was entitled to use a share of the common land around the town, a total of 22,500 cadastral *hold* (1 hold=0.57 hectare). Later sources no longer mention that allocation of arable land and vegetable gardens. The title to peripheral land around the town – vineyards, orchards, arable land and grazing – was held by private owners and ecclesiastical or secular institutions. The vineyards, which were responsible for the town's only export product, were of particular importance, and show up extensively even on nineteenth-century cadastral maps (see Gazetteer **23.1**: Fields).¹⁷² Special branches of agriculture were the chestnut orchards and saffron gardens, first recorded in the fifteenth century,¹⁷³ but they primarily met local demand, as did the fruit orchards and the "cabbage fields" (*Krautäcker* – already much mentioned as an archaeological site) which were concentrated in one area. Crucial to the agricultural production for the town was the gradual purchase of the surrounding villages. The town became the feudal landlord of seven villages from the late thirteenth century up to 1430, raising its agricultural land area to some 39,000 hold, which was further increased by the purchase of Lépesfalva in 1547.¹⁷⁴ The inhabitants of these villages, as well as providing Sopron with much of its corn and meat, constituted a demographic reserve for the town.

8. ábra. Wilhelm Peter Zimmermann: Sopron ostroma, 1605. Rézkarc, Soproni Múzeum Fotótára 25810
Fig. 8 Wilhelm Peter Zimmermann, The siege of Sopron, 1605. Copper-cut, Soproni Múzeum, photo collection 25810

3.5 Korai újkor (16–17. század) (A.3.4 térkép)

3.5.1 Az erődítések bővítése

A belváros védelmét a középkorban épült védművek el tudták látni ebben a hadiállapotokkal gyakran terhelt korszakban is. Mivel a város távolabb feküdt a törökellenes harcok végvárvonálánál, a falak korszerűsítése vagy teljes átépítése a jóval modernebbnek számító olaszbástyás rendszerre, ami például Győr városa esetében megtörtént, a központi kormányzat részéről fel sem merült. Az egyetlen intézkedés az volt, hogy 1597-ben küldték Moritz Wiener haditérképész, ¹⁷⁴ hogy mérje fel a város erődítéseit – ennek a megbízásnak köszönhetjük a belváros védműveinek legkorábbi ábrázolását (C.2.1 tábla). Ilyen körülmények között Sopronnak magának kellett a védelem erősítését megoldania, ami az anyagi források szűkössége miatt elaprózott, *ad hoc* megoldásokhoz vezetett.

A városképre legnagyobb hatást gyakorló intézkedést 1532-ben, a török főserég Bécs elfoglalására irányuló előrenyomulása és Kőszeg ostroma hírére hozta a soproni tanács. Nem kisebb áldozatra szánták el magukat, mint hogy lebontsák a Várarokmenti Boldogasszony-templomot, amelynek tornyából az ellenség ágyútüze lerombolhatta volna a városfalakat. A templom faragott köveinek felhasználásával rögtön egy kerek sarokbástyát is építettek a külső városfal leginkább veszélyeztetett, az Ikvahíddal szemben fekvő északkeleti sarkára. ¹⁷⁵ Egyúttal néhány külvárosi kápolnát (Szt. Lénárd, Szt. Fábián és Sebestyén, Szt. Sebestyén az Újteleki utcában) is leromboltak, hogy ne nyújthassanak támaszpontot az ellenségnek. Hasonló intézkedésekre került sor például a közeli Pozsonyban is, ahol a külvárosban álló ispotályt bontották el ugyanekkor. ¹⁷⁶ Talán a töröktől való nagy félelemnek, talán a kibontakozóban lévő reformációnak köszönhető, hogy a templomok lebontása miatt a lakosság érdemben nem tiltakozott. ¹⁷⁷

Újabb bástyák kiépítésére az 1610-es években került sor. Figyelmeztető jel volt, hogy a Bocskai-felkelés során 1605-ben a külvárosokat teljesen elfoglaló csapatok a belvárost is szoros ostromgyűrűbe vonták és komolyan fenyegették ¹⁷⁸ (8. ábra). A hadak elvonultával a város előrelátóan politizáló polgármestere, Lackner Kristóf a déli várfalszakasz megerősítését szorgalmazta leginkább. Mind a délkeleti, mind a délnyugati sarokbástyát megnagyobbította és megerősítette, a munkák 1613-ban illetve 1614-ben készültek el. A délnyugati bástyától nem messze egy új tornyot is emeltetett, a bádogtetős fedéséről Zöld-toronyra is nevezett Brückl-tornyot. ¹⁷⁹ Az új városi fegyvertárat (Zeughaus) is ezek közelében, a Fegyvertár u. 2. alatt rendeztette be, a korábbi városi gabonarakár helyén. Két szakaszban kitisztította a várarkot is. A város erődített jellege nagy hangsúlyt kap Lackner 1610 körül készített, Sopront ábrázoló, emblematikus jellegű rézmetszetén, amelyen a háztetők egymásra halmozott tömegéből azonosítható épületként emelkedik ki a várostorony, a ferences és a Szt. Mihály-templom ¹⁸⁰ (9. ábra). Lackner halálának évében, 1631-ben épült meg a Szt. György-templom mögött a keleti oldalt védő nagy ágyúrondelta. Rá tíz évre a délnyugati sarokbástyát nagyobbították meg

3.5 Early Modern Age (sixteenth and seventeenth centuries) (map A.3.4)

3.5.1 Expansion of the fortifications

The town centre fortifications had proved sufficient to withstand the military onslaughts of the Middle Ages. In the era of defence against the Ottomans, however, Sopron lay far from the line of defensive castles, and central government did not even consider modernising, let alone completely reconstructing, the walls in the much more modern Italian bastion system, as took place in Győr, for example. The only action taken was, in 1597, to send the military cartographer Moritz Wiener ¹⁷⁵ to survey the town's fortifications. This resulted in the earliest surviving representation of the town centre defences (Plate C.2.1). Consequently, Sopron had to improve its fortifications from its own resources, which were too meagre for more than isolated *ad hoc* arrangements.

News of the advance of the main army of the Ottomans on Vienna in 1529 and the siege of Kőszeg in 1532 prompted the Sopron council to enter an undertaking which had a major effect on the townscape. They decided to demolish the Church of the Virgin Mary beside the town's defensive trench, because the enemy could have used its tower to bombard the town walls. The carved stones of the church were immediately used to build a round corner bastion on the most vulnerable north-east corner of the outer town wall, opposite Ikvahíd. ¹⁷⁶ At the same time, they also demolished some suburban chapels (St Leonard's, St Fabian and St Sebastian's, St Sebastian's in Újteleki utca) to deprive the enemy of bases. Similar measures were taken in nearby Pressburg, where the hospitals in the suburbs were demolished at the same time. ¹⁷⁷ Perhaps it was fear of the Ottomans, or perhaps the early effects of the Reformation, but the population made no perceptible protest against the demolition of these churches. ¹⁷⁸

Further bastions were built in the 1610s. A warning had been delivered in 1605: forces of the Bocskai uprising completely occupied the suburbs and besieged the town centre ¹⁷⁹ (Fig. 8). After they withdrew, the town's mayor Kristóf Lackner, a man of considerable political vision, urged above all the reinforcement of the southern stretch of the wall. Both the south-eastern and south-western corner bastions were expanded and strengthened, the works being completed in 1613 and 1614 respectively. A new tower was erected not far from the south-west bastion, the Brückl Tower, also known as the "Green Tower" after its lead roof. ¹⁸⁰ The new municipal arsenal (Zeughaus) was also fitted out near here, at Fegyvertár utca 2, the former municipal granary. The castle trench was dredged in two phases. The fortified state of the town is greatly emphasised in the emblematic engraving of Sopron made by Lackner himself around 1610, on which, rising out of the mass of roofs, the Fire Tower, the Franciscan church and St Michael's Church may be identified ¹⁸¹ (Fig. 9). The large battery rondella defending the eastern side was built behind St George's Church in 1631, the year of Lackner's death. Ten years later, the south-west corner bastion was enlarged and reshaped on a modern, pentagonal

9. ábra. Lackner Kristóf: Sopron 1610 körül. Rézmetszet, Soproni Múzeum, SOM-KP 63.1.1
Fig. 9 Kristóf Lackner, Sopron around 1610. Copper-cut, Soproni Múzeum, SOM-KP 63.1.1

jelentősen és alakították át modern, ötszögletű alaprajzúra, ami valószínűleg a várakot tápláló vízrendszer bevezetésének védelme miatt volt fontos (mindezekre ld. Adattár 12 Erődítések).

A korszak legnagyobb szabású védelmi beruházása azonban a külvárosok védőfalának megépítése volt, amelyet 1616-ban határozott el a városi tanács. 1617 tavaszán az Újteleki kapunál kezdtek hozzá az építkezéshez, és 1627-re készültek el. A néhány helyen még most is fennálló, mintegy 2,5 m magas, 100–150 méterenként kis kerek bástyákkal is megerősített kő városfal, bár védereje nem ért fel a belváros falával, jó kétszáz évre rögzítette a külvárosok határát. Vonalvezetése nemcsak a középkorban is beépült területeket foglalta magában, hanem majorokat, kerteket, az immár rögzített helyű kapuk mögötti beépítetlen területeket, ami bizonyos tartalékot adott a további fejlődés számára. A leginkább szűkmarkúan a déli szakasz kimérésénél jártak el – nem véletlen, hogy itt került legelőször (de már az itt vizsgált korszak után) sor annak áttörésére.¹⁸¹

3.5.2 A reformáció és a katolikus restauráció hatása

A korszak legfontosabb szellemi mozgalma, a Sopronban már az 1520-as években megjelent, de komolyabb áttörést a 16. század közepétől elérő reformáció kezdetben szinte semmilyen topográfiai változást nem hozott. A védelmi célú bontások által nem érintett templomok: a plébánia-templom és a Szt. György-templom, valamint az ispotály és a Magyar kapu előtt 1633-ban megépült járványkórház (Lazaret) is közös használatba került a katolikusokkal, a Szt. Mihály utcában működő plébániai iskola pedig gyakorlatilag a protestánsok ellenőrzése alatt működött tovább.

Komolyabb átrendeződéssel járt a 17. század második harmadától megerősödő katolikus restauráció. Ennek első jele a jezsuita rend megtelepedése volt 1636-ban. Ekkor még csak a külvárosban, a kihasználatlanul álló volt johannita kolostorban kaptak helyet, és ennek közelében hozták létre két oktatási intézményüket, a Fövényverem u. 5. alatti kollégiumukat és a Szélmalom utcában megépült nemesi konviktust (ld. Adattár 18 Oktatás). A protestantizmus nyilvános gyakorlásának 1674-es betiltásával azután bevonultak a belvárosba, ahol átvették a Szt. György-templomot, és néhány év leforgása alatt megszerezték a belváros legfrekvenciáltabb utcájának, a Szt. György utcának teljes északi szakaszát. A 3. számú házban nemesi konviktusuk működött, az 5. számú házban pedig a kollégium. A 7. számú ház előbb a rendházuk, majd 1773-ig a kollégiumuk volt, a két ház összevonásával keletkezett 9. számú házba beköltözött a gimnáziumuk.¹⁸²

ground plan, probably to defend the inflow into the water system feeding the castle trench (all of the foregoing in Gazetteer 12, Fortifications).

But the largest-scale defensive project of the time was the construction of the suburban defensive wall, on which the town council decided in 1616. Construction started at Újteleki-kapu in spring 1617, and was completed in 1627. The stone town wall was 2.5 m high, with small round bastions every 100–150 metres. Some parts of it still stand. Its defensive strength fell far short of the town centre wall, but it defined the boundary of the suburbs for some two hundred years. It enclosed the areas built up in the Middle Ages, and farms, gardens and unbuilt areas behind what were now fixed gates, providing some degree of reserve for the town's development. The newly-enclosed land was narrowest along the southern stretch; this, not surprisingly, is where the wall was first broken through, although after the period covered here.¹⁸²

3.5.2 Effects of the Reformation and the Catholic Restoration

The Reformation, the foremost intellectual movement of the age, appeared in Sopron in the 1520s and made major inroads in the middle of the century, but initially caused almost no changes to the topography. The churches not affected by the defensive demolitions described above (the parish church, St George's Church), together with the hospital and the isolation hospital (Lazaret) built in front of Magyar kapu in 1633, were used jointly with the Catholics from the mid-sixteenth century up to 1674. The parish school in Szt. Mihály utca remained in operation under Protestant control.

The Catholic Restoration, which gained strength in the second third of the seventeenth century, brought more radical rearrangements. The first sign of this was the settlement of the Jesuit order in 1636. At first they were accommodated in the suburbs, taking over the disused monastery of the Order of St John and setting up two educational institutions near there, the college at Fövényverem utca 5 and the boarding house for nobles in Szélmalom utca (see Gazetteer 18, Education). After the ban on the public practice of Protestantism in 1674, they moved into the town centre, taking over St George's Church and, within a few years, acquiring the entire northern stretch of the busiest street in the town centre, Szt. György utca. They set up a boarding house for nobles at number 3 and a college at number 5. Number 7 was at first their friary, then the college up to 1773, after which, after merging with number 9, it became their secondary school.¹⁸³

At the same time, the Lutheran congregation lost its churches and – with the exception of the school building it had purchased on Hosszú sor in 1658 (Evangelikus Líceum, Széchenyi tér 11) – all of its other property. The majority of the population, however, remained in the Lutheran denomination, which held its services in a private house (Eggenberg House, Szt. György utca 12.) for two years from 1674. In 1676 the congregation built a wooden church in the former Fleischackergasse ("Butchers' street") street, that was later renamed after the church as Templom utca. This burned down in the great fire of the same year, but was rebuilt in 1677. The graveyards were also segregated by denomination: the Catholics buried their dead in St Michael's churchyard, in use since the Middle Ages, and the Lutherans in a graveyard behind the school building in Hosszú sor (Plate C.6.2).

3.5.3 Population and economy

The size of the population was constrained by frequently-recurring epidemics, demographic factors which generally restricted the natural increase in towns, and political events.¹⁸⁴ The greatest loss was the expulsion of the 120–150-strong Jewish population in 1526. Refugees from the Turkish occupation, however, caused an increase in the mid-sixteenth century: Magyar inhabitants of Transdanubia formed the majority of incomers to the town of Sopron, but there was a large proportion of Croatian refugees in the villages which served the town, some of whom later moved into it. Another important economic and political, if not demographic, factor, was the flight to Sopron of members of noble Protestant (mainly Lutheran) families from religious persecution in Lower Austria.

The overall number of taxpayers, having fallen in the late fifteenth and early sixteenth centuries, returned to the 1420s level only in the 1570s (Fig. 26a–c). Growth on a larger scale started in the 1620s, probably from the attraction of the security offered by the newly-built suburban town walls. That was when the town experienced its seventeenth-century "golden age", serving alongside Pressburg as the venue of Hungarian Diets (1553, 1622, 1625, 1634/1635, 1681) and coronations of queens (1622, 1681) and a king (Ferdinand III, 1625). In preparation for the 1622 Diet, a map was made of the town centre's fortifications, street layout and buildings involved in the royal visit (Plate C.2.2).¹⁸⁵

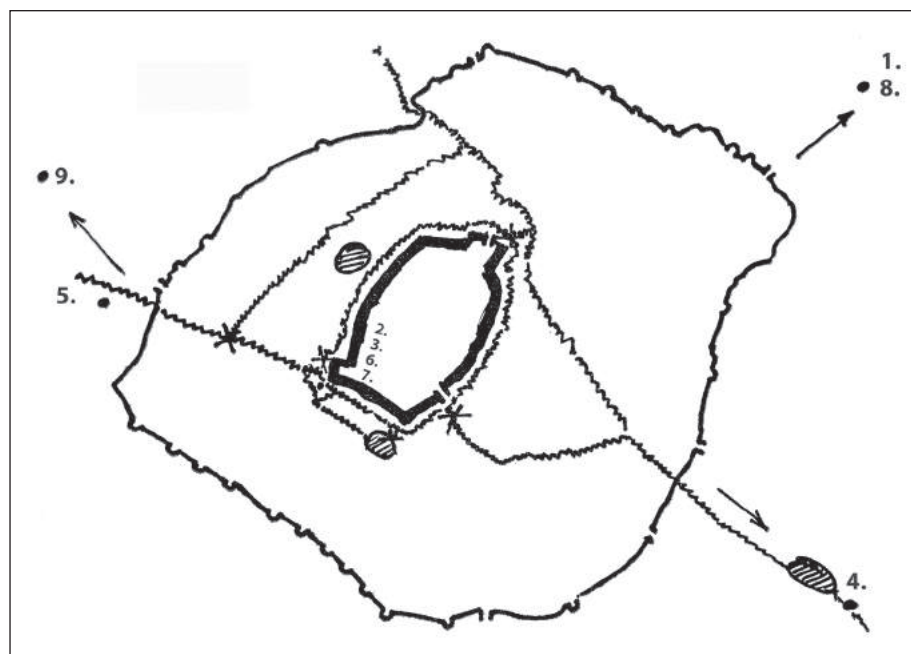
One economically and topographically important group of newcomers were the 13 wool-weavers from Jihlava in Moravia as religious refugees in 1625. They obtained the water needed for their trade from the "weavers' trench" branching from the canal leading from the Rák stream to serve the castle trench, and led among the plots of Újteleki utca and Hátulsó utca – Ógabona tér, and then connecting to the Ikva behind the Festetics manor. Fulling mills may be located from the late sixteenth century (Fig. 10): one started operating at Tómalom in 1582, one of Sopron's first "external industrial areas". The other centre of industry was the area in front of Balfi kapu, where the new gunpowder mill and a fulling mill

Ezzel egy időben az evangélikus gyülekezet minden templomát és a Hosszú soron 1658-ban vásárolt épület (Evangélikus Líceum, Széchenyi tér 11.) kivételével minden más ingatlanát is elvesztette. A továbbra is a lakosság többségét képviselő felekezet 1674 után egy magánházban (Eggenberg-ház, Szt. György u. 12.) tartotta istentiszteleteit. Két év múlva a belváros kevésbé forgalmas nyugati utcájában, a később éppen imaházukról elnevezett Templom utcában emeltek egy, az utcavonaltól hátrébb húzódó fatemplomot, amely még abban az évben, a nagy tűzvészben le is égett, ám helyette 1677-ben újat építettek. Felekezetek szerint elkülönültek ezután a temetők is: a katolikusok a középkor óta használt Szt. Mihály temetőben, az evangélikusok a Hosszú sori iskolaépület mögött kialakított sírkertben temetkeztek (C.6.2 tábla).

3.5.3 Néesség és gazdaság

A népességszám alakulása, a gyakorta visszatérő járványok és a városi természetes szaporulatot általában korlátozó demográfiai tényezők mellett összefüggött a politikai eseményekkel is.¹⁸³ A legnagyobb veszteség a mintegy 120–150 főnyi zsidó lakosság 1526-ban történt kiűzése volt. A 16. század közepétől ugyanakkor erősödött a betelepülés a török hódítás elől menekülők köréből: Sopron városába elsősorban a Dunántúl magyar lakossága települt, a környező jobbágyfalvakban viszont jelentős volt a horvát menekültek aránya, akik közül utóbb néhányan szintén városi lakosok lettek. Ha tömegében nem is, de gazdasági és politikai tekintetben feltétlenül fontos volt az Alsó-Ausztriából protestáns (főként lutheránus) vallásuk miatt menekülő előkelő családok tagjainak Sopronba költözése.

Az adófizetők összesített száma a 15. század végi – 16. század eleji csökkenés után csak az 1570-es évekre érte el az 1420-as évek szintjét (26. a–c ábra). Nagyobb arányú növekedés az 1620-as évektől tapasztalható, feltehetően az ekkor megépült külvárosi városfalak létbiztonságot nö-

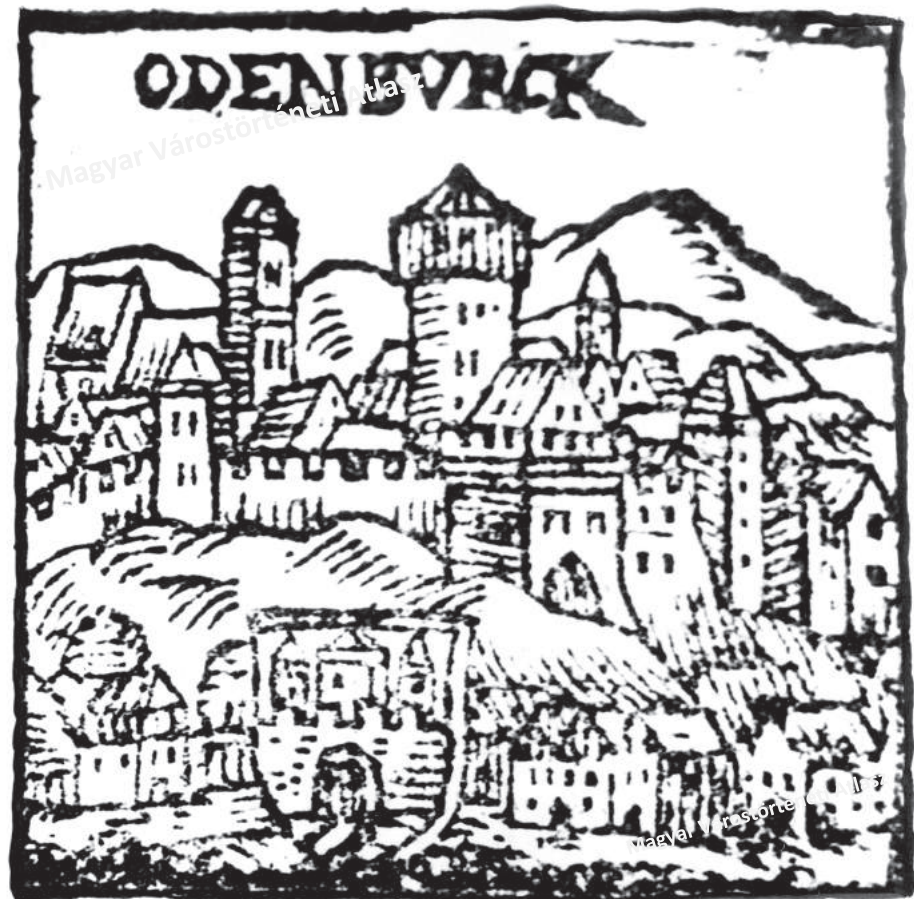

10. ábra. Soproni posztókallók. Dávidházy István vázlata (Dávidházy 1989, 5. kép)
1. Tómalom (1582–); 2. Várárok (1589–); 3. Várárok (1625–1641); 4. A Széplaki (Balfi) kapu előtt (1643–1646); 5. Az Újteleki kapu előtt (1647–1680); 6. Várárok (1683–1692); 7. Várárok (1693–1857); 8. Tómalom (1859–1922) 9. Baross út 24. (1924–1964); X feltételezett zsillip

Fig. 10 Fulling mills in Sopron. Sketch by István Dávidházy (Dávidházy 1989, Fig. 5)
1. Tómalom (Teichmühle, 1582–); 2. Castle trench (1589–); 3. Castle trench (1625–1641); 4. in front of Balfi kapu (Schrippertor, 1643–1646); 5. in front of Újteleki kapu (Neustifttor, 1647–1680); 6. Castle trench (1683–1692); 7. Castle trench (1693–1857); 8. Tómalom (Teichmühle, 1859–1922) 9. Baross út 24 (1924–1964); X suggested place of sluice

velő hatásának köszönhetően. Ekkor élte a város 17. századi „aranykorát”, amikor Pozsony mellett országgyűlések (1553, 1622, 1625, 1634/1635, 1681), királyné- (1622, 1681) és királykoronázások (III. Ferdinánd: 1625) színhelyéül szolgált. Az 1622-es országgyűlés előkészítése során készült a belváros védműveinek, utcahálózatának és a királylátogatás lebonyolításához szükséges épületeknek a térképe (C.2.2 tábla).¹⁸⁴

Az új betelepülők egyik, gazdaságilag és topográfiaiilag is fontos csoportja volt a vallási üldözések elől a morvaországi Jihlavából 1625-ben Sopronba menekült 13 posztós mester. Ők vették használatba a Rák-patakna a várárok táplálására elterelt ágából kiágaztatott „posztósok ár-kát”, amely az Újteleki u. és a Hátulsó utca – Ógabona tér telkei között húzódva, majd a Festetics-major mögött az Ikvába csatlakozva biztosította a mesterség folytatásához szükséges vizet. A posztókallók helye a 16. század végétől határozható meg (10. ábra): 1582-től a már említett Tómalmon működött egy ilyen szerkezet – ez a terület volt a korabeli Sopron egyik „külső ipartelepe”. A másik gócpont a Balfi kapu előtti térség volt, ahol az Ikván a fent tárgyalt gabonaörlő malmok mellett állt az új puskapormalom és egy posztókalló. Egy újabb kallóról 1647-ből az Újteleki kapu előtt, tehát a Rák-patakra települt malomcsoport részeként értesülünk, ezt a posztósok mellett tímárok is használták. Legkésőbb 1683-tól, de talán időszakosan már 1589-től működött egy kalló a várárokbán, a délnyugati nagy bástya előterében is, amely helye még az 1856-os kataszteri térképen is látható (ld. A.1.1 térkép).¹⁸⁵

11. ábra. Sopron képe az 1562-től megjelenő bécsi naptárakban. Fametszet, nagyítva, Soproni Múzeum fotótára, 35146

Fig. 11 View of Sopron in calendars published in Vienna from 1562. Woodcut, enlarged, Soproni Múzeum, photo collection, 35146

stood beside the previously-mentioned flour mills on the Ikva. Another fulling mill is mentioned in 1647, in front of Újteleki kapu, i.e. one of the group of mills on the Rák stream, and this was used by tanners as well as fullers. Certainly from 1683, but perhaps occasionally from 1589, a fulling mill operated in the castle trench in front of the great south-west bastion, and its place is still marked on the 1856 cadastral map (see map A.1.1).¹⁸⁶

Another important change occurred in the town's main commercial zone, the east side of Várkerület, whose new functions were reflected in the names of two sections. The former timber market appears in 1525 under the name *alter Holzmarkt* ("old timber market"), and subsequently, after the demolished Church of the Virgin Mary, as *Unser Frawen zeyll* ("Our Lady's row") The timber market, which required considerable space, was moved beyond the town boundaries, in front of Magyar kapu, and its place on the busiest stretch of the Várkerület was taken by a succession of inns. For similar reasons, the livestock market was also moved out to a site beside the new timber market, and its place was taken by the hay market (*Heumarkt*), which caused much less litter and was important for passing carts (see Gazetteer 8, Streets: Heuplatz, Wirtshausgasse; 14.1 Places of selling). This tells us that the through-traffic on Várkerület was even heavier than before.

After the definitive ground-plan developments of the medieval period, the early modern age brought little new. The settlement structure and street layout stayed practically the same until 1700, the body of the town which had taken shape in the late Middle Ages proving sufficient for the demands imposed on it by its inhabitants and their economic activity up to the early eighteenth century. The editors of the Vienna calendars who used the same little woodcut picture of Sopron for over 150 years after 1562 were therefore innocent of any major errors¹⁸⁷ (Fig. 11).

4. Topography of Sopron 1700–1850

József Kücsán

4.1 Boundaries, Built-Up Area and Water System around 1700

Zacharias Michel's etching *Sopron, 1700* (Plate C.4.1) shows a town which preserved up to the beginning of the eighteenth century the central fortifications and the system of streets and watercourses which had been continuously built up during and after the medieval period, and the outer fortifications¹⁸⁸ built under the mayorship of Kristóf Lackner. If the picture can be accepted as accurate, there were only two substantial buildings outside the outer town wall. One was the hospital beside the Magyar kapu (Ungerthor)¹⁸⁹ ("13. Lazareth"), and the other the brewery, sited next to the Rák brook, some distance from the south-west corner of the outer town wall (21. *Brauhaus*). Outside the western wall of the first quarter of the suburbs – about level with Lackner-major (urban farm) – the drawing shows some pavilion-like garden buildings in outer gardens surrounded by hedges. Although these gardens are not described in any reliable contemporary sources, they must have included the areas marked on later maps as Franciscan and Jesuit gardens, which appear in title deeds

Fontos változás a város fő kereskedelmi övezetének, a Várkerület keleti oldalának a funkciómódosulása, ami két szakasz új elnevezésében tükröződik. A korábbi fapiac 1525-ben már *alter Holzmarkt*, azután pedig a lebontott Boldogasszony-templom után *Unser Frawen zeyll* néven szerepelt. A nagy helyigényű fapiac a város határán kívülre, a Magyar kapu elé került, helyette egymás után vendégfogadók létesültek ezen a forgalmas szakaszon. Hasonló meggondolásból helyezték az állatvásárteret is kijebbe, az új fapiac mellé, helyére pedig a kevésbé szennyező és a kocsi-val átutazóknak is fontos szénapiac (*Heumarkt*) került (ld. Adattár **8** Ut-cák: Heuplatz, Wirtshausgasse; **14.1** Elárusítóhelyek). Mindez arra mutat, hogy a Várkerület átmenő forgalma még a korábbiakhoz képest is meg-növekedett.

A helyrajzi fejlődést alapvetően meghatározó középkor idősza után a kora újkor tehát kevesebb újat hozott. A településszerkezet és utcahálózat 1700-ig gyakorlatilag változatlan maradt, a késő középkorra kialakult várostest elegendőnek bizonyult a 18. század elejéig fellépő igények kielégítésére úgy a városban élő népességet, mint az általuk folytatott gazdasági tevékenységet illetően. A bécsi naptárak szerkesztői, akik Sopronról 1562-től kezdve jó 150 évig ugyanazt a kis fametszetes képcskét tették be kiadványukba, ebben az esetben nem követtek el komolyabb hibát¹⁸⁶ (11. ábra).

4. Sopron topográfiája 1700–1850

Kücsán József

4.1 A város kiterjedése, beépítettsége és vízrendszere 1700 körül

Ha a képmellékletek közül Zacharias Michel: *Sopron látképe* (1700) című rézmetszetére tekintünk (C.4.1 tábla), látjuk, hogy a város a 17–18. század fordulóján még őrizte a középkortól folyamatosan épített belvárosi, illetve a Lackner Kristóf polgármestersége alatt kialakított külvárosi erődrendszerét,¹⁸⁷ út- és vízhálózatát. Feltéve, hogy hihetünk a metszet készítőjének, a külváros falain kívül csak két említésre méltó épület volt. Egyik a Magyar kapu¹⁸⁸ melletti kórház („13. Lazareth”), a másik a külváros falának délnyugati sarkától távolabb, a Rák-patak mentén épített serfőzde („21. Brauhauß”). A külváros első negyedének nyugati falán kívül – a Lackner-major magasságában – látszik néhány pavilonszerű kerti épület a sövénnyel övezett külső kertekben. Noha ezekről a kertekről ebből az időszakból biztos források nem szólnak, de köztük kell keresnünk a későbbi térképeken ferences- és jezsuita-kertként meghatározott térségeket is, melyek viszont mint tájékozási pontok szerepelnek a birtoklási iratokban a kisebb birtoktestek helyének meghatározásakor (ld. C.11.1 tábla). A várfalon belül maga a Lackner-major a területen elszórt épületekkel jól felismerhető, de a házak közül nehéz lenne bármelyiket is Lackner Kristóf patak menti, fűzfákkal övezett kerti lakával azonosítani.¹⁸⁹ Az addig kiépült utcák szövedéke nagyjában-egészében megfelel a mai történeti bel- és külvárosok utcahálózatának, mind vonalvezetését, mind szélességét illetően. Néhány helyen azonban nagyobb, még beépítetlen teresedést figyelhetünk meg. Északról délre haladva, ezek a következők:

A későbbi Sas tér északi oldalán a homokbánya területe, amely utóbb nevet adott a fölötté egy házssal már kiépült (Fövényverem) utcának. A bánya (*Sandgrube*¹⁹⁰) területe azonban csak a 18. század közepétől épült be az 1860-as évektől páros számot viselő házakkal.¹⁹¹ A metszeten üresnek mutatkozik az Ikva mentén a Festetics-major területének egy része, valamint az Ógabona térre néző épülettömbje mögött a Lackner-major területének nagy része. Elszórva, a város több utcájában figyelhetünk meg rövidebb-hosszabb beépítetlen telektömböt (Halász utca, Hegy utca, Végfordulat, Élesszög), de ezeknek a kertként használt telkeknek sem száma, sem mérete nem oly nagy, hogy az utcák vonalvezetését megszakítaná.

A legfeltűnőbb hiány a későbbi Várkerület teljes belső körének helyén mutatkozó űr, hiszen a metszet a belvárosi védműveket még teljes épségükben ábrázolja, falakkal, bástyákkal és feltöltött vizesárokkal. A városfalon kívül az 1622-es térkép még kifli alakú, összefüggő vízfelületű tavat ábrázolt, amely a belváros déli erődfala előtti teresedést szinte teljesen elfoglalta, behajló ága pedig a mai Petőfi tér területére nyúlt át. Sajnos, nem jelölték rajta sem a Rák-patak bevezetésének helyét, sem a tóból a várárokba szolgáló betápláló ágakat, illetve a víz elosztását és a vízszint szabályozását szolgáló zsilipet. Michel 1700-as metszetén már jóval tagoltabb felületű tórendszert láthatunk. A Hosszú sor házai előtt két víztározó volt, melyeket a források és a feldolgozások hol a várárok feltöltésére szolgáló tározóként, hol halastóként, de később előfordul az is, hogy a tűzvészek esetén felhasználható tartalékvíz medencéiként említettek. Közülük a nagyobb, keleti tó várárok felőli sarkában látszik valamiféle építmény, amely lehetett akár zsilip is. Iltt kell megjegyeznünk, hogy a sok tekintetben elsőrendű forrásként kezelt metszet néhány vízrajzi adatának a hitelességét – az eddigi kutatások összegzett adatainak ismeretében – is fenntartással kell kezelnünk. Véleményem szerint rossz helyen ábrázolja például az Ógabona tér és az Újteleki utca összefutó telkei közötti csatornát. A metszeten azt látjuk, hogy az erődítés délnyugati sarka előtti (ma: Petőfi téri) kisebb tóból ágazott ki az a vízér, amely a nyugati várfal előtti széles teresedés (ma: Ógabona tér) közepén vezet-te a rendszer túlfolyó vizét északi irányba – teljesen indokolatlanul. Ezzel ellentétben, adataink szerint ez az ázott csatorna a 17. század első harma-

as reference points in the definition of lesser tracts of land (see Plate C.11.1). Within the castle wall, the Lackner-major with scattered buildings can clearly be made out, but it is difficult to identify any of the buildings with Kristóf Lackner’s garden house next to the brook, surrounded by willows.¹⁹⁰ The street system, however, was very similar in both layout and street-widths to that of the historic town centre and suburbs today. The drawing shows extensive as-yet unbuilt areas. We will survey these from north to south.

First, there was a sand quarry (*Sandgrube*¹⁹¹) on the north side of what became Sas tér. Its name was translated into Hungarian later as Fövényverem utca. There was already a row of buildings there, but the quarry area was only built up in the mid-eighteenth century; the new buildings which have borne odd numbers since the 1860s.¹⁹² Part of the urban farm area of the Festetics family along the Ikva appears empty on the etching, as does a large part of the Lackner-major behind the block facing Ógabona tér. There are unbuilt blocks of plots of varying lengths scattered among several streets in the town (Halász utca, Hegy utca, Végfordulat, Élesszög), but these garden-plots are insufficient in both number and size to have broken the line of the streets.

The most striking empty space is the entire inner circle of the later Várkerület (the ring around the central town wall). The etching shows the central defences completely intact, with walls, forts and water-filled trenches. The 1622 map shows a continuous crescent-shaped lake outside the southern and south-western sections of the town wall, almost completely occupying the approaches to the south, and having a branch which stretched up to the area of today’s Petőfi tér. Unfortunately, neither the point where the Rák brook was led in, nor the branches from the lake which fed the castle trenches, nor the sluices regulating the distribution and level of the water are marked on it. In Michel’s 1700 etching, we see a system of distinct lakes. There were two reservoirs in front of the buildings of Hosszú sor, mentioned in the sources sometimes as a reservoir for the trenches, sometimes as a fishpond, and later even as sources of water to fight fires. At the corner of the larger, eastern lake towards the trenches there is a structure which may have been a sluice. Here it should be noted that although this etching is in many respects regarded as a first-class source, accumulated research throws some doubt on the credibility of some of its hydrological data. For example, it seems to the present author that the channel running between the adjoining plots of Ógabona tér and Újteleki utca has been drawn in the wrong place. The etching shows the channel which branched from a small lake in front of the south west corner of the fortification (now Petőfi tér) and led water flowing out of the system through the centre of the wide space in front of the western castle wall (now Ógabona tér) to the north, where it had no reason to go. Set against this, we have information that the channel lay behind the Ógabona tér plots in the first third of the seventeenth century (see later, the “wool-weavers’ trench”). The etching does not show the mill in the south west corner of the castle trench (discussed below), known for sure to have been built in 1683, and neither is it possible to accept the overflow channel from the eastern reservoir, because there are certain sources which put it in the section of the trench beside the Hátsókapu gate, opposite the end of what is now Torna utca. Map A.3.4 is an attempt to reconstruct the seventeenth-eighteenth century state of the internal water system.

The water inlet made the south-west corner of the trench a key point, a “watershed”, from where the gradient started along the longer north-and the shorter east-flowing sections of the trench. The water flows met at the deepest point, beside the Hátsókapu. It is not known exactly how much the channel feeding the trench was kept supplied during peacetime. It is known that water for the channel came from two branches of the Rák brook, dividing into three branches at the south west corner of the trench. One of these – mentioned as the central by Deccard in 1743 – flowed directly into the trench, the second was the supply channel for the wool-weavers’ fulling mill, which scattered sources mention as supplying water into the trench in front of the great south western bastion from 1589 onwards, probably with breaks of varying duration, but certainly between 1683 and 1857.¹⁹³ The third inlet branch may have been at the south-west corner of the defences (the sluice already mentioned), which may have let in water at a higher rate from the reservoirs to permit rapid preparations for defence of the castle. It has not been established whether the “rushing stream” into the deep-sunk trench mentioned by Matthias Bél in the first half of the eighteenth century refers to the channel of this branch.¹⁹⁴ What is certain is that fresh water always flowed through the trench at some rate, because the former municipal washing site beside the Előkapu gate (see Plate C.7.1) had to be supplied at all times, and in consequence, the area of the trench, according to the earliest botanical observations, was an aquatic habitat.¹⁹⁵

The outflow channel for the water led around the defences started in the eastern direction and flowed along Rozmaring (now Torna) utca towards Paprét (Pfarrwiese) (Plate C.8.1), but we know little about its state in the seventeenth and eighteenth centuries. Indirect evidence suggests that this low-lying flood plain (to which the rainwater from the west-northwest side of Kurucdomb hill may have drained) was covered in stagnant water for much of the year. This was inferred by István Csapody from an analysis of Loew and Deccard’s descriptions of plant communities in the area during the 1730s and 1740s, in their book *Flora Semproniensis*.¹⁹⁶ It supports all of the research findings on the sixteenth century fortification

dában az Ógabona tér telkei mögött húzódott (ld. később a „posztósok árkáról” írottakat). Nem látjuk a metszeten a várakok délnyugati sarkában az 1683-ban már bizonyosan felépített, alább ismertetendő kallót, de nem fogadhatjuk el a keleti víztározóból kivezető túlfolyócsatornát sem, hiszen annak helyét az egybehangzó források a várakok Hátsókapu melletti, a mai Torna utca torkolatával szembeni szakaszára teszik. A belső vízhálózat 17–18. századi állapotát az **A.3.4** számú térképen kíséreltük meg rekonstruálni.

A várakok délnyugati sarka a vízbetáplálás miatt kitüntetett pontnak, „vízválasztónak” számított, hiszen innen kezdődőleg adták meg a lejtést az árok északi folyásirányú hosszabb, illetve a keleti folyásirányú rövidebb szakaszának, melyek áramló vizei a Hátsókapu mellett kialakított legmélyebb ponton találkoztak. Nincs pontos tudomásunk róla, hogy békeidőben a várakokban vezetett vízeret milyen utánpótlással látták el – mennyi volt a „betáplált” víz mennyisége. Vannak adatok arról, hogy a várakok délnyugati sarkánál az ott három ágra osztott Rák-patak két ágából jutott víz a mederbe. Az egyik – Deccard által 1743-ban középsőként említett ág – közvetlenül a várakokba ömlött, a másik a posztósok kallójának üzemvízcsatornája, amely szórvány adatok szerint 1589-től kisebb-nagyobb kihagyásokkal feltehetően, 1683–1857 között bizonyosan a délnyugati nagy bástya előtt vezette a vizet az árokba.¹⁹² A harmadik betápláló ág az erődítmény délkeleti sarkánál lehetett (a már említett zsilip), amely a tartalék tározók nagyobb tömegű vizének beengedésére – a várvédelemre való gyors felkészülésre szolgálhatott. Nem tisztázott, hogy Bél Mátyás 18. század első feléből származó adatai közül a mélyre süllyesztett várakokba „zuhogó patak” ennek az ágnak a vizéről szólna-e?¹⁹³ Az mindenesetre bizonyos, hogy körben a várakokban mindig csörgedezett több-kevesebb friss víz, hiszen az Előkapu mellett egykor volt városi mosóhely (ld. a **C.7.1** táblán) ellátását folyamatosan biztosítani kellett, s ennek következtében az árok területe a legkorábbi növényzeti megfigyelések szerint is vizes élőhelynek számított.¹⁹⁴

Az erődítés körül vezetett ér vizének kivezető medre a Hátsókapunál ágazott ki a várakokból keleti irányba, s végigfolyt az egykori Rozmaring (ma: Torna) utcán a Paprét (*Pfarrwiese*) felé (**C.8.1** tábla), melynek 17–18. századi állapotairól keveset tudunk. Közvetett források adatai szerint ezt az alacsonyan fekvő, áradmányos területet (melyre a Kurucdomb nyugat-északnyugati oldalának a csapadékvize is lefolyhatott), az év nagy részében pangó vizek boríthatták. Mint arra Csapody István Loew és Deccard: *Flora Semproniensis* című művét elemezve rámutatott, a szerzők által az 1730–1740-es évekből e területről leírt növénytársulások egyértelműen erre vallanak.¹⁹⁵ Ez alátámaszthatja mindazt, amit az ún. „belső külváros” 16. századi erődítéséről a kutatás eddig feltárt,¹⁹⁶ hiszen a rét nehezen meglábolható vizenyős területe az Ikvától egészen a Hátsókapu vonaláig, az ott leírt keleti erődített vonal előterében feküdt és erősítette azt.

Bizonyos, hogy a folyamatosan vízzel telt várakok is csak a rézmetsző fantáziájában létezett. Mint arról a források szólnak, 1605-ben egy, 1703–1704-ben két ízben tettek kísérletet az árok védelmi célú, teljes feltöltésére. Ámde minden alkalommal a polgárok heves tiltakozását váltották ki, mert komoly károkat okoztak a belvárosi Szt. György utca keleti, várfalra kifutó háza alatti és a Vendégfogadó szeren (a Várkerület keleti szakaszán) lévő borpincékben, amelyekbe annyi víz szivárgott a várakokból, hogy úsztak a kisebb boroshordók.¹⁹⁷

4.2 A belváros

Mint a mellékelt 1. és 2. táblázatból látjuk, amelyekben a vizsgált másfél-száz év különböző célból készített összeírásaiból próbáltunk a város ház- és lakásállományáról statisztikailag összevethető adatsorokat egymás mellé állítani, a vizsgálható adatbázis igen hiányos.¹⁹⁸ Azt azonban több-kevesebb biztonsággal ezek az eltérő célból rögzített adatok is megmutatják, hogy a szóban forgó időszak folyamán melyik városrészben mutatkoznak olyan markáns változások, amelyek az átalakulás dinamikájára utalhatnak.

A tárgyalt időszakban a város öt adózási negyede közül a belváros – az ép erődítésnek köszönhetően – kompakt egységet képezett, melybe járművekkel csak az Előkapun és a Hátsókapun volt bejárás. Az Előkapu védelmi célú építményei egy ránc maradt helyszínrajz szerint még a 18. század második harmadában is sértetlennek tűnnek (**C.7.1** tábla). Ezt követően gyorsult fel a terület beépítése, a 18–19. század fordulójára a rövid utcácska mindkét oldalán házak állottak.¹⁹⁹ A Hátsókapu funkcióját a 19. század első harmadáig megtartotta, amikor is lebontották, s helyére házak épültek.²⁰⁰ A belvárosnak ez a zártsága a kuruc idők utáni békeség éveiben már bizonyosan terhére lehetett a városrész minden rendű és rangú lakójának, mert adatok szerint a délnyugati „olasz” bástya mentén 1710-ben gyalogkaput nyitottak, s a várárkot a mai Széchenyi Gimnázium helyén állott Templom u. 26. sz. telekről előbb fa-, majd 1728-ban kőhíddal átívelték.²⁰¹ „Ez a kiskapu nemcsak a polgárság kényelmét szolgálja, de gimnáziumunk növendékei is használják, amikor az iskolából az imaházba és vissza mennek” – írta róla Hajnóczi Dániel.²⁰²

A belvárosi utcahálózat és jórészt a telekrend is a középkorban rögzült,²⁰³ amikor a még közel azonos méretű telkeken felépültek azok a szilárd falú épületek, melyek a városképet a barokk korig meghatározták.²⁰⁴ A műemléki helyreállításokat megelőző kutatások feltárták, hogy a középkori épületállomány radikális átalakítása már a 17. század első felében megindult. A korai, egy helyiség-tengely szélességű utcai oromzatos, illet-

of the “inner suburbs”,¹⁹⁷ because the poorly drained area of the meadow extended from the Ikva right up to the line of the Hátsókapu, in front of, and reinforcing, the eastern line of fortification.

The constantly-filled trench certainly existed only in the imagination of the artist. Sources tell us that attempts to completely fill up the trench for defensive purpose were made once in 1605 and twice in 1703–1704. Every time it provoked vehement protests from the burghers in Szt. György utca in the town centre, whose wine cellars under the eastern buildings beside the castle wall were seriously damaged, and those in Vendégfogadó szer (Wirtshausgasse, the Eastern stretch of the Várkerület), where leakage into the cellars caused smaller wine casks to float in the water.¹⁹⁸

4.2 The Town Centre

Tables 1 and 2 attached to this study are compilations of all statistically comparable data of the town’s buildings and dwellings from surveys of various purposes made during the 150 years under study. It is clearly a somewhat patchy database.¹⁹⁹ The figures, recorded for different purposes, still do show with some degree of certainty which districts underwent marked changes during the period and may serve as indications of the pace of change.

The town had five tax wards during the period. One of these was the town centre, a compact unit whose still-intact fortifications permitted wheeled vehicle access through only two gates, the Előkapu and Hátsókapu. On a surviving ground plan from the second third of the eighteenth century (Plate **C.7.1**) the defensive structures of the Előkapu appear fully in place. Building on the area subsequently accelerated, and there were houses standing on both sides of the short street by the beginning of the nineteenth century.²⁰⁰ The Hátsókapu retained its function until the first third of the nineteenth century, when it was demolished to make way for houses.²⁰¹ In the years of peace following the Kuruc period, this enclosure of the town centre must have been burdensome for inhabitants of all classes; there is a record of a pedestrian gate being opened beside the south-west “Italian” bastion in 1710, and of a wooden bridge across the trench from the plot at Templom utca 26 (the site of today’s Széchenyi Gimnázium), replaced by a stone bridge in 1728.²⁰² “As well as serving the convenience of the burghers, this little gate is used by the pupils of our school when they go back and forth to the prayer-house,” wrote Dániel Hajnóczi.²⁰³

In the town centre, the streets and to a large extent the plot-divisions took their final layout in the medieval period,²⁰⁴ and the masonry buildings from that time, erected on almost equal sized plots, defined the townscape until the Baroque era²⁰⁵. Recent restoration-linked research has established that radical conversion of these medieval buildings started in the first half of the seventeenth century. The early buildings had gables facing the street and ran along a single axis one room wide, or in an L-shape along two sides of the plot. The key to extending them was the addition of stairwells with independent landings which gave free access to courtyard passages and loggias.²⁰⁶ Since the courtyard buildings could thus be laid out as separate dwellings, it was worthwhile building or rebuilding them using solid materials, high quality features and large doors and windows. The great fire of 1676 opened up more space for this system, and the town centre streetscape, rebuilt in the Baroque style with mansions, burghers’ houses, churches and municipal institutions, was transformed to such an extent that research has failed to find a single medieval window which remained in use!²⁰⁷ Much of the seventeenth-century reconstruction was commissioned by wealthy families who sought refuge within the walls of the free royal town – nobles and aristocrats fleeing areas rendered uncertain by the Ottoman occupation, and aristocrats from Austria and the hereditary provinces fleeing religious persecution. Austrian and western Hungarian nobles and retired soldiers, however, were present as more than just tranquillity-seeking house-owners in the Baroque town. Administrative and taxation documents from the second half of the eighteenth century indicate that they formed the cream of local society, to which they added new life and vigour. Many noble families from the western counties also came to Sopron temporarily, to enjoy the pleasures of town life for various periods, typically for the “winter season”.²⁰⁸ This led to a rising demand for rented dwellings in buildings in “the more elegant parts of town”, the streets in or near the town centre.²⁰⁹ This was behind many of the house extensions of the kind described above, causing a general change both in the frontages of the street-facing sections – which determined the town centre streetscape – and the density of building in the courtyards.²¹⁰ The ridge heights of the mostly single-storey medieval terraced buildings facing the street increased to accommodate the ceiling height demanded by their new, upper-class owner-occupiers, and in many cases one and occasionally two upper floors were added. The inner courtyard buildings intended for rent also took on upper floors, and to make the most of the small town-centre plots, were built against the inner wall of the town’s triple defensive ring (e.g. in the outer ring of Szt. György utca), and with the demolition of the rampart, the plots grew in size and the back walls of the buildings were pushed out to the outer wall ring (e.g. in the central section of the outer ring of Templom utca).²¹¹ Currently available data indicate that until the early eighteenth century the town centre had only a few more buildings, sections of buildings or tenancies than in the sixteenth and seventeenth century.²¹² From then on,

ve az „L” alakú, a telek két oldalát elfoglaló házak ésszerű bővítésének kulcsa az volt, hogy a hozzájuk illesztett lépcsőházakat önálló lépcsőházi előterekbe vezették, ahonnan az udvari folyosók, loggiák szabadon megközelíthetők lettek.²⁰⁵ Ezzel váltak az udvari szárnyak önálló, elkülönített lakások elhelyezésére alkalmassá, s ez tette megokolttá azok szilárd anyagból, jó minőségű részletekkel, nagy ajtókkal, ablakokkal való át- illetve felépítését. Az 1676. évi nagy tűzvész ennek a rendszernek nyitott további utat, s a belvárosi utcakép a barokk stílusban átépült palotákkal, polgárházakkal, egyházi és közintézményekkel oly mértékben megújult, hogy a kutatás jelen tudomása szerint például egyetlen középkori ablak sem maradt használatban!²⁰⁶ A 17. századi átépítési folyamatokban megrendelőként igen fontos szerepe volt azoknak a gazdag nemesi és jelentős vagyonú főúri családoknak, akik részben a török hódítás miatt bizonytalanlanná vált belső területekről húzódtak a szabad királyi város falai mögé, illetve azoknak az arisztokratáknak, akik Ausztriából és örökös tartományaiból a vallásüldözés elől menekültek Sopronba. A 18. század második feléből származó igazgatási és adózási iratok viszont azt is jelzik, hogy a barokk kori városban birtokosként számon tartott osztrák és nyugat-magyarországi nobilitások, nyugalomba vonult hadastyánok már nem csak védelmet és nyugalmat kereső háztulajdonosként voltak jelen. Ők voltak a vidék jelentős városának új szellemű társadalmi életét megteremtő és felpeszdtő, a társaság krémjét jelentő arisztokraták is. A nyugati országrész vármegyéinek nemességéből is szép számmal jöttek Sopronba hosszabb-rövidebb időre lakni, vagy legalább a „téli szezon” itt tölteni, a városi élet lehetőségeit élvezni kívánó személyek és családok.²⁰⁷ Ezért számos belvárosi és belváros közeli utcában lévő épületben „a város elegánsabb részein” megnőtt az igény a bérlakásokra is.²⁰⁸ Az ezt kielégíteni hivatott, fent vázolt módon történt házbővítések – átépítések – következtében a belvárosi utcaképet meghatározó utcai épületszárnyak főhomlokzatai mellett az udvari beépítettség is megváltozott.²⁰⁹ A középkori, zárt beépítésű, zömükben egyemeletes utcai épületszárnyak gerincmagasságai – különösen az első emeleti, reprezentatív tulajdonoslakások nagyobb belmagasságai miatt – megemelkedtek, ezen túl a házak számos esetben két-, néhány esetben háromemeletessé nőttek. Ugyanakkor a beforduló, a bérlakások elhelyezésére szánt udvari szárnyak is emeletesek lettek, és a végsőkéig kihasználva a szűk belvárosi telkek szerény lehetőségeit, ráépültek a hármaskörű belső erődfalára (pl. a Szt. György utca külső körén), vagy a sánc megbontásával megnövelték a telkek méretét és a középső falgyűrűig kitölték az épületek hátsó falát (pl. a Templom utca külső körének középső szakaszán).²¹⁰ A belvároson belüli ház, házrész vagy lakásbérletek száma és aránya – az eddig feltárt adatok szerint –, a 18. század elejéig jelentősen nem haladta meg a 16–17. században regisztrált mértéket.²¹¹ A folyamatosan átalakuló, bővülő házakban viszont lassan, de egyenletesen emelkedett a bérlakások száma. 1734-ben például 118, a tulajdonosa által lakott lakáson túl 74 lakásban adózó bérlőt is említettek.²¹² Pontos adataink a teljes lakásállományról a 18. század második feléből vannak, 1766-ban a 105 tulajdonoslakáson felül 187 bérlakást írtak össze, 1784-ben pedig a 114 tulajdonoslakáson kívül 221 bérlakás volt.²¹³ Ezek a számok és arányok arra utalnak, hogy a bérlakásállomány növekedési üteme jócskán meghaladta a tulajdonosok által használt lakások szaporodását. Jelentik továbbá azt is, hogy a meglévő házak bérlakásokkal való bővítése üzleti vállalkozás lett, s mint olyan, városszerkezet és városkép alakító tényezővé lépett elő.²¹⁴ Nyilván ez eredményezte azt is, hogy a többször idézett 1766. évi, új ingatlanadóztatási szisztéma megalkotását célzó lakásfelvétel a kivetés alapjaként már a házak, illetve a bennük felmért lakások bérértékét határozta meg.²¹⁵ Ettől az időszakról számíthatjuk, hogy a belváros gyorsan növekvő népességének nagyobb hányada bérelt lakásban élt. Bizonyos, hogy az arányok a 19. század közepéig a bérlakások javára még inkább eltolódtak, hiszen a házak és tulajdonosaik száma alig változott, a lakásállomány viszont jelentősen nőtt. Az 1766-ban megállapított lakásszámhoz képest az 1848-as összeírás további 65%-os gyarapodást rögzített.²¹⁶ Az épületállomány átalakítása a házak számának csekély változásával történt.²¹⁷ (Ld. még az 1. és 2. sz. táblázatot e fejezet végén)

A 18. századi Sopron belvárosának nemesi és gazdag polgári családok alkotta „mikrotársadalmáról”, melynek életmódja lakásigényeit, ebből következően a házak építési folyamatait, s ezen keresztül a városrész változó topográfiáját is meghatározta, még keveset tudunk. A korszakot Thirring Gusztáv számtalanszor idézett történeti-statisztikai munkájából²¹⁸ ismerjük legjobban, de az általa használt források zöme birtok- illetve adókönyv, vagy az újabb adó megállapítása céljából készített részletező összeírás, melyek inkább a gazdaság, mintsem a társadalom finom részleteinek vizsgálatát segítik. Születtek fontos résztanulmányok az életmódkutatás jegyében a színház történetéről,²¹⁹ a tárgy- és lakáskultúráról,²²⁰ a belsőépítészetéről, a díszítőfestészetéről,²²¹ az irodalmi élet helyi sajátosságairól.²²² Csatkai Endre felsorolhatatlan mennyiségű apró írást tett közzé a 18. századi kultúrtörténet legkülönbözőbb témaköreiből, de mindezek társadalomtörténetbe ágyazott, értékelő összefoglalásával még adós a történeti kutatás. Valószínű, hogy ennek elkészülte után, a 18. század második felétől Sopronban is meghatározhatók lesznek a kiadható lakásokat tartalmazó épülettípusokat jelölő kifejezések („bérpalota” – „bérház” – „bérkaszánya”) mögötti konkrét házak. Az idézett szókapcsolatok háztípusokat jelölnek, de elsősorban a bennük felépült lakások minőségét mutatják. A Szt. György vagy a Templom utca bizonyos házainak egyes lakásait (és a bérlő lakókat, azonos időmetszetben) vizsgálva kiderülhet, hogy megfeleltek a bérpalotákkal szemben támaszt-

the number of rented dwellings gradually but steadily increased as buildings were converted and extended. In 1734, for example, 118 dwellings were owner-occupied and 74 let to tenants.²¹³ Figures for the second half of the eighteenth century are more accurate. In 1766, 105 owner-occupiers and 187 rented dwellings were registered, and in 1784, the corresponding figures were 114 and 221.²¹⁴ Rented dwellings therefore increased in number considerably faster than owner-occupied houses. The figures also imply that the extension of buildings to provide rented dwellings became a business enterprise, and one which became a formative factor in the urban structure and the townscape.²¹⁵ Another consequence was that the 1766 survey of dwellings, carried out in preparation for a new property tax system, led to the tax base being set as the rent value of each dwelling in the building.²¹⁶ Tenants actually became the majority of the fast-growing town centre population during that period, and the ratio continued to increase until the mid-nineteenth century, during which time the number of buildings and owners hardly changed, but the number of dwellings increased substantially. The 1848 survey showed a 65% increase in dwellings over the 1766 figure.²¹⁷ The transformation of the town centre’s building stock thus involved a very small change in the number of buildings.²¹⁸ (See Tables 1 and 2 at the end of this chapter.)

The “micro-society” of noble and wealthy bourgeois families in the centre of eighteenth-century Sopron, whose lifestyle defined the demand for dwellings and thus the process of house building and in turn the changing topography of the district, is an issue we still know little about. Gusztáv Thirring’s much-quoted historical-statistical work²¹⁹ gives the best insight for this period, but most of the sources he used are land or tax registers or detailed surveys carried out as the basis of new taxes. These are more useful for economic studies than investigations of the finer details of society. There has been important lifestyle research into specific aspects: theatre,²²⁰ furniture and household effects,²²¹ interior design, decorative painting²²² and literature²²³ of local relevance. Endre Csatkai’s rich flow of papers on a broad range of topics in cultural history of the eighteenth century have not yet been consolidated and reviewed in the social historic context. Such a review would probably give an insight into what the buildings with dwellings for let, presently known only by category (*bérpalota* [mansions], *bérház* [tenement], *bérkaszánya* [barrack tenement]), were actually like. These categories primarily concern the quality of dwellings in the buildings. A study of dwellings (and their tenants of the time) in certain buildings in Szt. György utca and Templom utca (e.g. the Eggenberg House) may reveal that they met the criteria of the highest (*bérpalota*) category; even if the original owner did not build them with that purpose, a later owner let them as such.²²⁴ There is only one currently-known town-centre example of a *bérház*, built by György Festetics at Szt. György u. 1–3 in the final years of the eighteenth century.²²⁵ Its residents in the early nineteenth century are known to have included some respectable artisans living on the petty-bourgeois level.²²⁶ Several buildings of the middle-range *bérház* type, or at least used as such, with high rent values, have been identified in streets near the town centre. They include some in the row of buildings with shops in Kovácsszer (Schmiedgasse) and – in the author’s opinion – the Catholic convent, which had 40 residents in 8 dwellings in 1784. In addition to Várkerület, the middle third of Hosszú sor (Lange Zeile, later Domonkos, and then Móricz Zs. utca), also counted as a “good area”,²²⁷ where there were rented dwellings in many buildings. For example, a total of 101 residents were recorded in 26 dwellings at house number 15.

Contemporaries also perceived and expressed the distinctiveness of the town centre, the centuries-old tradition which marked it out from the districts adjoining the market-place on the other side of the wall and especially the poor quarters further out in the suburbs. The difference became even more striking at the turn of the eighteenth century, when the town centre presented a newly-rebuilt Baroque face, while the suburbs retained the single-storey character they had taken on in the early modern period. The differences went beyond the buildings and the way of life of their residents. Descriptions of the town, for instance the one compiled by J. A. Forlani in 1738²²⁸ are consistent in their praise of the inhabitants’ far-sightedness in keeping noisy industry and trade far from the town centre, banishing these common occupations to the suburbs beside the trench. In his detailed description of the town centre, Dániel Hajnóczi noted that along with the ornate public and church buildings in the inner and outer rings, there were more than a dozen mansions owned by aristocrats, but that did not exhaust the list of splendid buildings, because he had not even mentioned the houses of wealthy burgers. He highlighted the pleasant, sunny, relaxing bastion gardens of the houses in the outer ring, no doubt a counterpoint to the closed, cold courtyards of the crowded quarter. He mentioned as the darker side of the town centre the narrow streets, the lack of running water to clear the filth, and the butchers’ stalls of the Lábasház building on what later became Orsolya tér.²²⁹ Matthias Bél’s longer and more detailed description of the town centre says something similar, with the added detail that the stink of the butchers’ stalls next to town centre mansions and the swarms of flies around the meat disturbed the peace of residents in that elegant district.²³⁰

The old Town Hall was rebuilt between 1712 and 1714, giving it the form it retained until its demolition in 1894.²³¹

As we saw in the previous period, the Catholic Church, as it rapidly gained strength through the Counter-Reformation in the last third of the seventeenth century, acquired several buildings in Szent György utca, also

ható igényeknek (pl. az Eggenberg-ház), még ha az építető nem is ezzel a szándékkal létesítette őket, a későbbi tulajdonos ilyen módon hasznosította azokat.²²³ Mai tudásunk szerint a bérháznak, mint az épület formáját is meghatározó típusnak az egyetlen belvárosi példáját (Szt. György u. 1–3.) Festetics György építtette a 18. század utolsó éveiben.²²⁴ Lakói közül a 19. század elején néhány szolid, kispolgári szinten élő iparost ismerünk.²²⁵ A belvároshoz közeli utcákból több bérház jellegű vagy akként hasznosított, magas bérértékű épületet tudunk azonosítani. A Kovácszer üzletbérház sorából több épület sorolható ide, köztük véleményem szerint a katolikus konvent háza is, melynek 8 lakásában 40 lakót találtak 1784-ben. A Várkerület mellett később is „jó környéknek” számíthatott még a Hosszú sor középső harmada (a későbbi Domonkos, majd Mórícz Zs. utca),²²⁶ ahol több házban találunk jelentős bérakásállományt, pl. a 15. számú ház 26 lakásában 101 lakót írtak össze.

Maguk a kortársak is érzékelték és hangoztatták a belváros (a fallal kerített város) „másságát”, évszázados hagyományú eltérését a városfal alatti vásárteret kísérő településrésztől, különösen a külső külváros szegényesnegyedeitől. A különbsége a 18. század fordulójától még szembevetőbb lehetett, hiszen a belváros akkor már az átépült, barokk állapotát mutatta, míg a külvárosok még a korai újkorban kialakult, földszintes jellegűket őrizték. De nem csak az épületeket, a lakóik életvitelét is jócskán különbözöként írták le. A városleírások, így J. A. Forlani 1738-ban közreadott munkája is,²²⁷ megegyeznek annak dicséretében, hogy a belvárostól a zajos iparüzést és kereskedést az előrelátó lakosok távol tartották, s ezeket a közönséges foglalkozásokat a várárok mentére, a külvárosba szorították ki. Hajnóczy Dániel részletes belváros leírásában a belső és a külső körön sorra vett díszes köz- és egyházi épületek mellett, az arisztokraták kezén lévő paloták száma meghaladta a tucatnyit és jelezte, hogy a fényűző épületek felsorolását még folytathatná, hiszen a gazdag polgárok házait nem is említette. Kiemelte a külső körön fekvő házak kellemes, pihenést szolgáló verőfényes bástyakertjeit, valószínűleg a zsúfolt városnegyed zárt, hideg udvarainak ellenpontjaként. A belváros árnyoldalaként a szűk utcákat, a szennyet eltakarító folyóvíz hiányát és a későbbi Orsolya téren lévő Lábasház mészárszékeit említette.²²⁸ Hasonló tartalmú Bél Mátyás előzőeket meghaladó terjedelmű, részletes belváros ismertetése. Abból már azt is megtudjuk, hogy a belvárosi paloták többszomszédságában lévő mészárszékek bűze és a bűdös húsra gyűlő legyek hada zavarta az elegáns környék lakosainak nyugalma.²²⁹

A belváros középületei közül a régi városháza 1712–1714 közötti átépítésével elnyerte azt az alakját, melyet 1894. évi lebontásáig őrzött.²³⁰

Amint a korábbi korszak áttekintésénél láthattuk, a 17. század utolsó harmadában, az ellenreformációban a rohamosan erősödő katolikus egyház a Szt. György utcában több épületet megszerzett, köztük az utcának nevet adó templomot is visszavette, s a jezsuiták az északnyugati külvárosból ide települtek át. Rendházuk és kollégiumuk mellett a 9. számú házba beköltözött gimnáziumukat 1773-ig irányították, ezt követően 1802-ig a domonkosok, majd megszüntetéséig a bencések tanítottak az épületben.²³¹

Néhány évtizeddel később hasonló folyamat indult a Fegyvertár utca, Új utca, Szt. György utca találkozásánál fekvő teresedésen, a középkori Sópiacon, ahol 1747-es betelepülésüktől kezdve a Szt. Orsolya-rend apácai építtették ki rendházukat, a hozzá csatlakozó templomot és iskoláikat – később nevet is adva a teresckének.²³² Kezdetben két háztelket foglaltak el, majd bővítéseikhez 1776-ban megszerezték a harmadik telket is. A 19. század közepén újabb két telekkel gyarapodtak, s terjeszkedésük még a 19. század végén is tartott.²³³

A tér északi oldalán a 16. század közepe óta áll a városi tulajdonú Lábasház. Emeletén más-más időben különféle foglalkozású városi alkalmazottakat szállásoltak el, továbbá iskolát működtettek. Az iskolát 1778-ban a Fegyvertár u. 2. számú épületbe, az akkor megszüntetett városi fegyvertár helyére telepítették át, s ott mint városi „normaiskola” a 19. század közepéig működött.²³⁴ A Lábasház földszintjén megmaradtak a korai adatolási mészárszékek, melyeket a város bérbe adott.²³⁵

A belváros délnyugati sarkában, az olasz bástya mögötti városi telken álló szárazmalmot 1769-ben színházzá alakították, s 1840-ig ekként működtették. 1847-ben lebontották, telkét a terület rendezésekor a reáliskola telkéhez csatolták.

Az evangélikus gyülekezet, miután a 17. század második felében templomait, iskoláit és azokhoz tartozó egyéb javait elveszítette, a belvárosban több polgári ingatlant megszerzett. Adományként jutottak hozzá a Szt. György utca nyugati oldalán az Eggenberg- (ma: 12. sz.) és Löffelholz- (ma: 14. sz.) házakhoz.²³⁶ Gyűjtésekből és kegyes adományokból vásárolták meg a Templom utca középső szakaszán a Kramapfel- és a Schubert-házakat, ahova lelkészeiket költöztették.²³⁷ Korábbi, fából épült imaházuk helyére 1722–1724 között kőtemplomot emeltek, amit hatvan év múltán lebontottak, s 1782–1783-ban felépítették a ma is álló templomukat – akkor még torony nélkül. Ezzel a bontással és építkezéssel függött össze a belső városfal első nagyobb, összefüggő szakaszon való lebontása és a várárok feltöltése is, ami a nyugati oldalon újabb gyalogos-bejárat nyitott a belvárosba.²³⁸

A Fő tér északi oldalának közepén áll a Lackner Kristóf által a városra hagyományozott épület, amely általában a város katonai parancsnokának szállásul szolgált (innen a Tábornok-ház elnevezés). A tér északnyugati sarkán két, korábban is beépített telekre épült fel 1828–1834 között az új vármegyeháza, s ezzel a tér északi és nyugati oldalát egységesen kétemeletes, reprezentatív épületekkel zárták le.

repossessing the church that gave the street its name, and the Jesuits resettled here from the north-west suburb. In addition to their monastery and college, they controlled a *gimnázium* (secondary school), which moved into no. 9. In 1773 this school passed to the Dominicans, who retained it until 1802, from when Benedictines taught there until its closure.²³²

A few decades later, a similar process started on the expanse of land at the intersection of Fegyvertár utca, Új utca and Szt. György utca, the medieval Salt Market, where the nuns of the Order of St Ursula started building a convent, church and schools when they arrived in 1747, later giving the name to the little square.²³³ They first occupied two house plots, and acquired a third for their extensions in 1776. In the mid-nineteenth century they spread on to two further plots, and were still expanding at the end of that century.²³⁴

The municipal *Lábasház* (“Arcaded house”) building had stood on the north side of the square since the mid-sixteenth century. Persons employed by the town in differing capacities at different times were accommodated on its upper floors, and a school was also located there. The school was moved to the former town arsenal at Fegyvertár u. 2 in 1778 after it lost that function, and operated as the town *normaiskola*, i.e. school and teacher training college, up to the mid-nineteenth century.²³⁵ The butchers’ shops mentioned above remained on the ground floor of the *Lábasház* (‘Arcaded house’), rented out by the town council.²³⁶

In the south-west corner of the town centre, the horse mill on the municipal plot behind the Italian Bastion was converted to a theatre in 1769 and operated as such until 1840. It was demolished in 1847, and when the layout of the area was changed, the land was attached to that of the Reáliskola (secondary school).

The Lutheran congregation, having lost its churches, schools and other related properties in the second half of the seventeenth century, acquired several secular properties in the town centre. It was donated the Eggenberg House (now no. 12) and the Löffelholz House (no. 14) on the west side of Szt György utca.²³⁷ From collections and holy offerings it purchased the Kramapfel and Schubert Houses on the central stretch of Templom utca, where it accommodated its preachers.²³⁸ Their initial wooden prayer hall was replaced by a stone church in 1722–1724, which they demolished sixty years later and replaced in 1782–1783 with the church which still stands today – although at that time without a tower. This demolition and construction was related to the first major dismantling of a continuous section of the inner town wall and filling in of the trench, which opened up a new pedestrian entrance to the town centre.²³⁹

The building in the middle of the north side of Fő tér was bequeathed to the town by Kristóf Lackner; this usually accommodated the town’s military command, from where it got the name Tabornok ház (General’s House). Between 1828 and 1834, the new county hall was built on two plots on the north-west corner of the square which had been built on before, a development by which the north and west sides became fully lined by prestigious two-storey buildings.

Overall, the town centre, renewed in the Baroque style, gained many new buildings having official and community purposes. This reinforced the centre’s “urban” character and set off a change in architectural scale, with more buildings of several storeys containing multiple large floor-area dwellings, thus also increasing the population density (map B.2.1).

An indication of the latter is that in the first third of the nineteenth century, the town centre had more taxpaying property owners and residents of high and low nobility, wealthy commoners and intellectuals, as well as a proliferation of tenants drawn from the artisan classes of modest income. At first, and in the largest numbers, were those in manufacturing trades, mostly those requiring little floor area for their work, perhaps a workshop which fitted into the corner of a room in the house, and for whom the proximity of the busy trade of Várkerület made it worthwhile to maintain a dwelling in the higher-rent buildings of the district. (See maps B.3.4, B.4.1 and B.4.2 showing the geographical distribution of the commercial, clothing and leather trades.)

4.3 The Várkerület Zone

In the eighteenth century, the entire row on the internal side of the trench along the perimeter of the fortification was known as Várkerület (Grabenrunde). This “ring road”, however, divided into distinctive sections owing to the varying intensity of town traffic, which also determined the character of building. These are best discussed one by one.

There was originally a 60-90 metre wide open area surrounding the fortification. According to the tax lists from the Middle Ages, a row of buildings on its outer side, i.e. from Ógabona tér to Hosszú sor had already been built by then. From the southern end of Ógabona tér to Lackner-major, the (western) row of houses, some with upper floors, were occupied by artisans, of which a large number were those making raw materials for textiles (mainly wool weavers) and leather workers²⁴⁰ (see maps B.4.1 and B.4.2). The stretch from the Kőkapu (‘Stone Gate’) to Ikvahíd (‘Ikva-bridge’), known as Kovácsok utcája, was the smartest row of shop-tenements of the eighteenth-century suburbs, with rent values in the highest tax class. Most of its two-storey buildings were rebuilt in the Baroque style by the mid-eighteenth century, with shops on the ground floor of the street wings and rented dwellings in the courtyard wings and on the upper floor, although the town baths were also here until 1830.²⁴¹

Röviden szólva, a barokk stílusban megújult belvárosban – a korábbiak megtartása mellett – szaporodtak a köz- és közösségi célokat szolgáló épületek. A városrész „városias jellege” megerősödött, megkezdődött az építészeti léptékváltás, nőtt a többemeletes, nagy alapterületű, több lakást tartalmazó magánházak száma, s ezzel a népsűrűség is (**B.2.1** térkép).

Ez utóbbira mutat, hogy a városrészből adózó nagyobb számú fő- és középnemes, vagyonos polgár, valamint honorácior háztulajdonosok és lakók mellett a 19. század első harmadában szaporodott a bérlakók között a szerény egzisztenciával rendelkező iparos réteg. Elsősorban és nagyobb számban a feldolgozóipar képviselőit találjuk közöttük, főként azokat, akiknek mesterségük úzéséhez szerény alapterületű, akár egy lakószoba sarkában is berendezhető műhelyre volt csak szükségük, de a nagy üzleti forgalmú Várkerület közelsége miatt megérte számukra a városnegyed magasabb bérértékű házaiban drágább lakást tartani. (Ld. a **B.3.4**; **B.4.1**; **B.4.2** számú, a kereskedelmi, ruházati és bőripari foglalkozások területi megoszlását mutató térképeket.)

4.3 A Várkerület öve

Az ároköv Várkerület néven nevezett belső oldala a 18. században az erődítés teljes kerületét jelentette. Ám ennek a „körútnak” a városi forgalom eltérő intenzitása miatt – mely a beépítés jellegét is megszabta – jól elkülöníthető részeit határozhatjuk meg, ezért célszerű ezeket a szakaszokat elválasztani egymástól.

Az erődítést övező 60–90 méter széles szabad terület külső házsora az Ógabona tértől a Hosszú sorig már a korai újkorra kiépült. Az Ógabona tér déli végétől a Lackner-majorig a részben emeletes házakkal beépített (nyugati) utcasort iparosok lakták, közöttük feltűnően sok volt az alapanyaggyártó textiliparos (elsősorban a posztós) és a bőriparos²³⁹ (ld. a **B.4.1** és **B.4.2** térképeket). A Kőkaputól az Ikvahídig terjedő (Kovácsok utcájaként ismert) szakasz számított a külváros legelegánsabb, egyben a bérérték szerinti legmagasabb adóosztályba sorolt üzletbérház sorának. Kétszintes épületeinek zömét a 18. század közepéig barokk stílusban átépítették, az utcai szárnyak földszintjén boltokat, az udvari szárnyakban és az emeleten bérlakásokat alakítottak ki, de itt működött 1830-ig a városi fürdő is.²⁴⁰ A nagy üzleti forgalmat bonyolító terület házai kereskedők és műhelyükből készárut eladó feldolgozóiparosok birtokában voltak, s bennük hasonló foglalkozásúak béreltek lakásokat is (ld. még a **B.3.4** térképet).²⁴¹

Arról, hogy a belváros erődítményeinek északi és keleti előtere a középkortól egyre jelentősebb szerepet kapott a város átmenő és kereskedelmi forgalmában, már esett szó. Mivel a városon áthaladó fontos kereskedelmi utak vezetése a külső városfalak 17. századi felépítése után sem változott, a növekvő forgalom továbbra is ezen a nyomvonalon bonyolódott, ami a terület további felértékelődését eredményezte. Ezt jelzi és erősíti, hogy Bél Mátyás helyi szerzőre is támaszkodó városleírása már a 18. század közepső harmadában a 12 stádium (2,2 km) kerületűre becsült körgyűrű (*forum suburbii*) Ikvahídhöz közeli területét – a vásárteret – többször a külváros kitüntetett pontjaként említi.²⁴² Ez volt a helyszíne az évi és a hetivásároknak, amit még kiegészített a Magyar kapu előtti állatvásártér áruforgalma is. Az e területen zajló árucserének és a közelében koncentrálódott differenciált kézműiparnak döntő szerepe volt abban, hogy Sopron a 19. század első felében a magyar városok rangsorának élén álló tíz, „elsőrendű kereskedelmi központ” közé tartozott.²⁴³

Az Ikvahídtól az Ötvös utcáig húzódó (Vendégfogadó szer néven ismert) útszakasz épületeinek zömében szintén kereskedők és készárut előállító iparosok laktak, de ezen a soron találjuk a nagyobb beszálló vendéglőket,²⁴⁴ a város 1763-ban átépített majorját (**C.6.1** térkép), a só- és harmincadhivatalt (ld. Adattár **14.2** Kereskedelmi igazgatás). Igaz, hogy a polgári tulajdonú épületeket a 3., az Ötvös utca torkolatához közelebb pedig a 4. adóosztályba sorolták, de így is a város nagy alapterületű, kétszintes házainak értékesebb, legjobban jövedelmező harmadához tartoztak, melyek közül többet a 19. század első felében még bővítettek is, tovább gyarapítva az üzletbérházak számát²⁴⁵ (ld. **B.3.1** és **B.3.4** térkép).

Bár sem térképes, sem más, megbízható városképi ábrázolás ez idáig nem került elő a 18. század első évtizedeinek várkerületi állapotairól, a Csányi-krónika egy adata alapján feltételezhető, hogy a várárok menti belső kör keleti, forgalmasabb szakaszára a betelepülés már abban az időben elkezdődött – még ha nem is szilárd falú épületekbe. A nevezett krónika 1704-es bejegyzése szerint a kuruc ostrom fogadására készülő város a Szt. György-templom tornyánál lévő nagyrondelta előtt több bódét leromboltatott, hogy azok a belvárost övező széles teresedésre a tűzfegyverek kilövését ne akadályozzák.²⁴⁶ Bizonyos, hogy a krónika e rövid megjegyzése nem mond ellent a későbbi adatoknak, hiszen a Thirring Gusztáv által hivatkozott 1776/1777. évi telekkönyvben először felsorolt várkerületi építmények zöme is csak néhány négyszögöl alapterületű, kereskedelmi célokat szolgáló bódé (*Laden*) volt.²⁴⁷ A jelzett helyen maga Thirring is megengedi, hogy a várárok külső vonalának a beépítése már jócskán az első adóztatásra utaló említés előtt megindulhatott – szerinte a 18. század első felében –, hiszen 53 ház és bódé nem épülhetett fel egyetlen esztendő alatt.²⁴⁸ Ezt erősítik Hajnóczy Dániel adatai, amikor 1739-es városleírásában azt említi, hogy „Az árkok oldalán találjuk az iparosok műhelyeit és a kereskedők sátrait.”, illetve Bél Mátyás 1742 körül, amikor a *forum suburbii* árka mellett mesterek műhelyeiről szólt, de ezek az adatok csak az árokparton lévő építményekre vonatkoztak!²⁴⁹ A to-

The buildings in this area, in which commerce was brisk, were owned by traders and manufacturing artisans who sold their wares from their workshops, and those of similar occupations also rented dwellings there (see map **B.3.4**).²⁴²

We have already seen that, starting in medieval times, the north and east approaches to the fortifications of the town centre had a steadily rising significance in the town’s transit traffic and its commerce. Since the main commercial routes crossing the town did not change even after the building of the outer town walls in the seventeenth century, the rising traffic was confined to these, which resulted in the further appreciation in the value of the area. An indication and confirmation of this is that Matthias Bél’s description of the town, which relied partly on local authors, estimated the perimeter of the ring (*forum suburbii*) as 12 stadia (2.2 km) and several times mentioned the prominence of the area close to Ikvahíd – the market-place – even in the middle third of the eighteenth century.²⁴³ This was the venue of yearly fairs and weekly markets, to which was added the turnover on the animal market in front of the Magyar-kapu. The exchange of goods in this area and the differentiated craft industry concentrated in the vicinity were instrumental in elevating Sopron to one of the ten “first-class commercial centres” among Hungarian towns in the first half of the nineteenth century.²⁴⁴

Most of the buildings along the stretch of road from Ikvahíd to Ötvös utca (known as Vendégfogadó szer) were also inhabited by traders and artisans selling their wares, but they also included large inns,²⁴⁵ the municipal farm, rebuilt in 1763 (map **C.6.1**), the salt office and the external customs (*harmincad*) office (see Gazetteer **14.2** Commercial administration). Although the privately-owned buildings were assigned to tax class 3 and those closer to the Ötvös utca end in tax class 4, they were still among the most valuable and profitable third of the town’s large floor-area two-storey buildings, and many of them were extended in the first half of the nineteenth century, further increasing the number of *üzletbérház* (‘tenements with shops’)²⁴⁶ (see maps **B.3.1** and **B.3.4**).

Although there is neither cartographic, nor other reliable pictorial representation of Várkerület in the first decades of the eighteenth century, a reference in the Csányi Chronicle permits the inference that building in the eastern, busier section of the inner circle of the defensive trench had already started by that time, if not with masonry-walled buildings. The Chronicle records for 1704 that in the town’s preparations for siege by the Kuruc forces, several huts in front of the great rondella at the tower of St George’s Church were demolished so that they would not obstruct the fire of the guns over the broad approach to the town centre.²⁴⁷ This brief chronicle entry certainly does not contradict later information: most of the structures in Várkerület first listed in the 1776/1777 land register referred to by Gusztáv Thirring were booths (*Laden*) of commercial purpose, with floor areas of only a few *négyszögöl* (Quadratklafter, 3.6 square metres).²⁴⁸ At that place, even Thirring admitted that building on the outer line of the trench must have started well before the first mention of taxation – he considered in the first half of the eighteenth century – because 53 houses and booths could not have been built in one year.²⁴⁹ This is reinforced by Dániel Hajnóczy’s information in his 1739 description of the town that “the artisans’ workshops and traders’ tents are found along the side of the trenches.” Matthias Bél, in 1742 or after, mentioned the workshops of craftsmen beside the trench of the *forum suburbii*, but that information only referred to buildings on the side of the trench!²⁵⁰ Future research will have to determine for each plot the exact time and rate of building in the middle third of the eighteenth century. The larger floor-area stone- or brick-built houses and shops erected at that time were no longer confined to the side of the trench, but also occupied the area of the filled-in trench, stretching towards the wall of the fortification, in the depths of the plots, on sites actually taken possession of.

We have data that permit statistical evaluation from 1776/1777 onwards. The tax record for that year has 109 entries for the inner side of Várkerület, showing that part of the trench zone had already been parcelled out. The items subject to tax were still mostly classified as trench, trench garden, house garden, bastion garden or trench plot (*Graben, Grabengarten, Hausgarten, Zwingergarten, Grabengrund*), i.e. empty areas, but there is information on a total of 53 buildings, some densely, and some more thinly grouped.

The data from 1784 and 1789 show that the number of taxed buildings in the inner ring doubled in the bare decade and a half following Joseph II’s census, and increased further by 1810²⁵¹ (see **Table 1** and Gazetteer **7**, Population). The plot size data entered into the 1809/1810 tax record, however, show that a third of the buildings were still small shops with floor areas between 1.5 and 15 *négyszögöl*. More than a third of the 50 buildings classed as residential also had very modest floor areas, between 18 and 50 *négyszögöl*. The most graphic portrayal of the rate of building on the area and its rising prestige is the map showing tax classifications by rent value of each building for 1784 and 1821 (maps **B.2.4** and **B.3.1**).

The 1784 map shows the western stretch of the castle trench still devoid of buildings. Further from the trench, however, on the line of the later Színház utca, buildings of some kind stood on most of the plots up to Ógabona tér, although most were in very low tax classes (9 or 10). Beside the trench and on the area of the trench, there were buildings in the line of the Halpiac (fish market), continuing with small gaps right up to the Előkapu (Front gate). A few of the western buildings in the row

vábki kutatásoknak kell majd kideríteniük, hogy a 18. század középső harmadában telkenként mikor jelentek meg és milyen ütemben szaporodtak azok a nagyobb alapterületű, kő- vagy téglalapú lakó-, illetve üzletházak, amelyek már nemcsak a várak partjára épültek, hanem a ténylegesen birtokba vett házhelyeken az erődítés falának irányába benyúlva, a telkek mélységében, a feltöltött árok területét is elfoglalták.

Statisztikailag értékelhető adataink 1776/1777-től vannak. Az említett év adókönyve a belső Várkerületre vonatkozóan 109 bejegyzést tartalmaz, melyek arra vallanak, hogy az árok egy részének felosztása megtörtént. A kivetett adótételek zöme ugyan még árok, árokkert, házikert, bástyakert, ároktelek (*Graben, Grabengarten, Hausgarten, Zwingergarten, Grabengrund*) megjelöléssel üres területeket mutat, de közöttük egyes szakaszokon sűrűbben települt, másutt lazábban elhelyezkedő 53 épületre is van már adat.

Az 1784-ből és 1798-ból származó adatok azt jelzik, hogy a II. József-éle népszámlálás évében rögzítetthez képest alig másfél évtized alatt a belső körön az adóztatott épületek száma megduplázódott, s 1810-ig még valamelyest nőtt²⁵⁰ (ld. 1. táblázat és Adattár 7 Népeség). Az 1809/1810-es adókönyvben rögzített területi adatok viszont azt is elárulták, hogy az építmények harmada még akkor is kis üzlethelyiség 1,5–15 négyszögöl alapterülettel. A lakóházként adóztatott 50 épületnek több mint harmada is igen szerény, 18–50 négyszögöl közötti alapterületű volt. A terület beépülésének üteméről s ezzel párhuzamosan presztízsének változásáról legszemléletesebben az 1784-ből és 1810-ből származó, az egyes épületek bérérték szerint meghatározott adóosztályba sorolását bemutató térképeink vallanak (**B.2.4** és **B.3.1** térkép).

Az 1784-es lapon látjuk, hogy a várak nyugati szakasza még beépítetlen volt. Ezzel szemben, az ároktól távolabb, a későbbi Színház utca külső vonalán, az Ógabona térre rúgó telkek zömén már valamiféle épület állott, meglehetősen alacsony (9–10. osztályú) adóbesorolással. A várak mentén, illetve az árok területén épült házak a Halpiac vonalában jelentek meg, s kisebb foghíjjakkal az Előkapuig tartottak. A ház sor nyugati néhány épülete az 5–6. osztályban adózott, a Kőkaputól az Előkapu felé elhelyezkedő házakat viszont már zömmel a 4. osztályba sorolták. Az Előkapu délkeleti oldalától a Szt. György-templom mögötti rondelláig elszórva kis alapterületű, 6. osztályba sorolt épületek voltak. A hézagosan beépített ház sor folytatódott a Hátsókapuig és azon túl is az árok délkeleti sarkáig, de ott már a 4. osztályba sorolták a házakat. A várak majdnem teljes déli oldala üres volt, egyedül a délnyugati sarkában működött a posztósok 12. osztályban adózó kallója.

Az 1810-es állapotokat ábrázoló térkép már jóval sűrűbb beépültségről vall a Várkerület belső övéen. Igaz ugyan, hogy a várak nyugati részén még mindig egybefüggő, kertként művelt szakaszokat találunk, de a Halpiactól délre már több, 6. adóosztályba sorolt épület állott, s az árok északi oldala is zárt utcasort mutat az Előkapuig. Arra is érdemes felfigyelnünk, hogy nemcsak a házak száma nőtt meg a védművek körbeépítésével, hanem a kapuhoz közeledve a házak adóbesorolása is megváltozott. A korábbi alacsonyabb kategóriákból az 1–2. osztályba kerültek, ami a korábban lebontott Várakmenti Boldogasszony-templom feltételezett helyén emelt barokk Mária-oszlop körüli teljes belső terület felértékelődésére utal. Hasonló folyamat játszódott le az Előkapu védművein belül. A Tűztoronyhoz vezető keskeny utcácska házai a korábbi közepes kategóriákból az 1–2. adóosztályba kerültek át, jelezve ezzel, hogy – bár közigazgatásilag továbbra is a belvároshoz tartoztak, de – a forgalmi és a kereskedelmi viszonyok megváltozása funkcionálisan már a Várkerülethez kapcsolta a területet. A térség presztízsének emelkedésére utaló további jelként értelmezhetjük az árok keleti, Előkaputól délre húzódó szakaszán megfigyelhető változásokat. Egyrészt, hogy az 1784-ben még hézagosan beépített Mária-oszlop menti szakasz 1810-ig felépült házai a legmagasabb adóosztályba sorolódtak. Másrészt, hogy az előzőeken túl, az Előkapu és a Hátsókapu közötti szakasz is teljesen beépült, s a korábbi közepes besorolású épületek a rondella vonaláig a 2–3. adóosztályokba kerültek át. Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a 18–19. század fordulóján már kimutatható, hogy megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek a Várkerület korábban közigazgatásilag széttagolt szakaszait funkcionálisan egybefogták, s a korábban is nagy forgalmú vásártér középső szakaszából a 19. század második felére a kereskedőváros üzleti negyedét létrehozták.

A belváros erődítményeinek déli és délnyugati előterén (a mai Széchenyi és Petőfi tereken) a vizsgált másfél száz év változásai jóval lassabban zajlottak, mint a vásártér északi és keleti részén. Az árok Hosszú sorral szembeni szakasza meglepően hosszú ideig, a 19. század közepéig nem épült be. A teresedés lassú felértékelődésének talán első, korai jeleként értelmezhetjük, hogy az evangélikusok 1658-ban a Hosszú soron vásároltak polgári házat és telket a „magyar iskola” (gimnázium) számára.²⁵¹ Miután az ellenreformáció erősödésével 1674-ben kiűzték az evangélikusokat templomaikból és gyülekezeti ingatlanjaikból, a Templom utcában újonnan épített imaház mellett egyedül ez az iskolaépület maradt birtokukban, melynek folyamatos átépítései és bővítései napjainkig tartanak.²⁵² (Ld. **C.6.2** tábla.)

A 17–18. század fordulóján a domonkosok két polgári házat és telket vásároltak a tér délkeleti végén, ahol 1719–1725 között impozáns méretű templomot, s mellé 1745–1750 között kolostort építettek.²⁵³ A keleti oldalt lezáró két telek három házat a 18. század közepétől a Széchenyi-család egymást követő generációi felvásárolták, majd a 19. század elejétől fokozatosan átépítették, mígnem a palota 1851-re elnyerte végleges formáját.²⁵⁴ A domonkos rendház mellett a 19. század első felében további

were in tax classes 5 and 6, but most of them from the Kőkapu (Steintor) to the Előkapu were in class 4. From the south-eastern side of the Előkapu to the rondella behind St George’s Church, there were some scattered, small floor-area, buildings in tax class 6. The row of buildings, with many gaps, continued up to the Hátsókapu and beyond, to the south-eastern corner of the trench, but there the buildings were in tax class 4. Nearly the entire south side of the castle trench was empty, and the wool-weavers’ fulling mill in the south-west corner, of tax class 12, was on its own.

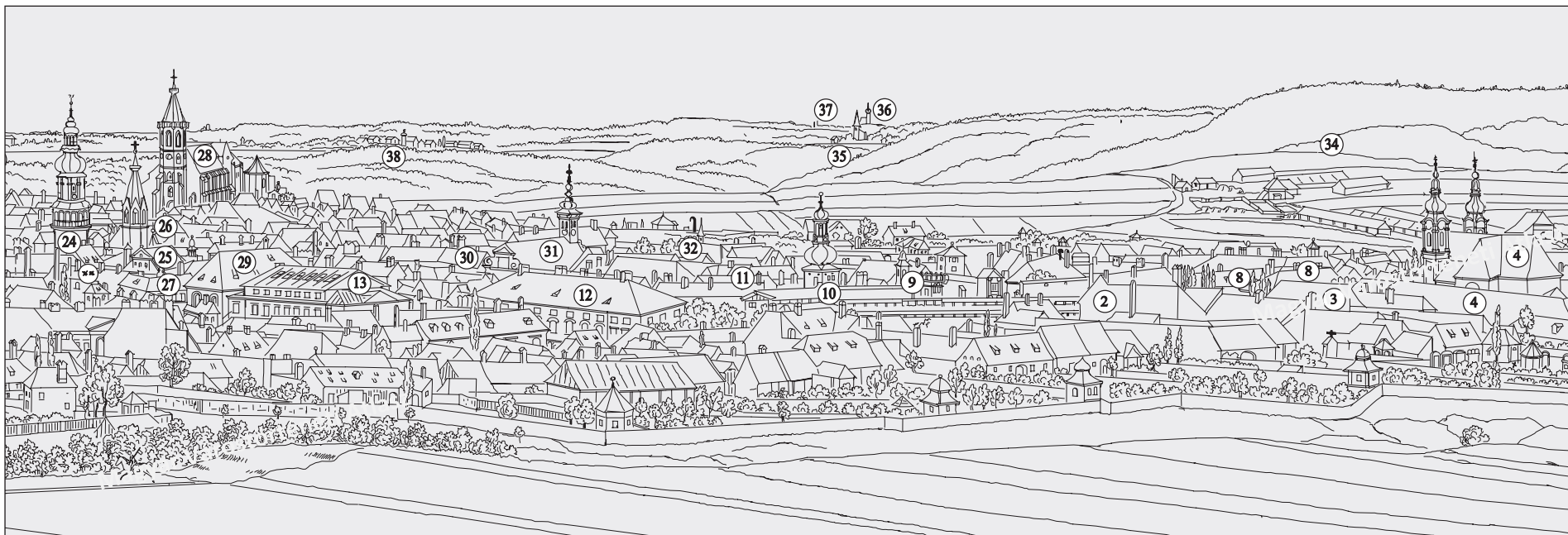
The map for 1810 shows much denser building in the inner Várkerület ring. Although we still find some continuous stretches cultivated as gardens on the western part of the castle trench, there were several buildings in tax class 6 to the south of the Halpiac, and there was a terraced row on the north side of the trench zone up to the Előkapu. It should also be noted that as well as there being more of buildings around the fortifications, the tax class of buildings near the gate also changed. Having previously been in lower categories, they were now put in classes 1 and 2, which indicates the appreciation in value of the entire inner area around the Baroque column of the Virgin Mary (on the alleged place of the demolished church of the Holy Virgin). A similar process took its course within the Előkapu fortifications. The buildings of the narrow little street up to the Fire Tower were reassessed from the middle range to tax classes 1 and 2, showing that although they still belonged administratively to the town centre, the changes in traffic and commerce meant that the area was already functionally connected to Várkerület. Changes in the eastern stretch of the trench to the south of the Előkapu may also be seen as a sign of the area’s rising prestige. Firstly, the buildings erected by 1810 on the stretch near the Column of the Virgin Mary, which still had gaps in 1784, were in the highest tax category. Secondly, the stretch between the Előkapu and the Hátsókapu was fully built up, and the previously middle-range buildings up to the line of the rondella were assigned to classes 2 and 3. It can thus be demonstrated that at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries, the functional interlinking of the formerly administratively separate stretches of Várkerület had already started, and by the second half of the nineteenth century, the central section of the market-place, which had been commercially busy for a long time, became the business area of the merchant town.

On the southern and south-western approaches to the town centre fortifications (today Széchenyi tér and Petőfi tér), the changes over the hundred and fifty year period went much more slowly than on the northern and eastern parts of the market-place. The section of the castle trench opposite Hosszú sor was not built on for a surprisingly long time, up to the mid-nineteenth century. Perhaps the first sign of the slow appreciation in value of the area was in 1658, when the Lutheran congregation purchased a house and a plot on Hosszú sor for the “Hungarian School” (*gimnázium*) which has been subject to constant conversions and extensions ever since.²⁵² As the Counter-Reformation gained strength and the Lutherans were evicted from their churches and congregational properties, this school building and their new church in Templom utca was all that remained in their possession.²⁵³

At the turn of the seventeenth and eighteenth centuries, the Dominicans purchased two houses and plots at the south-east end of the square (the later Széchenyi tér), building a church of imposing dimensions there between 1719 and 1725, and added a monastery beside it between 1745 and 1750.²⁵⁴ The three buildings on the two plots closing the east side were bought by successive generations of the Széchenyi family, starting in the mid-eighteenth century, and from the early nineteenth century were gradually rebuilt until the mansion took its final form in 1851.²⁵⁵ More multi-storey houses were built beside the Dominican Friary in the first half of the nineteenth century, but the west side of the street retained its row of ground-floor buildings. One of the two former reservoirs in the middle of the square remained until 1828, the other until 1846. Neither was there any change in traffic routes. Hosszú sor still only carried traffic between Magyar kapu and Újteleki kapu, because Templom utca and Erzsébet utca only opened in the second half of the nineteenth century, and Mátyás király utca in the 1930s.

On the southern stretch of Ógabona tér (later Petőfi tér), sources still mentioned urban farms in the late seventeenth century.²⁵⁶ Dwelling houses started to be built there from the second third of the eighteenth century, but only on the far side of the area. The first major building in the internal zone (the trench) was the town casino, built by Károly Pejachevich in 1788–1789, near the theatre (the converted horse mill mentioned above). The square really took shape when the old lake in its centre was filled in and the new theatre building was built on the north side in 1840–1841, soon followed by houses on the east side in the same row as the casino. The square remained open to the south-east and connected by a slight curve to the Promenád, which was laid out by the nineteenth century and was later named Széchenyi tér²⁵⁷ (*Fig. 12*).

The town’s “cultural and entertainment centre” thus started to take shape on the south-west corner of the trench zone in the final third of the eighteenth century. It started with the first theatre building, still in the town centre, and continued with the casino, the gradually built-up and improved Sétatér (Promenade),²⁵⁸ the new theatre, now in the suburbs, the new casino built in the final third of the nineteenth century and the renovated and extended theatre in the twentieth century.

12. ábra. Hárosy Zsigmond 1841-ben megjelent litográfiájához készült 1840-es vázlatrajz középső harmada. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (Lásd még a C.3.2 képet és annak kommentárját a 59. oldalon.)

A vázlatrajz létesítménylistáján szereplő objektumok: 2. Az evangélikus liceum (Széchenyi tér 11.; N° 624.); 3. Pfeiffer Lipót jószágkereskedő (H-1004?) háza (Széchenyi tér 6.; N° 619.); 4. A Szent Domonkos rendiek temploma és kolostora (Széchenyi tér 4.; N° 617.); 8. Siller ? úr háza (?; N° ?); 9. A Szent Orsolya rend kolostora, iskolája és temploma (Orsolya tér 2–3.; N° 25–27.); 10. A Zöld-torony (Fegyvertár u.; N° 32.); 11. A városi rajziskola (Fegyvertár u. 2.; N° 86.); 12. A városi kaszinó (Petőfi tér 3.; N° 1.); 13. A városi színház (Petőfi tér 1.; N° 99–101.); 24. A várostorony; 25. A Szent Benedek rendiek temploma (Fő tér); 26. A Szt. Lélek-kápolna (Szentlélek utca); 27. Az evangélikus iskola (Templom u. 10.; N° 44.); 28. A Szt. Mihály-templom (Szt. Mihály u.); 29. Az evangélikus templom (Templom u. 10.; N° 43.); 30. A katolikus gimnázium (Szt. György u. 9.; N° 11.); 31. A Szt. György-templom (Szt. György u.); 32. A Voss-féle árvaház (Halász u. 38.; N° 423.); 34. A „Hutbügel”; 35. Illmic község (Illmitz); 36. Moson; 37. Magyaróvár; 38. Pathfalva (Podersdorf am See); „XX” Az Esterházy hercegi család palotái (Templom u. 2–4.; N° 50–49.)

Fig. 12 Central part of Zsigmond Hárosy's sketch prepared in 1840 to his lithograph of Sopron published in 1841. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (See also Plate C.3.2 and the comments to it on p. 59).

Objects named in the list accompanying the sketch: 2. The Lutheran secondary school (Széchenyi tér 11.; N° 624.); 3. House of Lipót Pfeiffer, cattle and pork dealer (H-1004?) (Széchenyi tér 6.; N° 619); 4. Church and friary of the Dominican order (Széchenyi tér 4.; N° 617); 8. House of Mr. Siller(?); 9. Church, nunnery and school of the Ursuline order (Orsolya tér 2–3.; N° 25–27.); 10. The Green Tower (Fegyvertár u.; N° 32.); 11. The municipal drawing school (Fegyvertár u. 2.; N° 86); 12. The municipal Casino (Petőfi tér 3.; N° 1.); 13. The municipal theatre (Petőfi tér 1.; N° 99–101); 24. The Fire Tower; 25. Church of the Benedictines (Fő tér); 26. The Chapel of the Holy Spirit (Szentlélek utca); 27. The Lutheran school (Templom u. 10.; N° 44.); 28. St Michael's Church (Szt. Mihály u.); 29. The Lutheran church (Templom u. 10.; N° 43.); 30. The Catholic secondary school (Szt. György u. 9.; N° 11.); 31. St George's Church (Szt. György u.); 32. The Voss-orphanage (Halász u. 38.; N° 423); 34. The „Hutbügel”; 35. Illmic (Illmitz); 36. Moson; 37. Magyaróvár; 38. Pathfalva (Podersdorf am See); „XX” Palaces of the Prince Esterházy family (Templom u. 2–4.; N° 50–49)

többszintes polgárházak épültek, de az utcásor nyugati oldalán megmaradt a földszintes beépítés, a tér közepén pedig 1828-ig, illetve 1846-ig a korábbi víztározók medencéi. Nem változtak meg a forgalmi viszonyok sem, mert a Hosszú sor továbbra is csak a Magyar kapu és az Újteleki kapu közötti forgalmat bonyolította, hiszen a Templom és Erzsébet utcát csak a 19. század második felében, a Mátyás király utcát pedig az 1930-as években nyitották meg.

Az Ógabona tér déli szakaszán (a későbbi Petőfi téren) a 17. század végén még majorokat soroltak fel a források.²⁵⁵ A lakóházak a 18. század második harmadától kezdtek felépülni, de akkor még csak a teresedés külső oldalán. A belső (árok) övre települt első jelentősebb épület a Pejachevich Károly által 1788–1789-ben felépített városi kaszinó volt, közel a belvárosi (a fentebb említett szárazmalomból átalakított) színházhoz. A tér valójában akkor alakult ki, amikor a közepén a régi tómedret feltöltötték, s északi oldalán 1840–1841-ben az új színházépületet, majd röviddel utána a keleti oldalon a kaszinót követő házakat is felépítették. A tér délkeletről nyitott maradt, s enyhe ívvel csatlakozott a 19. század közepére már rendezett területű Promenádhhoz (a későbbi Széchenyi térhez)²⁵⁶ (12. ábra).

A 18. század utolsó harmadától kezdődően tehát az ároköv délnyugati sarkán létrejött a város „kulturális és vigalmi centruma”. Kezdődött az első, még belvárosi színházépülettel, folytatódott a kaszinóval, a fokozatosan kiépített és szépített Sétatérrel,²⁵⁷ a már külvárosban épült új színházzal, majd a 19. század utolsó harmadában épített új kaszinóval és a 20. században megújított és bővített színházzal.

Már a 19. század első felében is a Várkerület övén jöttek létre a legjelentősebb, városképet meghatározó épületegyüttesek. E tekintetben meghatározó volt, hogy 1828-ban alkották meg az első részletes építési szabályrendeletet, amelyet 1836-ban bővítettek és megújítottak. A rendelkezés életre hívta a városi Építészeti és Szépészeti Bizottmányt (Bau- und Verschönerungs-Commission), mely terület ettől fogva nemcsak a műszaki és biztonságtechnikai előírások betartására szorította rá az építetteket, hanem a benyújtott tervek elbírálásánál a város szabályozásának, szépítésének és terjeszkedésének elveit is szem előtt tartotta. A teljes városra érvényes rendezési tervek ugyan nem készültek, így a városszerkezet egészének korszerű fejlesztése elmaradt, de az egyes házak homlokzatainak „ízléses” kialakításával, a szomszédos épületekkel való összehangolásával, a foghíjak beépítésével, az utcavonalak kiigazításával a Bizottmány munkája meghatározta a város 19. századi építészeti fejlődését.²⁵⁸

4.4 A külváros

A közigazgatásilag négy negyedre, s a negyedeken belül további négy, majd a 18–19. század fordulójától három-három kerületre osztott külváros fejlődését közel másfél évszázadra meghatározta a külső városfal. Az

The most prominent from the first half of the nineteenth century – those which most defined the townscape – were also erected in the Várkerület zone. A key factor in this was the first detailed set of building regulations, produced in 1828 and extended and revised in 1836. The decree set up the town's Building and Improvement Commission (*Bau- und Verschönerungs-Commission*), which pressed owners to observe the technical and safety regulations and also judged the plans submitted against the principles governing the town's regulation, improvement and expansion. No local plans were produced for the town as a whole, and action was not taken to modernise the overall urban structure, but through the “tasteful” design of individual facades, coordination with neighbouring buildings, the filling-in of gap sites and the adjustment of street lines, the Commission's work was definitive to the town's nineteenth-century architectural development.²⁵⁹

4.4 The Suburbs

The suburbs were divided administratively into four quarters, and each quarter into four districts (three from the beginning of the nineteenth century onwards). For nearly a century and a half, development of the suburbs was constrained by the outer town wall. The area enclosed by these fortifications included houses and gardens, suburban farms and the as-yet uninhabited ring around the inner walls. Nearly every quarter had sufficient space for buildings and dwellings to accommodate the exploding population of the nineteenth century,²⁶⁰ but the wall set a physical, administrative and mental limit to further expansion. Even where it was broken through, on the south side, the newly-gained area was only used for extending the gardens of existing plots rather than laying out new ones.

Map A.3.3 is a reconstruction of the medieval and early modern system of plots in the suburban streets., but there is neither a suitable series of data nor published research to trace their further divisions or the development of their buildings.²⁶¹ The plots were of widely diverging size, and some of the larger ones were probably suburban farms owned by town-centre nobles, councillors, merchants and wealthy craftsmen, but the only indication of how and when houses were built on them comes from later and incomplete data in Gusztáv Thirring's tables of property owners.²⁶² (See also Gazetteer 23.3 Urban farms.) In the absence of a detailed account, we have tried to draw conclusions regarding the plots from the table showing the changes in their building stock. One may assume that the houses appearing in the sources as independent properties stood on separate plots, even in the times before plot numbering providing a more reliable basis was introduced in 1766 (see also Gazetteer 7.1 Number of Dwellings).

This shows that the number of buildings on independent plots in the suburbs increased rapidly from the beginning of the eighteenth century up to the property census of 1766 (Table 1). It was presumably in this

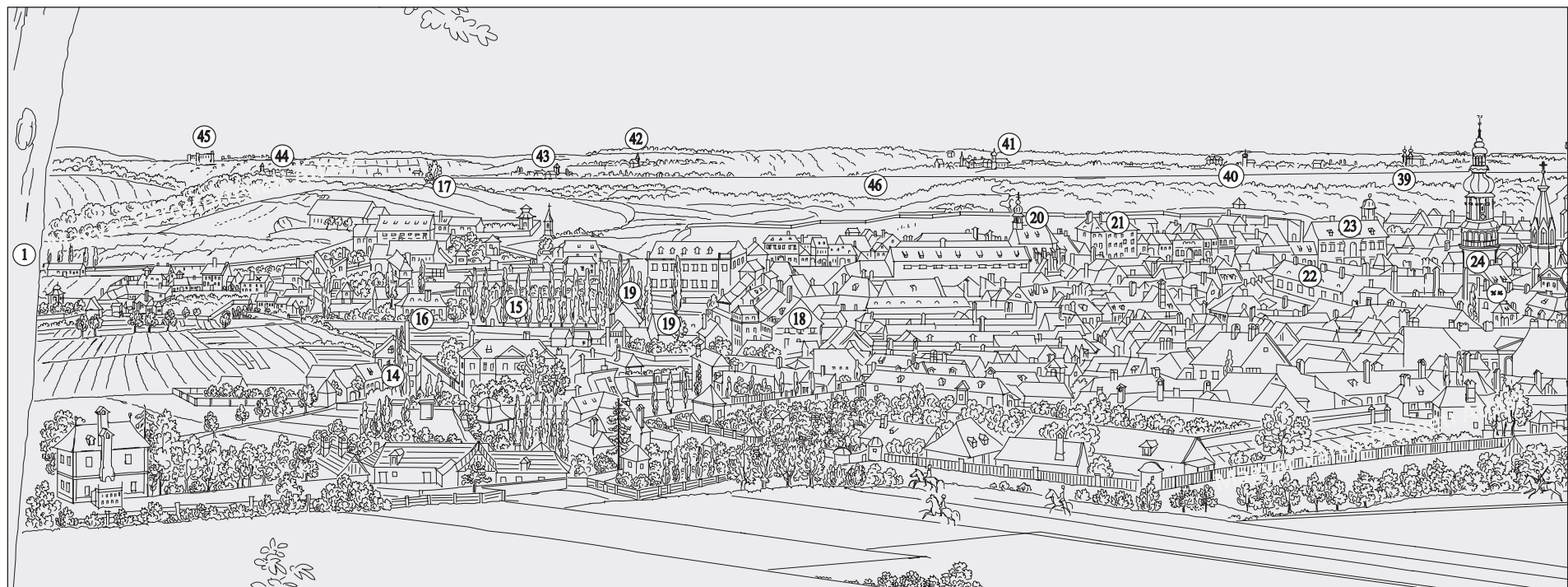
kétségtelen, hogy az említett külső városfal olyan tágas területet vont védelem alá a házakhoz tartozó kertekkel, külvárosi majorokkal – s mint láttuk –, a belváros erősítéseinek előterében beépíthető néptelen gyűrűvel, amely hosszú időre és majdnem minden negyedben elegendő helyet adott a 18. század rohamos népességyarapodását befogadó ház- és lakásállomány fejlődéséhez.²⁵⁹ Meglétével korlátozta is a további bővülést, fizikai, adminisztratív és mentális értelemben egyaránt. Még ahol át is lépték, a déli oldalon, ott is csak a meglevő telkek kertjeit bővítették az így nyert területtel, és nem új telkeket alakítottak ki.

A külvárosi utcák igen eltérő méretű telkeinek középkori és kora újkorai rendjét rekonstruált térképünk mutatja (A.3.3 térkép), ám további osztódásaik folyamatos nyomon követéséhez, az épületállomány alakulásának számbavételéhez nem rendelkezünk sem adatsorokkal, sem publikált kutatási eredményekkel.²⁶⁰ Az feltételezhető, hogy a nagyobb méretű telkek egy része belvárosi nemesek, patríciusok, kereskedők vagy gazdag iparosok kisebb-nagyobb külvárosi majorja volt, de lakótelekké alakulásuk idejére és módjára csak Thirring Gusztáv háztulajdonosokat felsoroló jegyzékének táblázataiból vannak kései, szórványos adataink.²⁶¹ (Ld. még Adattár 23.3 Majorságok.) Részletes feldolgozás hiányában, a telkek számára a házállomány változásának alakulását mutató táblázatunkból próbálhatunk következtetéseket levonni, azt feltételezve, hogy a forrásokban önálló ingatlanként megjelenő házak elkülönített telkeken álltak a már biztosabb eligazodást jelentő telekszámozás 1766-os megjelenését megelőző időkből is (ld. még Adattár 7.1 Házak száma).

Ezek szerint, a külváros önálló telken épült házainak száma a 17–18. század fordulójától az 1766-os ház- és lakásösszeírásig rohamosan emelkedett (1. táblázat). Feltehetőleg ebben az időszakban hasítottak ki telkeket és építettek házakat a még üres területeken, illetve ez idő alatt osztották meg azoknak a fent említett nagyméretű telkeknek a többségét, melyek kiterjedésüknél fogva még alkalmasak voltak a külvárosi utcák zömére jellemző, fésűs beépítés egyenes házáinak és keskeny udvarainak kialakítására. A század második felében a házak (beépített telkek) számának emelkedése megállt, viszont gyors növekedésnek indult a lakásállomány (2. táblázat). Hézagok adatainkból az 1766. és 1784. évi teljes állományra kiterjedő, pontosnak elfogadott összeírások számai azt mutatják, hogy nem egészen két évtized alatt 504 (28%) új lakás épült, míg az azonos időben jelzett 13 új ház csak 2%-os növekedést mutat. A városképi és településtörténeti vizsgálatok szerint e gyarapodás során a meglevő földszintes házakat túlnyomórészt nem emelettel bővítették, hanem a szalagtelkek mélységében azonos szélességű és gerincmagasságú, kisebb részben teljes értékű (tehát gazdasági funkciójú helyiségeket is tartalmazó) házrészekkel, nagyobb részben bérlakásokkal megtoldották. (Megfelelő szélességű telkeken így módon a telek mindkét oldalát beépítették, keskeny udvart hagyva a közlekedésre.) Bevett gyakorlatnak számított, hogy az új házrész birtokosa az udvartól, telekből, a belterületi házikertből is tulajdonrészt szerzett, ami a birtokjog és a szol-

period that plots were parcelled out and buildings erected on the still-empty areas, and that most of the above mentioned large plots which were still capable of accommodating the single lines of buildings perpendicular to the street, in narrow plots typical of the suburban streets. In the second half of the century the number of buildings (built-up plots) levelled out, but the number of dwellings increased steeply (Table 2). The series of data is incomplete, but the full censuses of 1766 and 1784 are generally accepted as accurate, and their figures show that during this period of less than two decades, 504 new dwellings were built (a 28% increase), but the 13 new buildings in the same period represented an increase of only 2%. Townscape and urban history studies show that this increase did not in most cases involve adding a storey to the existing ground-floor buildings, but extending them down the strip plots with buildings of the same width and ridge height. The lesser part of these additions were “full” dwellings (with outbuildings) and the greater part houses for rent. (Where the plot was wide enough, both sides were built on, leaving a narrow courtyard for access.) It was established practice for the owner of the new extension to gain title to part of the courtyard, plot and internal garden, which set up an almost intractable imbroglio of title and wayleave on some plots of land. This was the period when the number of *részház* (‘part-house’, i.e. houses in separate ownership built on legally divided sections of morphologically undivided plots) properties, interpreted by Gusztáv Thirring as a speciality of Sopron, increased dramatically.²⁶³ Development in the periphery therefore did not involve extending blocks on existing streets or parcelling out new land, but raising the building density on existing plots, so that the suburbs grew by proceeding deeper into old blocks of land. So far one case has been found where this form of development prompted the owners of plots adjacent to Lackner’s external town wall to break through the wall. The data show that the southern stretch of the external town wall was too close to the parallel Hosszú sor, and so the buildings and farmyards proliferating in the depth of the plots occupied the area of the modestly-sized gardens. Consequently, from the last quarter of the eighteenth century until the 1840s, the landowners annexed to their internal plots the arable land between the town wall and the original course of the Rák brook. The parcels thus added to the built-up land of the town were fenced off by a stone wall of a size and quality equivalent to the town wall along the brook. The old town wall crossing the newly-extended plots was first pierced by a pedestrian gate (see Plate C.6.2) and later presumably either demolished or built in to the barns at the end of the farmyards, as can be clearly made out on Zs. Hárosy’s 1841 lithograph (Plate C.3.2)²⁶⁴ and its sketch produced the year before (Fig. 13).

The map based on 1809/1810 data clearly shows that there were buildings with more than one owner all over the town, and in some suburban streets they were very closely packed, broken up by only a few solely-owned buildings (map B.3.2). The sections of buildings with several

13. ábra. Hárosy Zsigmond 1841-ben megjelent litográfiájához készült 1840-es vázlatrajz nyugati harmada. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (Lásd még a C.3.2 képet és annak kommentárját is!)

A vázlatrajz létesítménylistáján szereplő objektumok: 1. Martini Frigyes (H-7727) kilátópontul szolgáló kertje és pihenőháza az Alsólőverben; 14. Heisz József ácsmester (H-6345) háza (?; N°? a városfalon kívül); 15. A lovaglóliskola az ezredes-kvartélyház telkén (Ógabona tér ?; N° 207.); 16. A Festetics grófi család kerti háza (?; N°? a városfalon kívül); 17. A Koronázódomb; 18. A Rupprecht-féle cukorfinomító (Újteleki u. 12–16.; N° 195–193.); 19. A lovassági kaszárnya a Lackner-féle (városi) majorban (Ógabona tér ?; N° 206.); 20. A Szt. János-templom (Bécsi u.); 21. A Festetics grófi család bérháza, az egykori jezsuita kollégium (Fővényverem u. 5.; N° 301.); 22. A vármegyeháza (Fő tér 5.; N° 52–53.); 23. Gyalogsági laktanya, azelőtt Rupprecht-ház (Fővényverem u. 21.; N° 309.); 24. A várostorony; 39. Boldogasszony község (Frauenkirchen); 40. Féltorony község (Halbturn); 41. Barátfalu (Mönchhof); 42. Miklósfalva (Nickelsdorf); 43. Gálos község (Gols); 44. Védeny község (Weiden am See); 45. A pozsonyi vár; 46. A Fertő; „X” ?; „XX” Az Esterházy hercegi család palotái (Templom u. 2–4.; N° 50–49.)

Fig. 13 Western part of Zsigmond Hárosy’s sketch prepared in 1840 to his lithograph of Sopron published in 1841. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (See also Plate C.3.2 and the comments to it on p. 59).

Objects named in the list accompanying the sketch: 1. Frigyes Martini’s (H-7727) garden and holiday house in Alsólőver, used as vantage point; 14. House of József Heisz, master carpenter (H-6345) (outside the town walls); 15. The riding school on the plot of the colonel-headquarters (Ógabona tér ?; N° 207.); 16. Garden house of the Count Festetics family (outside the town walls); 17. The Koronázódomb [‘coronation hill’]; 18. The Rupprecht sugar refinery (Újteleki u. 12–16; N° 195–193); 19. The cavalry barracks in the (municipal) Lackner-major (Ógabona tér; N° 206); 20. St John’s Chapel (Bécsi u.); 21. Tenement house of the Count Festetics family, the former Jesuit college (Fővényverem u. 5.; N° 301.); 22. The County House (Fő tér 5.; N° 52–53.); 23. Infantry barracks, former Rupprecht House (Fővényverem u. 21.; N° 309.); 24. The Fire Tower; 39. The village of Boldogasszony (Frauenkirchen); 40. The village of Féltorony (Halbturn); 41. Barátfalu (Mönchhof); 42. Miklósfalva (Nickelsdorf); 43. Gálos (Gols); 44. Védeny (Weiden am See); 45. The castle of Pressburg (Bratislava, Pozsony); 46. The Neusiedler See; „X” ?; „XX” Palaces of the Prince Esterházy family (Templom u. 2–4; N° 50–49)

galmi jog egyes birtoktestekre érvényes, alig kibogozható szövevényét hozta létre. Ez volt az az időszak, amikor a külvárosban ugrásszerűen megnőtt a Thirring Gusztáv által soproni specialitásként interpretált, úgynevezett „részház”-állomány, azaz a formailag egy teleknyi területen önálló tulajdonban lévő lakóegységek száma.²⁶² Ekképpen nem a meglévő utcák telektömbjeinek bővítésével, önálló új telkek kimérésével gyarapították a perifériát, hanem a már létező telkek „beépítési százalékát” emelték meg – a külváros tehát a régi telektömbök mélységében fejlődött. Eddig egy esetben derült ki, hogy a fent vázolt beépítési mód a Lackner-féle külső városfal áthágására készítette a falhoz csatlakozó telkek tulajdonosait. A feltárt adatok azt mutatták, hogy a külső városfal déli szakasza a párhuzamos Hosszú sorhoz túl közel húzódott, így a telkek mélységében szaporodó épületállomány és a gazdasági udvarok elfoglalták a szerény méretű házikertek területét. Ezért a birtokosok a 18. század utolsó negyedétől az 1840-es évekig a városfal és a Rák-patak ösmedre közötti szántóföldeket a beltelekhez csatolták. Az ily módon belterületi állományba vont parcellákat a patak mentén felépített, a városfalnak megfelelő méretű és minőségű kőfallal bekerítették. Az újonnan bővített telkeket átmetsző régi városfalat előbb gyalogkapukkal áttörték (ld. C.6.2 tábla), később feltehetően vagy lebontották, vagy a gazdasági udvarokat lezáró pajtasorba építették be, ami Hárosy Zs. 1841-ben készült körrajzán, illetve annak egy évvel korábbi vázlatán (13. ábra) jól felismerhető (C.3.2 tábla).²⁶³

Mellékelt, 1809/1810-es adatok alapján szerkesztett térképünkön jól látszik, hogy a több tulajdonos által birtokolt házak a városban mindennél előfordultak, de egyes külvárosi utcákban igen sűrűn követték egymást, néha szakította meg sorukat a több-kevesebb egyedüli birtokos kezén lévő épület (B.3.2 térkép). A több tulajdonos birtokában lévő épületek házrészei sem csak egy-egy tulajdonoslakást foglaltak magukba, mert az adózó bérlakók által is lakott házak térképe számos átfedést mutat a több tulajdonos által birtokolt házakat ábrázoló térképpel (B.3.3 térkép), de ebből a valódi lakásszámról nem tudunk következtetni. A már többször idézett két teljes összeírás (1766, 1784) Thirring Gusztáv által elvégzett részletező elemzése viszont azt is kimutatta, hogy a lakások számában mutatkozott 28%-os növekménynek csak kisebb része volt a tulajdonos által lakott házrész, jóval nagyobb hányaduk bérlakásnak épült, javarészen az északi, Szt. Mihály-dombi városrész két adózási negyedében.²⁶⁴ A lakás nagysága és bérértéke mellett több szempont is kitérő tüzetes vizsgálat feltárta, hogy a lakások számában mutakozó nagyobb arányú növekedés a külváros azon részeiben történt, ahol a város szerényebb módú iparos, agrárius, valamint rohamosan gyarapodó napszámos rétege élt (B.2.2 térkép). A házrészek és bennük a lakások kis alapterületűek, alacsony bérűek voltak.²⁶⁵ A külváros népességének e két negyedben történt erős koncentrációjára népsűrűségi térképünk is utal (B.2.1 térkép).

A belváros és a Várkerület 18. századi beépítési sajátosságairól szólva érintettük a bérpaloták és a bérházak, vagy az ekként használt épületek kérdését. A külváros negyedeiben szólnunk kell a harmadik típusú ingatlanról, a „bérkaszárnáról”, melyet ha nem is neveztek e néven, többet azonosíthatunk közülük a periférián. Nem meglepő, hogy a tulajdonosok közül több a belvárosból – de más városokból is²⁶⁶ – ismert arisztokrata. Sopronban pl. a Festetics család tagjai a 18. században majorjaik korábbi épületeit alakították át lakásokká, és bővítették is azokat. 1767–1768-ban négy külvárosi Festetics-majorról van adatunk, amikor azokból összesen 68 lakás után beszedett bérrel számoltak el.²⁶⁷ 1784/1785-ben ugyanezen négy majorban már 88 lakás 339 lakója után szedhettek lakbért.²⁶⁸ Arról is tudunk, hogy ezekben a bérleményekben általában az egy család elhelyezésére szolgáló szobához egynegyed konyha és fél kamra használata tartozott.

A 19. század első feléből nem rendelkezünk hasonló részletességű forrásokkal. A 2. táblázat lakásszám adataiból úgy tűnik, hogy a történeti külváros lakásállományának gyarapodása megállt. Az 1848-ig harmadával szaporodott népesség részben a belváros bérlakásaiban, részben a Várkerület gyors egymásutánban épülő vagy bővülő üzletbérházaiban, a század közepére beépült nyugati ároköv bérházaiban találhatott lakást. Ám a legnagyobb gyarapodás ekkor már a külváros kapui előtt, a későbbi „elővárosok” területén mutatkozott.

A külváros településszerkezetében jól felismerhetőek a funkcionális belső tagolódás sajátosságai, az övezetes, illetve a tömbökbe tömörült települési rend.²⁶⁹ A kereskedők számára az „elérhetőség mértéke” volt az elsőrendű letelepedési szempont, ezért – mint a Várkerületen láttuk –, az üzlethelyiségből árusítók túlnyomó többsége a külváros legforgalmasabb átmenő útvonala mellé települt (B.3.4 térkép). Ugyanezen a térképen érdemes még figyelni arra is, hogy a várakozó menti vásár- és piactértől távolabb, a kevésbé forgalmas Kis Pócsi utcában és a Hosszú sor délkeleti harmadában (ma: Móricz Zs. és Magyar utcák) számos kereskedő bírt vagy bérelt házat, házrészt. A mutakozó tömörülésükről tudjuk, hogy az ott lakók vagyonos sertés- és szarvas-kereskedő volt – 1810-ben azonosított 22 disznókereskedőből 16 fő e két utcából fizetett adót –, idetelepülésüknek pedig okát adja a Magyar kapu elé áthelyezett állatvásártér közelsége. Nem véletlen, hogy a 18–19. század fordulóján már a kortársak is „arany negyed” névvel illették ezt a területet.²⁷⁰

A kereskedőkhöz hasonló megfontolás vezethette a műhelyükből terméket eladó, készárut előállító iparosokat, így érthető, hogy törekedtek a frekvenciált útvonalakon vagy azok közelében műhelyt és lakást szerezni. A textil- és textildolgozó ipar képviselőinek adózási helyét ábrázoló térképen jól felismerhetően kirajzolódik, hogy a közvetlen eladásra

owners were themselves not necessarily owner-occupied, because the map of buildings accommodating taxpaying tenants shows several overlaps with the map of buildings with several owners (map B.3.3), but the actual number of dwellings cannot be inferred from it. Gusztáv Thirring’s detailed analysis of the two full censuses (1766, 1784) also shows, however, that only the lesser part of the 38% increase in the number of dwellings was due to owner-occupied sections of buildings, the bulk being built as dwellings for rent, most of them in two tax wards of the northern, Szent Mihály domb district.²⁶⁵ The study covered many aspects other than the size and rent value of the dwellings, and found faster growth in the number of dwellings in parts of the suburbs where the less well-to-do craftsmen, farm workers and the rapidly-rising population of day labourers lived (map B.2.2). These buildings and the dwellings within them were very small, with low rents.²⁶⁶ The population density map (B.2.1) also shows the high concentration of the suburban population in these two tax wards.

The discussion of the peculiarities of building layout in the town centre and Várkerület in the eighteenth century has touched on the question of buildings with rented flats of higher quality, classifiable as *bérpalota* and *bérház* or used as such. In the suburban districts there was another (lower category) type of property, the *bérkaszárnya*, several of which have been identified on the periphery, although they were not directly referred to as such. It is not surprising that several of the owners were known aristocrats from the city centre, and even from other towns.²⁶⁷ In the eighteenth century, members of the Sopron Festetics family converted existing buildings on their urban farms to dwellings and extended them. There is data on four suburban Festetics farms in 1767/1768, with accounts for rent on a total of 68 dwellings.²⁶⁸ In 1784/1785, rent was collected from 339 residents of 88 dwellings in the same four farms.²⁶⁹ It is also known that one rented room accommodated a whole family, whose lease also covered a quarter of a kitchen and half a pantry.

There are no sources of similar detail from the first half of the nineteenth century. The figures for the number of dwellings in Table 2 suggest that it levelled out in the historic suburbs. The one-third increase in population up to 1848 was absorbed partly in rented dwellings in the town centre, partly in *üzletbérház* buildings (tenement houses with shops) built and extended one after the other in Várkerület, and the *bérház* buildings which filled up the west trench zone by mid-century. By this time, however, expansion was fastest in front of the suburban gates, on what were to become *elővárosok*, “outer suburbs”.

The urban structure of the suburbs clearly shows the special functional internal division, the layout in zones and blocks.²⁷⁰ For merchants, the primary criterion for location was access, so that – as seen in Várkerület – most of those selling their wares from shops settled in the busiest thoroughfares of the suburbs (map B.3.4). It may be noticed on the same map that in the less busy Kis Pócsi utca and the south east third of Hosszú sor (now Móricz Zs. utca and Magyar utca), market-places beside the castle trench, many merchants owned or rented buildings or parts of buildings. It is known that most of the residents here were wealthy pork dealers – in 1810, 16 out of the 22 recorded pork dealers paid tax from these two streets – drawn to there because of the proximity of the animal market, which had been relocated to the area in front of Magyar kapu. It is fitting that people at the turn of the eighteenth and nineteenth centuries dubbed this area the “golden quarter”.²⁷¹

Craftsmen who made finished goods which they sold from their workshops may have been driven by similar considerations as the pork dealers, and looked for workshops and homes on or near busy routes. The map of the tax addresses of textile and textile manufacturing craftsmen clearly demonstrates that those who produced for direct sale (tailors, milliners, stocking-makers) were grouped in the busiest parts of Várkerület, Kovács-szer, Vendégfogadó szer, Ezüst utca and – as already mentioned – the town centre close to these, in high-rent buildings. The makers of raw materials were content with the cheaper suburbs – like the weavers in the north-east of the town – or were drawn by the proximity of the water required by their technology – like the wool-weavers beside the *posztósok árka* [wool-weavers’ trench], the Ikva and the Rozmaring ér (trickle) leading out of the castle trench.²⁷²

The peacetime civil (industrial) use of the town water network has received somewhat less attention than the defensive hydraulic works discussed earlier, although the sources provide ample information in this regard. Map A.3.4, compiled from analyses, maps and engravings and the socio-topographical maps based on early nineteenth-century town sources (B.4.1; B.4.2) show that craftsmen whose trade called for a supply of water in some quantity nearly always settled beside the Ikva in its original channel, the artificial channel of the Rák brook, and canals which branched out of the castle trench. This was a natural process in the case of the streets along the Ikva (the south sides of Kovács-szer, Rózsa utca, Szentlélek utca and Balfi utca), and must have been a factor in the development of the northern suburbs from the beginning. The situation may have been different in the southern suburbs, where the street layout was influenced by the artificial course of the Rák brook and the trenches which led off from it.²⁷³ It is also possible, however, that the canals were aligned to earlier streets. In this respect it is interesting that of the 44 wool weavers identified in the early nineteenth century, 28 lived in Ógabona tér and Újteleki utca, many of them in buildings erected in contiguous estates

is termelő feldolgozóiparok (szabó, kalapos, harisnyakészítő) a város legforgalmasabb részén, a Várkerületen, Kovácsszeren, Vendégfogadó szeren, Ezüst utcában, vagy – mint már utaltunk rá – ezekhez közel, a belvárosban tömörültek, magasabb bérértékű épületekben. Az alapanyaggyártó iparok az olcsóbb külvárosokkal is megelégedtek – például a takácsok az északkeleti városrészrel –, vagy az ipar gyártástechnológiája által kívánt vízhez közeli telektömbökbe húzódtak – pl. a posztókészítők a „posztósok árka”, az Ikva, illetve a várárokból kivezető „Rozmaring-ér” mellé.²⁷¹

A korábban ismertetett, védelmi célú vízepítési munkáknál némileg kevesebb figyelmet kapott a városi vízhálózatnak a békeidőkben való polgári (ipari) célú felhasználása, holott forrásaink bőséges mennyiségű adattal szolgálnak erre nézvést. A rendelkezésre álló feldolgozások, térképes és metszetes ábrázolások adatainak összegzéséből szerkesztett **A.3.4** térképünk, valamint a város 19. század eleji forrásaiból összeállított szociotopográfiai térképek (**B.4.1**; **B.4.2**) összevetéséből kiderül, hogy azok az iparosok, akiknek a mesterségük űzéséhez több-kevesebb vízre volt szükségük, majd minden esetben az őmedrében folyó Ikva, a Rák-patak ázott csatornája, illetve a várárokból leágaztatott mesterséges vízeretek mellé települtek. Az Ikva menti utcatorok (a Kovácsok utcája, a Rózsa, a Szentlélek és a Balfi utcák déli házsorai) esetében ez természetes, s meglétével az északi külvárosok kialakulásának kezdetétől számolnunk kell. Más lehetett a helyzet a déli külvárosokban, ahol a Rák-patak mesterséges medre és leágaztatott árkai befolyásolták az utchálózat kialakulását.²⁷² Bár az sem zárható ki, hogy a korábbi utcavonalakhoz is igazíthattak csatornát. Ebből a szempontból elgondolkodtató, hogy a 19. század elején azonosítható 44 posztókészítő közül 28 fő az Ógabona téren és az Újteleki utcában lakott, s közülük számosan olyan, összefutó portákon épült házakban, ahol a telkek lábujában a Rák-patak mesterséges medréből ázott csatorna vezette a vizet észak-északkeleti irányba!²⁷³ Nem valószínű, hogy egy-két posztókészítő elégséges anyagi erővel rendelkezett volna ennek a még ma követhető maradék nyomvonalán is 360 lépés hosszú ároknak a kiásatásához és karbantartásához. Feltéve, hogy ez kollektív döntés eredményeként készült, mindenképp nagyobb létszámú, azonos érdekű csoportot kell a háttérben keresnünk, akik egyidejű cselekvésre vagy beruházásra szánták el magukat.²⁷⁴ Azt is tisztázni kell a későbbi kutatásoknak, hogy a szóban forgó csatorna az Újteleki utca keresztezése után milyen nyomvonalon haladt tovább a Lackner-majorig, ahol Dávidházy István adatai szerint a posztósok festődéjét és a színezett gyapjú öblítését szolgáló tavakat is ellátta vízzel.²⁷⁵ Az sem zárható ki, hogy ez az ér azonos volt a Lackner Kristóf által említett, kerti háza melletti „kised patakkal”,²⁷⁶ s ugyancsak ez biztosíthatta az Előkaputól 1789-ben a Lackner-majorba áthelyezett városi mosóhely vizét, amiről még 1868-ban is történt említés.²⁷⁷

A posztósokéhoz hasonló tömörülést regisztrálhatunk a nyersbőrfeldolgozó iparosok esetében is. A 19. század elején regisztrált 13 szűcs közül 11 mester az Ikva mentén bírt házat, ketten pedig a Rozmaring utca árkanak közelében laktak. A 21 tímár közül 14 fő az Ikva, 6 fő a Rozmaring-árok, egy pedig a fent említett „posztósok árka” mentén települt le.

Hasonló a bőripar egyes iparágait bemutató térképünkön is a mesterségek eloszlása. A szűcsöket, kesztyűsöket, szíjgyártókat, cipészeket a forgalmas útvonalakon vagy azok közelében találjuk, a tímárok által lakott házak telkeinek lábujában viszont szinte kivétel nélkül nyersbőrfeldolgozáshoz szükséges vízfolyást jelöl a térkép (**B.4.2** térkép).

A külváros agrárius népességének telekméret igénye jócskán eltért az iparosok és kereskedők igényeitől. Mellékelt térképeink közül a mezőgazdasági foglalkozási főcsoporthoz sorolt népesség adatai alapján szer-

where the canal dug as the artificial course of the Rák brook at the foot of the plots led the water in the north-north-east direction!²⁷⁴ It is unlikely that one or two wool weavers could have had the financial resources to dig and maintain this trench, whose 360 yard-long remains can still be traced today. Assuming it was produced as the result of a collective decision, a larger interest group must be sought which resolved to act or make an investment at the same time.²⁷⁵ Future research will also have to establish the route taken by that canal after it crossed Újteleki utca, up to Lackner-major, where, according to István Dávidházy, it also supplied water for the wool-weavers’ dying works and the ponds for rinsing the dyed wool.²⁷⁶ This channel may in fact have been the same as the “little brook” which Kristóf Lackner mentioned as running past his house and garden,²⁷⁷ and may have provided the water for the town washing site, which was relocated to Lackner-major from the Előkapu in 1789 and was mentioned as late as 1868.²⁷⁸

The leather workers formed a grouping similar to that of the wool weavers. Of the 13 furriers registered in the early nineteenth century, 11 owned houses beside the Ikva, and two lived near the Rozmaring utca trench. Of the 21 tanners, 14 were settled beside the Ikva, 6 beside the Rozmaring trench and one beside the “wool-weavers’ trench”.

The distribution of trades is also similar on the map showing each branch of the leather industry. The furriers, glovers, saddlers and shoemakers were on the busy routes or nearby, but the sites of houses occupied by tanners almost without exception had at their foot a watercourse as required for processing raw leather (map **B.4.2**).

The plots owned by the agrarian population of the suburbs differed in size from those of the craftsmen and merchants. The map compiled from data on the population classed as agricultural shows that most farmers – especially arable farmers and animal breeders – paid their taxes from the perimeter zones of the suburbs, in the streets along the outer town wall.²⁷⁹ Their plots were of average width 14–16 metres and length 45–50 metres or more, sufficient for a farmyard. In the internal streets where the agrarian population was also recorded, on plots of different size, detailed studies have consistently shown that they had little or no arable or grazing land or livestock, and made their living from viniculture, which required much less space for processing and storage²⁸⁰ (map **B.4.4**).

The special functional features of the town’s layout were also manifest in the streets of the suburbs. These, apart from busy through-roads and the stretches of connecting streets near the junctions, still contained single-storey buildings. In the blocks of the streets where estate structure analyses have shown balanced proportions of arable, grazing and vineyards owned by farming burghers, the plots were equivalent in size to half- or three-quarter bondsman plots. Buildings with their gables to the street and arranged perpendicularly to the street, with open gate entrances, remained in the majority.²⁸¹ The last in the line of buildings on these plots was usually a barn (sometimes a row of barns). On stretches of the street closer to the town centre, buildings were terraced. Here, craftsmen lived side by side with agrarians who worked in the vineyards. The covered but wide gateways of the single-storey buildings opening on to the street show that – following a production structure which can be traced to medieval times – grapes were transported for processing to wine press houses in the town, and wine for sale was also stored in cellars under the houses. There may not have been regular traffic of high-piled carts, but some heavily-laden carts certainly passed in and out of these gateways. A comparison of the maps shows that wine-producing tithe-payers lived (and had their cellars) in different parts of town, and were somewhat more numerous, than agrarians (maps **B.4.3** and **B.4.4**). In this respect, the

14. ábra. Hárosy Zsigmond 1841-ben megjelent litográfiájához készült 1840-es vázlatrajz keleti harmada. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (Lásd még a **C.3.2** képet és annak kommentárját is!)

A vázlatrajz létesítménylistáján szereplő objektumok: 2. Az evangélikus temető (Széchenyi tér 11.; N° 624.); 4. A Szent Domonkos rendiek temploma és kolostora (Széchenyi tér 4.; N° 617.); 5. A Somogyi grófi család háza (Domonkos [Móricz Zs.] u. 17.; N° 600.); 6. A polgári kórház (a városfalon kívül, Betegház u. 2.?.; N° 84. a Pócsi kapu előtt); 7. A Széchenyi grófi család palotája (Széchenyi tér 1–2.; N° 614–615.); 33. A Kurucdomb

Fig. 14 Eastern part of Zsigmond Hárosy's sketch prepared in 1840 to his lithograph of Sopron published in 1841. Soproni Múzeum, SOM-KP 66.29.1 (See also Plate **C.3.2** and the comments to it on p. 59).

Objects named in the list accompanying the sketch: 2. The Lutheran cemetery (Széchenyi tér 11.; N° 624); 4. Church and friary of the Dominican order (Széchenyi tér 4.; N° 617); 5. House of the Count Somogyi family (Domonkos [Móricz Zs.] u. 17.; N° 600); 6. The burghers' hospital (outside the town walls, Betegház u. 2?; N° 84 in front of Pócsi kapu); 7. House of the Count Széchenyi family (Széchenyi tér 1–2.; N° 614–615); 33. The Kurucdomb

kesztett lap megmutatja, hogy a gazdálkodók zöme – különösen a szántóföldi növénytermesztést és állattenyésztést is folytató réteg –, a külváros peremkörzeteiből, a külső városfal mentén húzódó utcákból adózott.²⁷⁸ Ott is elsősorban olyan telkekről, amelyek mérete a 14–16 méteres átlagos szélesség mellett elérte vagy meghaladta a 45–50 méteres mélységet, ami a gazdasági udvar kialakításához már elegendőnek bizonyult. Azokban a belső utcákban, ahol ettől eltérő méretű telkeken mutatkozott agrárius népesség, a részletező vizsgálatok rendre kimutatták, hogy a gazdálkodók nem, vagy igen csekély szántó- és rétbirtokkal, állatállománnyal rendelkeztek, megélhetésüket a feldolgozásában és tárolásában jóval szerényebb helyigényű szőlőművelés biztosította²⁷⁹ (**B.4.4** térkép).

A települési rend vázolt funkcionális sajátosságai a városrész utcaképeiben is megjelentek. A külváros utcái – a forgalmas átmenő utakat és a hozzájuk csatlakozó utcák torkolati szakaszait leszámítva –, földszintes beépítésűek maradtak. Azon utcák tömbjeiben, ahol a birtokstruktúra-vizsgálatok szerint a gazdapolgárok kezén lévő szántó, rét és szőlőbirtokok kiegyensúlyozott arányt mutattak, nagyságukat tekintve pedig a fél-, illetve háromnegyed telkes jobbágybirtok méretéhez közelítettek, megmaradt a fésűs beépítés mellett az utcára tűzfalas oromzatú, merőleges gerincvonalú, szabad kapubejárójú házak túlsúlya.²⁸⁰ Ezek telkeinek a végét legtöbbször pajták (néhol pajtasorok) zárták le. Az utcák városközponthoz közelebbi szakaszain megjelent a zártosorú beépítés. Ezekben az épületekben az iparosokkal vegyesen szőlőművelésből élő mezőgazdasági népesség is lakott. A földszintes házak utcára nyíló fedett, de széles kapubejárói napjainkig jelezik, hogy – a már a középkortól kimutatható termelési struktúrához hasonlóan – a megtermelt szőlőt feldolgozásra a városban lévő prэшházakba szállították, és az eladásra szánt bort is a lakóépületek alatti pincékben tárolták. Magasra rakott szekerek rendszeres közlekedésével tehát nem, de erősen megterhelt szekerek ki- és bejárásával továbbra is számolni kellett. Térképeinket összehasonlítva megmutatkozik, hogy a bortermés után dézsmát fizetők lakóházainak (pincéinek) városon belüli elhelyezkedése egyrészt eltért az agrárius népesség lakta övezettől, másrészt némileg meghaladta a mezőgazdasági foglalkozásúak által bírt vagy bérelt házak számát (**B.4.3** és **B.4.4** térképek). A térképes ábrázolás e tekintetben összevág a foglalkozás- és birtokstruktúra-vizsgálatok eredményeivel, melyek kimutatták, hogy a város lakosságából a bortermelők száma nagyobb a mezőgazdasági foglalkozási főcsoporton belül a szőlőműveléshez köthetők számánál. Jócskán szerepeltek a dézsmajegyzékeken iparosok, kereskedők és más foglalkozási ágakhoz tartozók is.²⁸¹

Az kétségtelen, hogy a 18. században tapasztalt intenzív házméret és lakásszám gyarapodás a történeti külváros egy részében nem járt az utcakép és az épületállomány „városias jellegű” átalakulásával (*14. ábra*), sőt, egyes utcákban a 21. századig konzerválta a „falusias arculatot”.²⁸² Nem szabad viszont megfeledkeznünk arról, hogy ezek az oromzatos házak legfeljebb földszintes voltak, utcára merőleges gerincvonalakkal, egymenetes alaprajzi elrendezésükből következő helyiségsorrendjükkel, s lakóik foglalkozásából eredő lakásméreteikkel idézték a 18. század falvainak képét. Az épületek – különösen a bennük felépült tulajdonoslakások –, a falusias külszín ellenére ízig-vérig városi hajlékok voltak, még ha a város mércéjével mérve az egyszerűbbek és olcsóbbak közé számítottak is (**B.2.3** térkép). Nem egyet közülük már a 17. században megalapoztak, tartós építőanyaguk meszes habarcsba rakott égetett téglá és a város környékének bányáiból származó terméskő volt, lakótereiket gyakran stukkódíszes kolostor- és fiókos dongaboltozat fedte. Szabadkérményes konyháik, kívülfűtős szobai kályháik tüzeléstechnikai tekintetben a kor leghaladottabb városi színvonalát képviselték, azt a nívót, amit a falusi házakban általában a 19. század második harmadától rögzített a népi építészet kutatása.²⁸³

4.5 A városfalon kívüli település

A 18. század második évtizedéig tartó bizonytalan közállapotok indokolták a falak által védett területen való településfejlődéshez való ragaszkodást, de az azt követő békés korszak oldotta a polgárok félelmeit. Az 1750-es évekig a falakon túli építkezést tiltó városi határozatok idézett indoklásai már csak az adóztatás nehézségeiről és a vámrendeleteknek a városfalon kívül lakók általi kijátszásáról szóltak.²⁸⁴

map data coincide with data from studies of occupation and estate structure, which show that there were more wine producers than vineyard cultivators. There were also many craftsmen, merchants and those in other occupations on the tithe register.²⁸²

Although the houses in the historic suburbs expanded intensively and included more and more dwellings during the eighteenth century, the streetscape and the character of the buildings did not become “urbanised”, indeed some streets have preserved their village-like countenance up to the twenty-first century (*Fig. 14*).²⁸³ The single-storey gabled houses, with their ridge lines perpendicular to the street, the order of rooms dictated by the straight-line layout and dwelling size corresponding to their residents’ occupation, reflected the form of eighteenth-century villages. Despite their village-like exterior, however, the buildings – especially the owner-occupied dwellings within them – were town dwellings to the core, if ranking among the simpler and cheaper of these (map **B.2.3**). Not a few of them lay on seventeenth-century foundations, and were built of durable materials – fired brick laid with lime mortar, or building stone from local quarries. The living space was frequently covered by stucco-decorated cloister and groined barrel vaulting. Their open-chimney kitchens and externally-fired room stoves represented the most advanced urban standard of combustion technology, which research into vernacular architecture has mostly found only in the second third of the nineteenth century in village houses.²⁸⁴

4.5 Settlement Outside the Town Wall

In the uncertain political situation up to the second decade of the eighteenth century, there was little inclination to develop the town outside the area protected by the walls, but the subsequent period of peace relieved the burghers’ fears. Municipal decrees continued to ban building outside the walls up to the 1750s, but towards the end they argued only with the difficulties of taxation and the evasion of customs decrees.²⁸⁵

Data from censuses and registers show that the number of buildings in front of the outer gates increased steadily from 1766 onwards, with a proportional increase in the number of dwellings registered in them (Tables 1 and 2). Most of the buildings outside the gates recorded in the eighteenth century were in front of Újteleki kapu and Bécsi kapu, but by the early nineteenth century, more such dwellings were found in front of Magyar kapu.²⁸⁶

Detailed studies have shown that the outer gardens in front of the town wall mostly contained blocks of small area with one to three dwellings. The exceptions were a few mass-accommodation buildings, like the *bérműszárnya* transformed out of the urban farm buildings in the suburban quarters. There were 27 residential buildings standing in front of Újteleki kapu in 1784, but 55 of the 97 dwellings were in just two of these. The Károly Pejachevich “bondsmen’s house” (*Holdenhaus*) alone had 46 flats, with 155 residents. With one exception, the heads of the families were farm labourers and day-labourers, and the low-rent rooms came with the use of half or a third of a kitchen. Circumstances must have been similar in the 14 residential buildings in front of Bécsi kapu, were 242 people lived in a total of 72 flats. 47 of these flats were distributed among four larger buildings which contained nearly 70% of the residents. Gusztáv Thirring has calculated that three-quarters of the male population registered outside the town wall were farm labourers or day-labourers,²⁸⁷ a much higher proportion than in the poorer, northern section of the historic suburbs. Settlers outside the town wall also included some substantial taxpayers who also owned residential property within the town, but lived outside the walls not because of their position in society but because their trades tied them to the place. These included most of the town’s millers, market gardeners who had external gardens, the brewer, a bell-founder in front of Bécsi kapu, the tenant of the municipal brick kiln, and so forth. The statistical data show a steady increase in the numbers of buildings and dwellings in front of the town gates, the germs of the later outer suburbs, but there is no sign of rapid growth or the formation of blocks of plots integrated with the internal parts of the town. This only happened in the second half of the nineteenth century.

A házak száma Number of houses	1715	1734*	1748*	1766	1784	1798*	1810*	1828	1848
Belváros Inner town	106	106	106	106	118	118	122	115	114
Várkerület	—	—	—	—	51	106	116	116	86
Külvárosok Suburbs	332	492	504	531	544	547	544	543	545
Városfalon kívül Outskirts (Outside town walls)	—	—	—	38	67	74	114	111	175
Összesen Total	438	598	610	675	780	845	896	885	920

1. táblázat. A házak száma 1715–1848. (*Az 1734., 1748., 1798. és 1810. évek oszlopa az adóztatott épített ingatlanok adatait tartalmazza!)

Table 1 Number of houses in Sopron, 1715–1848 (*The columns for 1734, 1748, 1798 and 1810 contain data on built properties on which tax was levied.)

A lakások száma <i>Number of flats</i>	1715	1734*	1748*	1766	1784	1798	1810*	1828	1848
Belváros <i>Inner town</i>	—	192	188	292	335	—	187	—	482
Várkerület	—	—	—	—	92	—	112	—	207
Külvárosok <i>Suburbs</i>	—	1107	1010	1778	2282	—	1581	—	2399
Városfalon kívül <i>Outskirts (Outside town walls)</i>	—	—	—	153	218	—	70	—	565
Összesen <i>Total</i>	—	1299	1198	2223	2835	—	1950	—	3653

2. táblázat. A lakások száma 1734–1848.
(*Az 1734., 1748. és 1810. évi oszlopok csak az adóztatott tulajdonosok és bérlők által lakott lakások számát tartalmazzák!)

Table 2 Number of flats in Sopron, 1734–1848
(*The columns for 1734, 1748 and 1810 contain data only on flats held by tax-paying owners or tenants.)

Év Year	1678	1680	1720	1777	1782	*1782	1784	1787	1802	1828	1837	1838	1848	1850
Lélek Persons	8500	6000	5486	11 318	12 242	11 600	12 633	12 388	12 319	12 501	12 624	13 391	16 774	16 726

3. táblázat. Sopron népességének alakulása 1687–1850. (*Az 1782-es alacsonyabb érték Thirring G. módosító becslése után.)
*Table 3. Population of Sopron, 1687–1850. (*The lower value for 1782 is based on Gusztáv Thirring's estimate.)*

Az összeírások és jegyzékek adatai szerint 1766-tól a külváros kapui előtt a házak száma fokozatosan nőtt, s a bennük regisztrált lakások is egyenletesen szaporodtak (1., 2. táblázat). A 18. században a legtöbb házat az Újteleki és a Bécsi kapu előtt írták össze, a 19. század elején viszont már a Magyar kapu előtti területen találták a legtöbb hajlékot.²⁸⁵

A részletező vizsgálatok kimutatták, hogy a várfal előtti külső kertekben az épületek zöme kis alapterületű volt, többnyire 1–3 lakást tartalmazott. Az ehhez mért magas lakásszámról szolgál magyarázatul az a néhány ház, amely valóságos tömegszállásnak mutatkozott – hasonlóan a külvárosi negyedek majorsági épületekből átalakított bérkaszárnáihoz. Az Újteleki kapu előtt 1784-ben álló 27 lakóház 97 lakásából 55 lakás két házban találtatott. Ezek közül egyedül Pejachevich Károly jobbágylaknak (*Holdenhaus*) nevezett épületében 46 lakás volt, 155 lakóval. A családfők egy kivételével zsellérek és napszámosok voltak, az alacsony bérű szobákhoz fél vagy egyharmad konyha használati joga tartozott. Hasonlóak lehettek a körülmények a Bécsi kapu előtti 14 lakóházban, ahol mindösszesen 72 lakásban 242 személy tartózkodott. Itt 47 lakás négy nagyobb ház között oszlott meg, s a lakók közel 70%-a ezekben élt. Thirring Gusztáv számításai szerint a városfalon kívül összeírt felnőtt férfi lakosság háromnegyede zsellér vagy napszámos volt,²⁸⁶ ami jóval meghaladta a történeti külváros északi, szegényebb részében mutatkozó arányokat. A városfalon kívül letelepültekhez kell számítani azokat az esetenként jelentős adót fizető, városi lakóingatlanokkal is rendelkező iparúzó polgárokat, akik nem szociális okból, hanem helyhez kötött tevékenységükből adódóan éltek a falakon kívül. Köztük találjuk a város legtöbb molnáriját, a külső kertjükben árut termelő kertészeket, a serfőzőt, a Bécsi kapu előtt egy harangöntőt, a városi téglaegető bérlőjét és hasonlókat. A statisztikai adatok szerinti ház- és lakásszám növekedése a városkapuk előtt, a későbbi „elővárosok” csíráiban egyenletes volt, de rohamos növekedést, a város belső részeihez szervesen kapcsolódó telektömbök kialakulását nem tudjuk kimutatni. Erre a 19. század második felében került csak sor.

5. Sopron településmorfológiájának fejlődése a 19. század második felétől napjainkig

Jankó Ferenc

5.1 A történelmi városrész a 19. század második és a 20. század első felében

Az 1850-es években végzett kataszteri munkálatok alkalmával készített kataszteri térképek²⁸⁷ nagyjából Sopron városának azon állapotát rögzítik, amely az organikus, szerves városfejlődés eredményeképpen, a 19. század második felében induló – hazai léptékben sem túl viharos, ám mégis a korábbiaktól eltérő ütemű fejlődést produkáló – urbanizációig kialakult. A belváros középkori arculata, funkciója részben már a múlté, hiszen a Várkerület belső házsora – ahogy fentebb bemutatuk – a 18. század elejétől fogva jórészt kiépült, mementóként csak a Belváros délnyugati sarkában, az olaszbástya (Brückl-bástya) mellett volt egy vízzel telt árokszakasz. A Templom utcánál (1855) és az evangélikus templomnál (1784) pedig a házsor megbontásával utat, illetve átjárót nyitottak a külvárosok felé, a maga teljességében kezdett kibontakozni a Promenádnál, a mai Széchenyi tér. A középkori védműveket tehát már szétfeszítette a város 18. századi fejlődése, kevésnek bizonyult a két, kocsival is használható kapu. Sopron „átlépett” a belvárosi falrendszeren, annak legbelső

5. Changes in the Settlement Morphology of Sopron since the Mid-nineteenth Century

Ferenc Jankó

5.1 The historic districts between the mid-nineteenth and mid-twentieth Centuries

Cadastral maps of Sopron based on surveys taken in the 1850s²⁸⁸ largely record the end state of a long period of organic urban development, just before the accelerating process of urbanization – which never rose to a frantic pace, even by Hungarian standards – began in the second half of the nineteenth century. The medieval face and function of the town was already to some extent consigned to the past; the row of buildings in the interior of the Várkerület (the belt around the inner town walls), which started in the eighteenth century had been, as mentioned in the previous chapter of this study, largely completed, and the only memento of what had gone before was a water-filled trench in the south-west corner of the town centre, beside the Italian (Brückl) Bastion. In 1855, a row of buildings in Templom utca was broken to open up a new street to the suburbs, and in 1784, a through-passage was opened at the Lutheran Church for the same purpose. The Promenádnál, today's Széchenyi tér, also began to take full shape. The eighteenth-century development of the town had therefore already broken through the medieval defences to supplement the two gates wide enough for carriages. Sopron had “crossed over” its central town wall system, whose inner and middle rings were more or less built into the back of buildings, and the outer wall took on a similar function. Some parts of the walls were also demolished when the new commercial buildings in the Várkerület were built, and the stone was used in construction (*Fig. 15*).

The historical suburbs were still largely untouched in the mid-nineteenth century. The maps clearly show almost the whole of the seventeenth-century outer town wall which protected them, and, behind the row of buildings called “Vendégfogadó szer”, even the town wall

15. ábra. A soproni óváros tornyai, háttérben a Koronázódombbal
Fig. 15 The towers of the historic centre of Sopron, with the Koronázódomb (Coronation hill) in the background
Fotó / Photo: Jankó Ferenc

vagy középső gyűrűjét többé-kevésbé beépítették a házak hátsó traktusába, míg a külső várfalgyűrű szintén hasonló utóéletet kapott, de a Várkerület belső kereskedőházainak felépítésekor bontották is a falakat, a kövek jól jöttek az építkezésekhez (15. ábra).

A történelmi külvárosok még nagyjából érintetlen állapotban voltak a 19. század közepén, a külvárosokat védő, 17. századi külső várfal teljes egészében jól végigkövethető a térképeken, sőt, a Vendégfogadó szer házsora mögött is jól látható a „belső külváros”²⁸⁸ védelmére emelt várfal. A külvárosi részek telekrendszerét még sehol sem változtatták meg új utcák létesítésével, az alaprajzban jelentősebb új elemet csak a Sas tér kialakulása, illetve „beszűkülése” jelentett a korábbi homokbánya, azaz a Fővényverem beépültével.

A korabeli kataszteri térképeken a város topográfiájának további jellegzetességei figyelhetők meg. Így a belvárost övező várfalak közötti bástyakertek (Zwinger), a külvárosokban az összeérő szalagtelkek végeinél kialakult kertsávok, a külső várfalig nyújtózó telkek esetében pedig a fal mentén lévő zöldséges- és gyümölcsöskertek. A külváros északi felében szőlőskertek futottak fel a domboldalakra, ezekből még mára is maradt egy-kettő. Sok kertben, gyakran a falak mentén előfordult egy-egy ún. „kerti ház”,²⁸⁹ amely a 19. századi városi építkezés, illetve a kertek városias, „mulatásra” való használatának egyik érdekessége. Különösen a külső várfal déli részén látható sok ilyen, de megtalálhatók voltak az Újteleki utca mögött vagy a Paprét környékén is. Ez az épülettípus természetesen nem csak a történelmi városrész sajátja, a 19. században, a Lőver beépülésének kezdeti stádiumában szintén jelentős szerepet vitt. A történelmi városrészben azonban ma már csak három ismeretes, ezek közül az „esernyős ház” a Bécsi kapu szomszédságában műemléki védelem alatt áll, míg kettő a Pázmány Péter utcában látható, igaz az egyikük csak romjaiban (A.1.1 térkép).

Sopron városias fejlődése egészen a kiegyezésig nagyrészt a külső várfalon belül lévő területre korlátozódott. A történelmi várostest épületállománya modernizálódott, tovább sűrűsödött a beépítés, s a külvárosi negyedek egyes részei városias arculatot öltöttek. Míg a 19. század építkezéseinek fő színtere a Várkerület és a Hosszú sor környéke, azaz a mai Széchenyi tér, Ötvös, Magyar és Rákóczi utcák voltak, a század második felében a város már át-átlépett a külső várfalon, és új városnegyedek kezdtek kibontakozni. Így kapott a soproni vár körüli gyűrű, a Várkerület, az Ógabona tér, a Színház utca, illetve a Petőfi és a Széchenyi tér közel egységes 19. századi, historizáló arculatot, barokk városképét szinte csak a Kisvárkerület őrizte meg. Az Ógabona téren néhány falusias beépítésű földszintes ház maradt a külvárosi agrár-iparos életmód mementójaként, s átmenetet képezve az Újteleki külváros felé (B.5.1, B.5.2, B.6.2 térkép; 16. ábra).

16. ábra. Sopron délkelet felől, a Győri út és a Magyar utca egy szakaszával, háttérben a Bécsi-dombról
Fig. 16 Sopron from the south-east, with a stretch of Győri út and Magyar utca, with the Bécsi-domb in the background
Fotó / Photo: Németh Béla

Hozzá kell tenni azonban, hogy az 1873-as bécsi bankbukás után a magánépítkezések jórészt abbamaradtak, így a középületek testesítették meg a város építészét. Az oktatási rendszer fejlődésével párhuzamosan számos alsó és középfokú iskola létesült a történelmi városrészben. Itt említhető például a Rákóczi utca északi oldalát domináló tisztis leánynevelő intézet (1855), a főreáliskola (1868) a Templom utcából, a Csöndes Intézet (1866), az iparostanonc-iskola (1874) vagy az állami polgári fiúiskola (1904) a történelmi külvárosokból.²⁹⁰ A soproniak egy része még ma is vesztességgént értékeli, hogy a régi barokk városháza is áldozatul esett a 19. század végi építkezési láznak. De ekkor kapott neogótikus köntösöt a Szt. Orsolya-rendi apácák építkezései nyomán az Orsolya tér, s még 1862-ben emelték az evangélikusok templomtornyukat, azaz a belváros sem maradt érintetlen e században (B.6.2 térkép).²⁹¹

Ebben az időben nyitották meg az Erzsébet utcát (1873), és a századfordulóra a páros oldala teljesen ki is épült, miközben bezárták és felszámolták a régi evangélikus temetőt és újat nyitottak a Balfi úton (1886). Elkezdtek felparcellázni a Paprétig nyúló várkerületi és Pócsi utcai telekvégeket, s megépült a Tornacsarnok. A millennium évében megnyílt

built to protect the “inner suburb”.²⁸⁹ No new streets had been laid out in the suburbs to disturb the system of plots, but the new Sas tér, narrowed down when the site of the former sand-pits, the Fővényverem was built in, making a significant addition to the ground plan.

The cadastral map shows further features of the town’s topography. These include the bastion gardens (‘Zwinger’) between the town walls surrounding the centre, the garden strips at the ends of the continuous lines of ribbon plots in the suburbs, and the orchards and vegetable gardens along the wall in plots stretching up to the outer town wall. In the northern half of the suburbs, vineyards ran up the hillsides, one or two of which have survived to the present. In many gardens, often along the walls, there was a “garden house”,²⁹⁰ an interesting aspect of nineteenth century urban architecture showing the use of gardens for urban “entertainment”. Most of these were concentrated along the southern part of the outer wall, with some behind Újteleki utca and around Paprét, but they also appeared beyond the historical part of the town and remained common in the early development of housing in the Lőver hills in the nineteenth century. Only three such buildings are known to have survived in the historical part of the town: a registered historic building known as the “umbrella house” next to the Bécsi kapu (Vienna Gate), and two in Pázmány Péter utca, of which one is a ruin (map A.1.1).

Up to the time of the Austro-Hungarian Compromise, urban development was largely confined to the area within the outer town wall. Buildings were modernised, the area became more densely built up, and some parts of the suburbs took on an urban countenance. Although the main focus of construction in the nineteenth century was the Várkerület and Hosszú sor (now Széchenyi tér and the streets Ötvös, Magyar and Rákóczi utca), the town spilled over the outer town wall in the second half of the century and new districts started to take shape. The ring around the inner defences – Várkerület, Ógabona tér, Színház utca, Petőfi tér and Széchenyi tér – took on an almost uniform aspect in the nineteenth-century historicist style, leaving little of the Baroque townscape except in the Kisvárkerület district. In Ógabona tér, a few village-type single-story buildings remained as mementos of the agrarian-artisan life, forming a transition to the Újtelek district (maps B.5.1, B.5.2, B.6.2; Fig. 16).

After the momentum of private building faltered, particularly after the Viennese bank collapse of 1873, public buildings accounted for most new construction in the town. Progress in the education system resulted in several new primary and secondary schools in the historic town. These included the school for officers’ daughters (*tiszti leánynevelő intézet*) dominating the north side of Rákóczi utca (1855); the Főreáliskola (Secondary school) in Templom utca (1868); and the Csöndes Institute (1866), the apprentices’ school (1874) and the state boy’s school (*állami polgári fiúiskola*, 1904) in the historic suburbs.²⁹¹ Some Sopron residents still mourn the loss of the old Baroque town hall in the late nineteenth-century building wave. That was not the only change in the town centre during the century: Orsolya tér took on its neo-Gothic face with the building activity of the Ursuline Order and in 1862 a tower was added to the Lutheran Church (map B.6.2).²⁹²

This period included the opening of Erzsébet utca (1873), whose odd numbered side was fully built up by the turn of the century, and the closure and abandonment of the old Lutheran cemetery, to be replaced by a new one on Balfi út (1886). The ends of the plots stretching to Paprét in Várkerület and in Pócsi utca were divided up, and the Tornacsarnok (sports hall) was built. Lackner Kristóf utca was opened in the year of the Millennium (1896), although it remained a cul-de-sac for a long time. Its south side was chosen as the site for prestigious municipal and regional institutions (Courthouse [1897], Chamber of Industry [1904]). The residential area around that street only took shape in the 1930s.

At a time when the buildings along the main roads were increasingly taking on an urban, bourgeois character, the cores of the historic suburbs and the morphology – or rather the vertical proportions – of the streets less disturbed by through-traffic experienced little change. There, buildings remained predominantly single-storey, although the residents in some localities abandoned the village-like exterior by laying out their houses in a terrace, with the roof ridges parallel to the street line. In 1856, areas within the outer town wall contained 225 houses in the traditional village arrangement, i.e. perpendicular to the street; by 1896, their number decreased to 193, testifying to the gradual disappearance of the agrarian way of life (Fig. 17).²⁹³

For the above reasons, the nineteenth century was the main period of *részház* (“part-house”) building, that is, dwelling houses built on legally divided sections of single plots – an issue already touched upon in the previous chapter. According to Thirring, there were 195 *részház* in Sopron in 1820 and three fewer in 1850, but the number of *részház* sections reached its peak at the latter date, when there were 657 separately-owned plots.²⁹⁴ This number decreased thereafter. Laws and decrees banned their construction, and the town also started to spread beyond the town walls, removing the need for them. In 1935 there were only 146 *részház*, with 484 sections (Fig. 18).²⁹⁵

After the turn of the century, Sopron’s chief engineer, the architect József Wälder effected a major step forward in the area of urban planning. His 1905 town planning regulations were among the first in the country

17. ábra. Falusias városkép a történelmi külvárosban: az Újteleki utca házsora
Fig. 17 Rural townscape in the historical suburb: row of houses in Újteleki utca
Fotó / Photo: Jankó Ferenc

a Lackner Kristóf utca is, amely azonban sokáig zsákutca volt, holott a déli oldalán reprezentatív városi és térségi szerepkörű intézményeket (törvényszék, 1897; iparkamara, 1904) emeltek. Az utca környékének lakóterületi fejlődése csak az 1930-as évektől bontakozott ki.

Míg a főforgalmi utak mentén egyre városiasabb, polgárosultabb külsőt öltöttek a házak, addig a történelmi külvárosok magjaiban, az átmenő forgalom által kevésbé zavart utcák morfológiájában, egész pontosan vertikális tagolódásában kevés változás történt. A negyedek döntően földszintes beépítésűek maradtak, azonban a házak falusias külsője helyenként eltűnt: a lakók zárt, az utca vonalával párhuzamos gerincű épületekké formálták azokat. Míg 1856-ban 225, addig 1896-ban már csak 193 fésűs beépítésű házat lehetett találni a külső városfalon belüli területen, mindez a lassan kimúló agrár életforma tanúbizonysága (17. ábra).²⁹²

A fentebb vázolt okok miatt a részházképződés fő ideje is a 19. századra esik. Thirring adatai szerint 1820-ban 195, 1850-ben pedig hárommal kevesebb, 192 részház volt Sopronban, de a részházak házrészeinek száma az utóbbi időpontban járt a csúcson, 657 külön tulajdonban lévő telek formájában.²⁹³ Ezután számuk csökkenni kezdett. Ekkoriban már törvények és rendeletek tiltották a létrehozásukat, s a város is terjeszkedni kezdett a városfalakon túl; kialakulásuk, létük alapjai vesztettek tehát el. 1935-ben már csak 146 részház volt, 484 házrésszel (18. ábra).²⁹⁴

A városrendezés oldaláról Sopron fejlődése a századforduló után kapott nagy lökést Wälder József városi főmérnök keze nyomán. Az országban az első között, 1905-ben Sopron városrendezési szabályzatot alkotott. Ez egyes helyeken évtizedekre meghatározta a város fejlődését. Másutt – így a történelmi városrészben – szerencsére a tervek megvalósítása elmaradt, Wälder ugyanis számos utcaáttörést tervezett a belvárosban.²⁹⁵

A 20. század első évtizedeiben a belvárosban csak néhány új ház felépülése jelenti a városfejlődést, ugyanaz nagyjából elmondható a Várkerület övére is. Csupán a Széchenyi és a Petőfi téren épül egy-egy, a terek korábbi léptékéhez képest jelentős változást hozó épület. Így tűnt el a Széchenyi térről a külvárosokra jellemző fésűs beépítés – egy földszintes ház ekkor még maradt, amely csak a második világháború alatt kapott emelet-ráépítést.

Morfológiájában kevésbé, ám stílusában már merőben újat hozott a korai modern építészet kibontakozása az 1930-as években. A történelmi városrész területén részben ennek révén haladt előre a Paprét környékének – 1927-ben megnyílt az István bíró utca –, a Mátyás király, valamint a Lackner Kristóf és Patak utcák beépülése. Kiseb léptékben a korai modern házak is rendszerint magas tetővel épültek, s általános az is, hogy neobarokk vagy neoromán stílusban épült házakkal keveredve alkottak együtteseket. Az Erzsébet és a Lackner utca megnyitása után a Mátyás király utcai Tschurl-átjáró lebontása (1936) volt a forgalom szempontjából a harmadik lényeges utcaáttörés a történelmi külvárosban. A terület beépítését ekkor már régóta az 1876-ban

and shaped the development of much of the town for several decades, although many of his ideas, such as breaking through streets in the historic central district, did not come to fruition.²⁹⁶

In the early decades of the twentieth century, the only new developments in the town centre were a few new buildings, and more or less the same is true for the Várkerület zone. Only one building in Széchenyi tér and another on Petőfi tér brought major changes in scale. Thus the perpendicular orientation of buildings characteristic of the suburbs disappeared from Széchenyi tér: one single-storey building remained, but it was expanded with an upper storey during the Second World War.

The early modern architecture of the 1930s brought little change to the morphology, but radical innovations in style. In the historic town, this brought along new buildings in the Paprét area – István bíró utca being opened in 1927 – and in Mátyás király utca, Lackner Kristóf utca and Patak utca. On a smaller scale, modern buildings of this period usually still had pitched roofs and in general formed complexes with Neo-Baroque or Neo-Romanesque buildings. After the opening of Erzsébet utca and Lackner utca, the demolition of the Tschurl-átjáró (passage) to open up Mátyás király utca (1936) was the third main street-opening in the historic suburbs. A major factor encouraging building in the area for several decades was the proximity of the Sopron–Győr railway and the GySEV/ROeEE (Raab–Oedenburg–Ebenfurth Railway Company) station, which had been running since 1876 (map B.6.1; Fig. 19).

In 1939, the town drew up a new development plan, directed by Pál Bergmann (Boronkai). This paid particular heed to road traffic requirements, and involved widening many streets, opening new ones, and constructing flyovers and underpasses. These did not include a new town centre access road; the historic features of the centre had already been recognised, and their research and preservation was encouraged.²⁹⁷ The first prescribed conservation task was to clear the town centre of the crowded, unhealthy rented dwellings which had diminished its prestige as a residential area. More radical changes were planned for many parts of the historic suburbs, although the distinctive houses of wine-growers were to be preserved. In this respect the document planned the segregation of social groups (wine-growers, workers, administrative employees). Wine-growers living along the former Hosszú sor were to be resettled beyond Híd utca. (This was not to affect wine-growers living on Szent Mihály domb [Hill]). An ironic twist of history is that the resettlement, planned for 1990, was executed almost immediately after the Second World War, in 1946, with the expulsion of a large section of the ethnic German population.²⁹⁸

18. ábra. A mindenkori részházak Sopronban, 1734–2002
Fig. 18 Dwelling houses built on legally divided sections of single plots, 1734–2002
Tervezte és szerkesztette Jankó Ferenc / Design and cartography by Ferenc Jankó
Forrás: Thirring 1936 és saját adatok / Source: Thirring 1936 and survey by the author
Első megjelenés / First published: Jankó 2004, 162.

19. ábra. Korai modern utcakép a Mátyás király utcában
Fig. 19 Street view showing signs of incipient modernism in Mátyás király utca
Fotó / Photo: Jankó Ferenc

megnyitott Sopron–Győr vasút, illetve a GySEV pályaudvar közelsége összönözte (B.6.1 térkép; 19. ábra).

1939-ben újabb városfejlesztési tervet készített a város, amely Bergmann (Boronkai) Pál nevéhez fűződik. Ez már a közúti igények messze-menő figyelembevételével készült, számos utca szélesítését, újonnan való megnyitását, felül- és aluljárók létesítését vette tervbe. Ezek között belvárosi célzatú nem találunk; a belváros műemléki értékét ekkor már felismerték, s ösztönözték feltárását és fenntartását.²⁹⁶ A műemlékvédelem első feladataként elhatározták az egészségtelen belvárosi lakások felszámolását, az életkörülmények javítását – időközben ugyanis a városmag bérleményekkel zsúfolódott tele, lakópresztízse csökkent. Ellenben számos helyen érintették volna a történelmi külvárosok területét, bár a jellegzetes gazdaházak megőrzését is előirányozták. Idevonatkozóan a dokumentum a sajátos társadalmi csoportok (gazdák, munkások, hivatalnokok) szegregált elhelyezését tervezte, s az egykori Hosszú sor mentén élő gazdák kitelepítését irányozta elő a Híd utcán túlra. (A Szt. Mihály-dombon élő gazdákra nem vonatkozott a terv.) A történelem sajnálatos fíntora, hogy az 1990-re tervezett „kitelepítés” a második világháború után a német nemzetiség nagy részének elűzésével szinte azonnal, 1946-ban megvalósult.²⁹⁷

5.2 Elővárosi fejlődés a második világháborúig

A külső városfalon lévő kapuk környékén meginduló csápszerű növekedés egészen a kiegyezésig lassan haladt. Még 1848-ban, az Újteleki kapu előtt kialakuló Újteleki elővárosban (*Neustift Vorstadt*) 48, a Bécsi külvárosban (*Wiener Vorstadt*) 25, a Magyar vagy Nagy Pócsi kapu előtt növekvő Győriben (*Raaber Vorstadt*) 48, a Kis Pócsi kapu előtt lévő Fertőiben (*Seer Vorstadt*) 19 házat számoltak össze, a Szt. Mihály kapu előtt pedig csak 5 épületet lehetett találni (később ezt a részt Pozsonyi elővárosnak is hívták, mivel a Pozsony felé vezető út mentén feküdt).²⁹⁸

Látványos fejlődés először a Rák-patak szakaszos beboltozásával nyert Deák téren indult, amely kitöltötte az Újteleki és a Győri előváros közötti teresedést, egy „zöld sávot” hozva létre, pontosabban újjáalakítva a Rák-patak zöldfolyosóját. A teret nyugaton, majd jóval később keleten is egy-egy iskolaépület zárta le: a második világháborúban lebombázott evangélikus tanítóképző 1858-ban épült, az evangélikus teológia épülete pedig 1929–30-ban. A tér építészeti színvonalát tovább emeli a két időpont között létesített állami felsőbb leányiskola (1871) impozáns épülete.²⁹⁹ A tér lakóházainak túlnyomó része azonos magassággal, s rendezett, historizáló architektúrával épült, a házak első emeletén 3–5 szobás lakásokkal, így nyújtott új polgári alternatívát a belvárosi házak történelmi presztízisével szemben. A tér parkosításában az ekkor már bő tíz éve működő Városszépítő Egyesület működött közre. Sajnálatos, hogy elegendő városrendezői akarat híján nem folytatódott ez az Erzsébet-kerttel (akkoriban még: *Neuhof*) kezdődő zöldvölggyel a történelmi városrész körül. De a fél évszázaddal későbbi Bergmann-terv összefüggő parkhálózatainak tervezett elemei sem valósultak meg.³⁰⁰

A Deák térből a század végéig a Mátyás király utcáig tartó rész készült el, itt városias, zömmel egyemeletes lakóházak épültek, s megfelelő átmenetet képeztek az Alsólőver miliője felé. Mindez némiképp elmondható volt a Csengery utcára is, amely kiépülése azonban kevésbé tiszta városrendezői elvekről ad tanúbizonyságot. Az 1882 körül megnyitott utcának akkor még nem volt átmenő forgalma, a Képezde (ma: Csatkai) utca végén derékszöggel ágazott ki, és sokáig a semmibe vezetett. A lakatosárugyár, a későbbi zárgyár felépülésével (1893) a lakóházakkal való nívós, egységes kiépülés reménye végleg elveszett. Beépítése a Deák térhez hasonlóan nyugatról kelet felé történt, az állomástól keletre lévő földszintes lakónegyed csak az 1930-as évek derekán kezdett alakot öltetni, ezt egészítette ki a szocializmus végi lakótelep-szerű építkezés. Ma az utca a forgalom változó városfejlesztő szerepének a tanúbizonysága: abban a korban, amikor a forgalmi helyzet kedvezően hatott a városias fejlődésre, az utca mellékutca volt, ma pedig, mire zsúfolt főforgalmi úttá vált, vélhetően a közlekedés negatív hatásai riasztják el az ingatlanbefektetőket.

5.2 The outskirts up to the Second World War

The tentacle-like growth around the gates of the outer town wall proceeded slowly up to the Compromise. In 1848, there were 48 buildings in the outer Újteleki district (*Neustift Vorstadt*) outside the Újtelek Gate, 25 in the Bécsi district (*Wiener Vorstadt*), 48 in the Győri district (*Raaber Vorstadt*) growing outside the Magyar or Nagy-Pócsi Gate, 19 in the Fertő-district (*Seer Vorstadt*) outside the Kis-Pócsi Gate, and 5 in front of the Szent Mihály Gate (a district also known as Pozsonyi district, for stretching out in the direction of Pozsony/Pressburg).²⁹⁹

Spectacular development started with the stage-by-stage vaulting of the Rák brook, accommodating Deák tér, filling in the gap between the Újteleki and Győri districts and creating a “green belt”, or rather rerouting the green corridor of the Rák brook. School buildings lined the west and – much later – east sides of the square: the Lutheran teacher training college (destroyed by bombing in the Second World War) was built in 1858 and the Lutheran Theology building in 1929–1930. Further enhancing the square’s architectural stature is the imposing building of the girl’s high school (*állami felsőbb leányiskola*) built between these two dates, in 1871.³⁰⁰ Most of the residential buildings in the square were built to the same height and in regular historicist style, with three to five-room-flats on the top floor, thus providing the middle classes with an alternative to the historic prestige of the town centre. The Town Embellishment Association, founded some ten years previously, was involved in laying out the park in the middle of the square. It is unfortunate that, following a start with Erzsébet kert (then known as *Neuhof* park), there was insufficient will on the part of the town planners to continue the green belt around the historic town. Neither was the interconnecting system of parks envisaged in the Bergmann Plan fifty years later realised in practice.³⁰¹

The section of Deák tér up to Mátyás király utca was completed by the turn of the century and became the site of urban residential buildings, mostly single-storey, forming a satisfactory transition to the milieu of the Alsólőver district. The same was true to some extent for Csengery utca, although this bears fewer traces of clear town planning principles. Starting off perpendicularly from the end of Képezde (now Csatkai) utca, the street tailed off in a dead end when it opened in 1882. With the construction of the ironmongery factory, the later lock factory, the hope of a high-standard, coherent layout of residential buildings was ultimately lost. Like Deák tér, building on it started from west to east. The form of the single-storey residential district to the east of the railway station – only established in the mid-1930s – was subsequently complemented by late-socialist housing estate-type construction. The street testifies to the changing role of traffic in urban development: at that time, when transport access had a favourable effect on urban development, it was a sidestreet; now that it is a busy main road, the traffic no doubt serves to frighten off property investors.

The layout of the outskirts was shaped by engineers. Prominent among them were Márton Hasenauer (1800–1856), Sopron’s first Chief Engineer, and most importantly Ágost Hasenauer (1830–1883). The latter laid out a great many areas, including Deák tér, Paprét, Erzsébet utca and Indóház (now Kossuth) utca.³⁰² The development of the outskirts received a considerable boost by public buildings erected in front of the town gates. The development of the Újteleki district was undoubtedly driven by the building of Déli (south) Station. This opened in 1847 as the terminus of the Sopron–Wiener Neustadt line, and after the opening of the Sopron–Nagykanizsa railway in 1865, it also handled through traffic. On Indóház utca, ostentatious villas started to appear, as on roads leading to railway stations in many other Hungarian towns. Other notable construction was that of the school and convent of the Order of the Divine Saviour (1896–1900) beside Újteleki kapu (Gate), at the corner of what are now Ferenczi János utca and Táncsics utca. Here, a later extension of the school (1927 – now the teacher training faculty of the university) and the building of Iron and Electrical Trades School and Grammar School (“Vasvilla”) in 1988 established the second characteristic educational district of the town, after the University Botanic Garden.³⁰³

The Wälder Plan, mentioned above, had a more decisive influence on the development of the outskirts, where more and more building plots were laid out and detached houses built. Little of the plan’s transport strategy, however, was put into effect; the casualties included a planned external ring road and the envisaged extension of the green areas in the town.³⁰⁴

The Bécsi district provided the sites for the Nagyszoda (Great Swimming Pool, 1845) and the Lähne Boarding School (1853), but other development there was minimal until the Second World War. The change came when Lackner utca was extended up to Bécsi út (1940), opening it up to through traffic, and the marshy land south of the Kisuszoda (‘Lesser swimming pool’) and the Nagyszoda was reclaimed. The market places long since established in front of Kis-Pócsi kapu and Magyar kapu – the cattle-market, the timber market and the horse-market – lent a relatively spacious impression to a district consisting largely of one- and two-storey buildings.

Around the time of the Compromise (1867), institutions and brick factories occupying large areas of land were located at the “waist” of the town on both the east and west sides. There was one in the Lőver hills in the western part of the town (this explains the name of the field:

Az elővárosok kiépülését már mérnöki kezek is szabályozták. Itt Hasenauer Márton (1800–1856), Sopron első főmérnökének nevét és különösen Hasenauer Ágostét (1830–1883) kell megemlíteni. Utóbbi számos terület rendezését készítette elő, így a Deák térét, a Paprétét, az Erzsébet utcát és az Indóház (ma: Kossuth) utcát.³⁰¹ Az elővárosok fejlődésére rendszerint a városkapuk előtt megépült középületek is ösztönző hatást gyakoroltak. Az Újteleki előváros fejlődését kétséget kizáróan a Déli pályaudvar mozgatta, amely 1847-től, a Sopron–Bécsújhely vonal megnyitásakor mint fejállomás, majd a Sopron–Nagykanizsa vasút 1865-ös átadásától mint már átmenő forgalmat is bonyolító pályaudvar működött. A pályaudvarhoz vezetett az Indóház utca, amely reprezentatív villákkal kezdett kiépülni, sok más városunk vasútállomáshoz vezető utcájához hasonlóan. De említhetnénk az Isteni Megváltó-rend iskola- és zárdaépítkezéseit (1896–1900) az Újteleki kapu szomszédságában, a mai Ferenczi János és Táncsics utcák sarkán. Itt az iskola későbbi bővítésével (1927 – ma az egyetem pedagógiai kara), illetve a már 1988-ban épült Vas- és Villamosipari („Vasvilla”) Szakközépiskola és Gimnázium épületével az egyetemi botanikus kert mellett a város másik karakteres oktatási negyede jött létre.³⁰²

A már említett Wälder-féle terv az elővárosok fejlődésére volt jelentősebb hatással, ahol igencsak fellendült a parcellázás és a családi házas építkezés. A terv közlekedési koncepciója azonban kevésbé valósult meg, így elmaradt a külső körútrendszer létrehozása, csakúgy mint a város zöldterületeinek jelentős növelése is.³⁰³

A Bécsi elővárosban a Nagyszoda (1845), majd a Lähne-féle nevelőintézet (1853) kapott helyet, azonban a városrész fejlődése a második világháborúig jelentéktelen maradt. Csak akkor indult fejlődésnek, miután a Lackner utcát meghosszabbították a Bécsi útig (1940), átmenő forgalmúvá téve azt, továbbá megkezdték a vizenyős terület rendezését a Kisuszodától és a Nagyszodától délre. A Kis Pócsi és a Magyar kapu előtt még korábban piacok jöttek létre, így a marhavásártér, a fapiac és a lóvásártér, ami viszonylagos tágasságot kölcsönzött a döntően földszintes és egyemeletes házakkal beépülő negyednek.

A kiegyezés idején a város „derekánál” keleten és nyugaton egyaránt nagy területigényű intézmények és téglagyárak helyezkedtek el. Utóbbiakból egy-egy a Lőverbe, s a város nyugati részébe is jutott (itt árulkodik a dűlőnév: *Ziegelacker*), a Kurucdomb és az Aranyhegy között pedig mintegy hat volt, de egy települt a Győri út kivezető szakasza mellé is. A város keleti és nyugati előtere a kiegyezés után eltérő fejlődési irányt vett. A nyugati részen az említett oktatási tömbön túl a vasútállomás, és a vasútvonal közelségéből fakadóan – s itt talán az ausztriai orientáció, a nyugat felé fordulás is szerepet játszhatott – markáns katonai-ipari fejlődés vette kezdetét a század utolsó három évtizedében. Így a századfordulói négy laktanya épült fel a Flandorffer (ma: Táncsics) utca és a Rák-patak között, ezenkívül csapatkórház és élelmezési raktár létesült.³⁰⁴ Az 1865-ben alapított gázgyár az ipari fejlődés első csírája és egyben egyik alapja is volt, azonban a századfordulói csak a sörgyár (1895), illetve annak elődje (Lenck Samu vegyipari gyára, 1888) létesült a területen. Csak ezt követően kezdett igazán kibontakozni az északnyugati városrész ipari jellege: vasöntőde (1910), szőnyeggyár (1909), pamutgyár (1922), fésűsfonalgyár (1934), tejgyár (1914) kezdte meg működését. 1939-ben a Bergmann-terv az ipari üzemek nem túl szerencsés elhelyezkedését felismerve többüket már kitelepítésre szánta, s a város fő ipari területét délkeleten határozta meg (20. ábra).³⁰⁵

Időközben a városrész lakóterületi fejlődése is előrehaladt, a Kossuth és a Flandorffer utcák között részben földszintes, részben egyemeletes, zárt beépítésű lakóházak épültek. Hasonlóképpen a Neuhofer (ma: Jókai) utcában és a Mező utcában is földszintes negyed formálódott – előbbiben még egy részházat is lehetett találni.

A keleti területen – a Kurucdomb és az Aranyhegy között – nem vett ilyen, funkciójában jellegzetes fejlődési irányt a város; csupán a katonai gyakorlótér és az új evangélikus temető érdemel említést. A téglagyárak és a belváros közötti rész – egykori kertek, gyümölcsösök területe – lassan, a sugárirányban kifelé futó utak mentén kezdett beépülni a fentiekhez hasonló módon, legelőször a Balfi út, a Malom (ma: Lehár Ferenc) utca, és a Tómalom utca környéke.

A 20. század első felében a város horizontális kiterjedésében keveset változott, elsősorban a korai, elővárosi „csápok” közötti terület beépülése, rendezése folyt. Az 1930-as évek legelején a Rák-patak utolsó Deák téri szakaszának a beboltozása tette lehetővé a tér befejezését, amely a nyugati feléhez képest már sokkalta városiasabb léptékben, zömmel kétemeletes beépítéssel történt, amit a még korábban említett felsőbb leányiskola, továbbá a GySEV-palota készített elő. A Mátyás király utcához csatlakozóan a keleti rész a korai modern jelentős szerepvállalásával formálódott, a tér lezárása a teológia épületével azonban késő historizáló stílusban történt.

A Rák-patak mente egyben a korai modern építészet soproni „tengelye” is, hiszen a Deák tér és az abból kiágazó Mátyás király és Pázmány Péter utcák, a tér nyugati végén induló Csatai és Zsilip utcák, illetve az Árokszer, a későbbi Frankenburg utca mentén és az 1934-ben megnyitott Vörösmarty utcában leljük a legtöbb, s így városképi egységbe is szerveződő korai modern lakóházat.

Természetesen az 1930–40-es években formálódó magánérős lakásépítés is magáévá tett valamit a korai modern mozgalom stílusjegyeiből, azonban sokkal egyszerűbb formában. A korábbi elővárosi részek mellett a két világháború közötti időszak derekára újabbak kezdtek beépülni. Így

Ziegelacker), a total of six brick-factories between the hills Kurucdomb and Aranyhegy, and one on the outer stretch of Győri út. The eastern and western fringe of the town developed in diverging ways after the Compromise. In the west, there was the educational area already mentioned, the railway station and – by virtue of proximity to the railway line and possibly orientation to the west, i.e. to Austria – major military-industrial developments took shape in the last three decades of the century. Four barracks were built between Flandorffer (now Táncsics) utca and the Rák brook by the turn of the century, and there was also a military hospital and victualling warehouse.³⁰⁵ The first germ of industrial development – and one of its foundations – was the gasworks, which opened in 1865, although by the turn of the century only the brewery (1895) and its predecessor (Samu Lenck’s chemical works – 1888) started up in the area. Only after these establishments had been set up, did the industrial character of the north-west area of the town develop: the iron foundry opened in 1910, the carpet factory in 1909, the cotton factory in 1922, the wool spinning works in 1934, and the dairy in 1914. In 1939, the Bergmann Plan recognised the bad siting of the industrial plants and proposed that several of them be relocated, designating an area in the south-east of the town as the principal location for industry (*Fig. 20*).³⁰⁶

In the meantime, residential development in the area progressed with the construction of terraced houses, some single and some two storey, between Kossuth utca and Flandorffer utca. Single-storey estates also took shape in Neuhofer (now Jókai) utca and Mező utca, with the former even including a *részház*.

In the eastern area between Kurucdomb and Aranyhegy, the town did not take on such a distinctive functional line of development, the only notable changes being the military exercise area and new Lutheran cemetery. The area of gardens and orchards between the brick factories and the town centre started to be built up along radial streets, in a manner similar to the above, first of all in the area around the streets Balfi út, Malom (now Lehár Ferenc) utca and Tómalom utca.

The horizontal extent of the town changed little in the first half of the twentieth century, the main exceptions being the building-up and laying out of the areas between the early “tentacles” of the outskirts. At the very beginning of the 1930s, Deák tér was completed as the last stretch of the Rák brook was vaulted, and the new buildings, mostly of two storeys, were on a much more urban scale than the western half, starting with the already-mentioned girls’ secondary school and the GySEV/ROEE building. The architecture of the east side, connecting to Mátyás király utca, bore a strong influence of incipient modernism, but the building which closed the square, the building of the Theological Academy, was built in the late historicist style.

20. ábra. A nyugati városrész. Az előtérben: az északnyugati ipari létesítmények, középen az Ibolya úti lakótelep és a Felsőlóver, jobbra Bánfalva

Fig. 19 The western part of the town. In the foreground: the north-western industrial district, in the middle: the Ibolya út housing estate and the Felsőlóver (Upper Lőver), to the right: Bánfalva (Wandorf)

Fotó / Photo: Takács Viktor

The course of the Rák brook forms the axis of early modern architecture in Sopron: the most early modern residential buildings are to be found in Deák tér; the streets Mátyás király utca and Pázmány Péter utca adjoining it; Csatai utca and Zsilip utca starting at the western end of the square; Árokszer (now Frankenburg utca); and Vörösmarty utca, a street opened up in 1934. These combine to form a well-defined unit of the townscape.

Modernism, much simplified, also appeared in private houses built in the 1930s and 1940s. In the middle of the interwar period, the existing outskirts were joined by new districts: the area in the east of the town around the new hospital complex built at the beginning of the First World War (1913–15), the northern slope of Kurucdomb, and the south eastern industrial area (silk factories – 1926–29, steam mill and rubber factory – 1900, Weiss Manfréd Acél és Fémművek Rt. [steelworks] – 1940). The new public slaughterhouse and soap works along Győri út carried the town beyond even the railway line. In the west, a single-storey residential area took shape around the municipal timber store in Tóth Antal utca, and when the land along Nándor-fasor (now Ady E. u.) was parcelled out, the town stretched to the border of Bánfalva. To the south, also crossing the

a város keleti részén az első világháború elejére elkészült új kórházi tömb (1913–1915) környezete, a Kurucdomb északi lejtője. A délkeleti iparterület fejlődésével (selyemgyárak, 1926–1929; gőzmalom, gumigyár, 1900; Weiss Manfréd Acél és Fémművek Rt., 1940) a város a Győri útnál még a vasútvonalat is átlépte (közvägőhíd, szappangyár). Nyugaton földszintes lakónegyed alakult ki a városi faraktár környékén, a Tóth Antal utcában, míg a Nándor fasor (ma: Ady E. u.) menti parcellázások révén a város már Bánfalva határáig nyújtózott. Délen, szintén a vasútvonalat átlépve a Harkai út környékét is felparcellázták; különálló lakónegyed kezdett alakot ölteni a Lőverek szomszédságában. Északi irányban a Pozsonyi országút jobb oldala mentén a város nagyot nőtt a Tómalom, illetve a Bécsi út – Uszoda utca mentén pedig a határ irányába. A Bástyia utca vonalában ugyanakkor – már csupán e helyütt a városban – még a történelmi külváros övező külső városfal képezte a beépített terület északi határát – s ez az 1989-es rendszerváltozásig így is maradt (B.6.1 térkép).

5.3 A Lőver fejlődése

Sopron történelmi villanegyede, a Lőver fejlődését azért is érdemes külön tárgyalni, mert Sopron mai településszerkezeti-településmorfológiai képében a Belváros (és a lakótelepek) mellett szinte az egyetlen városrész, amely sajátos névvel, karakterrel, történettel rendelkezik. Az egykori elővárosok a város további növekedésével nemcsak „elővárosoknak” szűntek meg lenni – mint ahogy a belváros körüli történelmi külvárosok sem „külvárosok” már –, hanem egykori neveiket is elvesztették. Feledésbe ment az Újteleki, Pozsonyi, Győri előváros vagy városrész elnevezés: bár helyenként, így útikönyvekben még felbukkannak, ám a közbeszédből szinte teljesen eltűntek.

Ennek oka az, hogy kevés olyan markáns településszerkezeti elem van Sopronban, amely – a városépítész Kevin Lynch terminológiájával élve – „peremként” (*edge*), elválasztó, elhatároló vonalként szerepelne az emberek mentális (város)térképén. Az egyik ilyen a vasútvonal, amely a Lőver elhatárolásában is markáns szerepet játszik. A Lőver felosztásában pedig a Sörház-dombnak van jelentős szerepe, amely az Alsó- és a Felső-lővert választja el egymástól.³⁰⁶

A Lőver táj-, illetve városképében a 20. század elejéig a gazdag gyümölcsöskertek, gesztenyések, helyenként szőlők, a sík részekben szántóföldek domináltak; mindezzel átmenetet képezve a Soproni-hegység erdősegei felé.³⁰⁷ Néhány kerti házíká, egy – fentebb már említett – téglagyár és a selyemhernyó-tenyésztés (*Seidenplantage*) jelentett „művi” elemet. A zöld sáv természetesen – mint ahogy mindenhol – egészen a *Langezeilgrabenig*, tehát a Hosszú sor árkáig, azaz a mai Deák térig húzódott. A soproniak a 19. században kezdték felfedezni a Lővereket. Keskeny sétautakat létesítettek, s mind többen építettek faházat, kerti lakot, később hétvégi nyaralót. Már 1862-ből van adat az 1886-ban egyesületté vált „Lőverbizottság”-ról, amely kezdetben a lővertulajdonosok afféle érdekvédelmi szervezete lehetett, s a Soproni Városszépítő Egyesülettel karölt-

21. ábra. Villa a Lőverekben, a Villa soron
Fig. 21 Villa in the Lőver hills, in Villa sor
Fotó / Photo: Jankó Ferenc

ve, majd abba 1914-ben beleolvadva a Lőverek szállításán munkálkodott. A bizottság dolgozta ki a Lőver-szabályzatot, amely a kertek gondozásával kapcsolatosan is rendelkezett (21. ábra).³⁰⁸

Ahogy fentebb már vázoltuk, a város a vasutak megépülte után indult növekedésnek dél felé, majd a vasutat átlépve elkezdett beépülni az Alsó-lőver síksági része. A mai Mikoviny út vonaláig a Lőverek eredeti jellegétől merőben eltérő, sűrű beépítésű, morfológiájában kisvárosias, az utcavonalon álló félig zárt, ikerházas elrendezésű, egy részén pedig előkerttel, zárt sorban épült házakkal jellemezhető városrész alakult ki. Ennek kezdeti magja az Alsólőver, a Kert és a Fácán utca volt, ami jól látható a századforduló körüli térképeken. Az 1905-ös Wälder-féle terv a Lőver alaprajzát is megtervezte, áttervezte, ez azonban nem mindenütt valósult meg. A Lőver körút megrajzolt nyomvonala például csak a nyugati részen vált valósággá, s számos későbbi, új elem is beépült a várostestbe (pl. Winkler út, Szt. Imre tér). A századfordulón még ritkás úthálózat az első világháborúig nagyrészt kiépült. Jellemzőek a szintvonalakra merő-

railway line, the Harkai út area laid out for building, and a separate residential district began to take shape beside the Lőver districts. To the north, the town advanced between the right side of Pozsonyi országút (highway) and Tómalom utca, and along Bécsi út and Uszoda utca in the direction of the national border. The only place where the outer wall around the historic suburbs formed the northern border of the built up area was along Bástyia utca, and this persisted right up to the political transition in 1989 (map B.6.1).

5.3 Lőver

Apart from the town centre and the housing estates, the historic villa district, Lőver, is almost the only component of modern Sopron's structure and morphology to have its own distinctive name, character and history. The development of Lőver is therefore of particular interest. Neither the historic suburbs (*külváros*) around the town centre, nor the outskirts (*előváros*) may be described as outskirts now, and the latter have even lost their names: Újteleki, Pozsonyi and Győri are no longer used for the districts corresponding to the former urban fringe. The names still appear in travel guides, but have almost disappeared from local usage.

The reason for this is that there are few structural elements in Sopron to serve as what the urban architect Kevin Lynch describes as “edges” – dividing lines – in people's mental maps. One such is the railway line, which plays a definitive role in marking off Lőver. Another significant boundary landmark for Lőver is the hill Sörházdomb, which divides Lower and Upper Lőver.³⁰⁷

Up to the early twentieth century, the landscape and townscape of Lőver was dominated by abundant orchards, chestnut groves and some vineyards, with ploughlands on the flat areas; this formed a transition to the forested Sopron Hills.³⁰⁸ The few artificial elements comprised some little garden houses, the brick factory mentioned above and the silkworm farm (*Seidenplantage*). The green belt ran naturally – as everywhere – up to *Langezeilgraben*, i.e. what is now Deák tér. The inhabitants of Sopron started to open up the Lőver districts in the nineteenth century. They set up narrow paths, and more and more built wooden houses, garden shelters and later weekend houses. Records of the “Lőver Committee” date back to 1862, and it became an association in 1886. It started as a kind of representative body of landowners, and combined with the Sopron Town Embellishment Association (with which it merged in 1914) to pursue the improvement of the Lőver districts. The Committee drew up a set of regulations for Lőver prescribing how gardens were to be tended (Fig. 21).³⁰⁹

As outlined above, the town started to grow in the southern direction after the arrival of the railway, and building on the far side of the railway line started on the plain area of Alsólőver. Up to the line of what is now Mikoviny út, a densely-built district of small-town morphology took shape, with some terraced semi-detached street fronts and some houses with front gardens but also terraced. The initial core comprised the streets Alsólőver, Kert and Fácán utca, which are clearly shown on maps from the turn of the century. The 1905 Wälder Plan laid out, or modified, the ground plan of Lőver, but was not fully implemented. The route designated for Lőver körút (ring road) only became a reality to the west, and many new elements were also built into the layout (such as Winkler út and Szt. Imre tér). The sparse street grid of the turn of the century reached almost its present density by the time of the First World War. A distinctive feature is narrow streets perpendicular to the contours and wider sections parallel to them. The zig-zag route of the streets at some points is no doubt due to the obstructiveness of certain landowners, but the hand of the planners is visible at other points of the map.³¹⁰

The function, and thus the townscape of Lőver started to transform towards the end of the nineteenth century. The first to appear were stone-built weekend houses. Then came houses for permanent occupation and extensions and conversions of summer houses. This established the residential function. In the 1890s, the plots along what is now Villa sor were laid out and built up at almost the same time. The architectural style of these buildings, with distinctive wooden verandas and landscaped gardens still (could) remain models for houses in Lőver. Researchers have identified a hierarchical system of “Lőver type” buildings in the area, starting with little garden houses and wooden huts and ranging through single-roomed summer houses, symmetric or asymmetric “Lőver houses” built of stone or wood and suitable for permanent occupation, up to grand villas.³¹¹

Several urban buildings also brought new functions: the Army High School (*honvéd főreáliskola*, 1897–98) on the side facing the town, later handed over to the Academy of Mining and Forestry, which moved from Selmechánya to Sopron; the Károly Barracks (1909), later the Rákóczi Ferenc Army School, briefly the cadet school, between the two world wars. Alsó-Lőver thus accommodated military institutions, as did the west of the town. In 1907, a children's home was built at the bottom of Felső-lőver, on Cseresznye sor. When the border of Hungary was drawn after the Trianon Treaty, urban development efforts were aimed at preparing Sopron and the Lőver districts to serve the needs of recreation and tourism. Advertising campaigns were launched, hotels built such as Lőver Szálló (hotel), Gruber Panzió (pension), Hernfeld Panzió and Hatvan Turistaház (hostel) and there were more buildings used for holiday purposes.³¹²

legesen futó keskeny, illetve a szintvonalakkal párhuzamosan futó szélesebb útszakaszok. Az utak helyenkénti zegzugos futása minden bizonnyal egyes korabeli telektulajdonosok akadályozásának köszönhető, másutt a tervezők keze nyoma is látszik a térképen.³⁰⁹

A 19. század vége felé kezd átalakulni a Lőver funkciója, és így településképe is. Először a kőből épített hétvégi nyaralóházak jelentek meg. Majd nemcsak állandó lakás céljára épített házak épültek, hanem a nyaralókat is kibővítették, téliesíteni kezdték; megjelent tehát a lakófunkció. Az 1890-es években parcellázták fel a mai Villa sor telkeit, amelyeket szinte egyidejűleg építettek be. Ezek az épületek építészeti stílusukkal, jellegzetes faverandájukkal, parkosított kertjeikkel máig irányadóak (lehetnének) a Lőver-építők számára. A kutatóknak a Lőverek típusainak egész sorát sikerült rendszerbe foglalni a kicsiny kerti házaktól, fakunyhóktól kezdve, az egyetlen helyiségből álló nyaralóházak, a már állandó lakhelynek alkalmas, kőből és fából épített szimmetrikus vagy aszimmetrikus elrendezésű Lővereken át, a már-már kastélyszámba menő villákig.³¹⁰

Funkcióbővülést jelentenek a városi építkezések is: 1897–98-ban építették a város felé eső részen a honvéd főreáliskolát, amely később a Selmecbányáról Sopronba költöző bányászati és erdészeti akadémiának adott otthont, illetve 1909-ben a Károly-laktanyát, a két világháború közötti Rákóczi Ferenc honvéd reáliskolai nevelőintézetet, röviden hadapródiskolát. Így a város nyugati feléhez hasonlóan az Alsólőverbe is katonai létesítmények kerültek. 1907-ben a Felsőlőverek alján, a Cseresznye soron pedig gyermekotthon épült. A trianoni határmegvonás után a városszépítő törekvések Sopront s a Lővereket az üdülő- és idegenforgalom kiszolgálásának irányába mozdították el. Hirdetési tevékenység indult, majd fogadók, szállodák épültek (Lőver Szálló, Gruber Panzió, Hernfeld Panzió, Hatvan Turistaház), másrészt az üdülési célra használt épületek száma is növekedni kezdett.³¹¹

A második világháború előestéjére az Alsólőver kisvárosias része már nagyrészt beépült, sőt sűrű sorokban házak épültek még a vasút mentén is. Az Alsólőver többi részén és a Felsőlőverben ekkor még viszonylag ritkásabb a beépítettség, sokkal több üres telket találni, s jelentős még az üres lakások száma is; ez utóbbi azonban nem a lakhatatlan épületek sokaságát jelzi, hanem a faházakkal együtt a terület üdülő jellegének a fokmérője.

5.4 A szocializmus évtizedei

Soproniak számára közismert a második világháború végén történt sorozatos bombázások ténye, amelyek helyenként markáns városkép-alakítóvá léptek elő. Egyrészt a bombázások nyitotta foghíjakon rendszerint új stílusú, a korábbtól eltérő tömegformálású épületet építettek, másutt – így a Várkerületen és elszórva a történelmi külvárosban, a Lőverben – be sem építették teljesen a foghíjtelkeket, vagy földdel egyenlővé tett utcákat (Vasúti sor, Felsőbüki Nagy Pál u. páratlan oldala). A foghíjbeépítés az 1960-as évtized derekáig a lakásépítés egyik legjellemzőbb formája volt, ami földszintes házak emeletesre való cseréjével, illetve emeletráépítésekkel egészült ki. Ezek többnyire a Deák tér környékén, a Kossuth Lajos utcában váltak gyakorivá és okoztak rendre városképi sérüléseket. A háborús károk kijavítása – a műemlékvédelmi helyreállításokat kivéve – gyakran a városkép kárára vált: mivel a 19. század építészete iránt ekkor még erős ellenszenv és nemtörődömség volt tapasztalható, az e korszakban épült házak gyakran felújításuk szenvedtek károkat.³¹²

A bombázások szinte teljesen eltüntették a föld színéről az egykori laktanyákat. A szanálások után részleteiben maradt meg a Rákóczi Hadapródnevelő Intézet, a József főherceg gyalogsági, a Frigyes főherceg tüzérségi és a Ferenc Ferdinánd lovassági laktanya; csupán a Ferenc József (ma: 48-as) laktanya maradt jórészt épségben, helyreállítható állapotban. Mindez elősegítette a vonatkozó területek funkcióváltását, csupán utóbbi tartotta meg katonai szerepét. A város északnyugati részében lévő egykori katonai objektumok, telkek területén ipari, mezőgazdasági, nagykereskedelmi vállalatok telepedtek meg, míg az egykori Károly-laktanya helyén lakótelep épült.

A háború éveire leegyszerűsödő – késő historizáló vagy korai modern stílusjegyekkel épített –, szabadon álló villaépületből a szocializmusban az 1960-as évekre országosan elterjedt családi házas típusú vált, az ún. kvadrátház vagy sátoztetős falusi ház. Ezt építették földszintes, magföldszintes-alagsoros vagy egyemeletes kivitelben is, néhány más típusúval egyetemben. Sopronban nagyobb összefüggő területet ezek a háztípusok a Cseresznye sor és az Ady Endre utca között, a Lőver körút keleti szakaszán, a Manninger és a Sport utcák mentén alkotnak, de elszórva többfelé megtalálhatók a külső lakóterületeken, sőt belső részeken, hézagtelkekre is került néhány.³¹³ Az 1960-as évek végéig a város horizontálisan kevésbé, csak az iparterületeken növekedett, míg a lakónegyedekben inkább besűrűsödés zajlott, részben az állami lakásépítés, részben a családi házak építése révén. Az ipari fejlődési területi súlypontja továbbra is az északnyugati városrész maradt, ahol a várostervezői szándékok ellenére – vélhetően a közművek kiépítettsége, az itt felépült hőerőmű (1963) és az iparvágányok megléte miatt – több gyár telepedett meg a rendszerváltozásig, zöldmezős beruházással (asztalosipari üzem, autófelszerelési gyár, fűrészüzem, forgácsológépgyártó vállalat, építőipari vállalatok). Mindvégig hiába tervezték számos üzem kitelepítését.³¹⁴

A lakótelep-építések ideje az 1960-as évek végére jött el, ekkorra mind technikailag (győri házgyár), mind pénzügyileg, mind terv szinten (1960-as általános rendezési terv) előkészült Sopron is, hasonlóan más vá-

On the eve of the Second World War, the area of Alsólőver with a small-town character was largely built up, and tight rows of houses also went up beside the railway. In the rest of Alsólőver and in Felsőlőver, building was more spread out. The large number of empty plots and empty houses was not an indication of abandoned buildings; it was a measure, together with the number of wooden houses, of the holiday-resort nature of the area.

5.4 The Decades of Socialism

The serial bombing at the end of the Second World War is well known to Sopron inhabitants, and markedly affected the townscape in certain places. Firstly, some gap sites created by the bombing were filled with buildings of different forms, but others – such as in the Várkerület district and at scattered points in the historic suburbs and the Lőver – were left vacant, even some whole bombed-out streets (Vasúti sor and the odd-numbered side of Felsőbüki Nagy Pál utca). Filling in bomb sites was one of the main forms of house building until the mid-1960s, supplemented with replacement of single-storey with multi-storey buildings and addition of upper storeys. These and the blights they caused to the townscape were most common around Deák tér and in Kossuth Lajos utca. Restitution of war damage – apart from restoration of historic monuments – was often done at the expense of the townscape. Renovation of nineteenth-century buildings, given the widespread antipathy or indifference towards nineteenth-century architecture at that time, frequently resulted in their degradation.³¹³

22. ábra. Sopron északnyugat felől. Az előtérben: a Jereván lakótelep központja, középen: a Lackner Kristóf utcai ipari-, kereskedelmi- és sportlétesítmények, középen jobbra: a '48-as laktanya

Fig. 22 Sopron from the north-west. In the foreground: the centre of the Yerevan housing estate, in the middle: industrial, commercial and sports-district in Lackner Kristóf utca, in the middle, to the right: the '1848-ers' Barracks

Fotó / Photo: Németh Béla

The bombings led to the almost total disappearance of the barracks buildings. After clearance, some details survived of the Rákóczi Cadet Training Institute, the Archduke Joseph Infantry Barracks, the Archduke Frederic Artillery Barracks and the Franz Ferdinand Cavalry Barracks; only the Franz Joseph (now '1848-ers') Barracks remained largely intact and restorable. This latter was the only site not to undergo a change of function. The former military bases and lands in the north-west of the town were taken over by industrial, agricultural and trade enterprises, and the Károly Barracks was replaced with a housing estate.

The simplified detached villa building which had taken form by the Second World War, based on late historicist or early modern styles, gave way under socialism, and particularly from the 1960s onwards, to a nationally-standardised model of pitched-roof village house, the "square house" (*kvadrátház*). This came in single-storey, raised ground floor + basement, and ground+upstairs forms, with some variety of standard plans. In Sopron, these kinds of houses cover major continuous areas between Cseresznye sor and Ady Endre utca, the east stretch of Lőver körút, and along Manninger utca and Sport utca. Many are to be found scattered on outlying residential areas and some even in internal districts, built on gap sites.³¹⁴ Until the late 1960s, Sopron's horizontal growth was modest, and confined to industrial areas, but building in residential areas became denser, partly through state house building and partly through detached houses. The centre of gravity of industrial development remained in the north-west of the town, in spite of the vision of town planners. Up to the time of the political transition, several factories were built there as greenfield investments (cabinet making works, car parts factory, sawmill, chipboard factory, construction material factories), probably drawn by the availability of public utilities, the heating station built in 1963 and the industrial branch lines. Plans to relocate many plants were continuously in place, but never realised.³¹⁵

The housing estate construction period started in the late 1960s, by which time Sopron, as other towns, had in place the technical facilities (prefabricated building factory in Győr), the finance and the necessary

rosokhoz. Az első lakótelep, a Kőfaragó téri, rekonstrukciós jelleggel épült a Magyar, a Mátyás király, a Csengery és a Kőszegi utcák közötti terület részleges lebontásával. A további nagyobb lakótelepek közül a József Attila nevét viselő a volt hadapródintézet szanálásával, a Jereván, az Ibolya úti és a Cseresznye sori telep zöldmezős jelleggel épült. Ezek közül csak a legnagyobb, a mintegy 3400 lakással rendelkező Jereván lakótelep vált önálló városrészé (amelyet Sopron akkori szovjet testvérvárosáról neveztek el), a többi kisebb léptéke miatt nem vált dominánssá a soproni városimázs alakításában (B.6.1 térkép; 22. ábra).

A meglévő városrészek, azon belül is a történelmi városrészek településmorfológiai léptékű átalakulásában az 1960-as években kibontakozó műemlékvédelem nem játszott markáns szerepet. Viszont a városkép mikroszintű formálásában igen is jelentős volt, gondolva itt a homlokzatok restaurálására, melyek során az épületek rendre egy régebbi kor stílusába öltöztetve újjaltak meg. Más esetekben a homlokzatok középkori részletek feltárásával, megjelenítésével bővültek, egyes vélemények szerint: terhelődtek. Ugyancsak kisleptékű változást hoztak a szanálások, amelyek általában a hátsó épületrészeket, udvari szárnyakat érintették, összefüggésben a várfalrendszer kiszabadításával (B.6.3 térkép).

Mindazonáltal a módszeres helyreállításokkal a soproni műemlékvédelem mintává vált, végrehajtásával Sopron – a budai Várnegyeden kívül Magyarország egyetlen jelentős mennyiségű középkori műemlékkel rendelkező városa – kivételes értékeire került hangsúly, s az egyik legsikeresebbnek mondható az országban. Nemcsak az építészeti-örökségvédelmi teljesítmény miatt, hanem a lakások komfortfokozatának emelése, az alaprajzi korszerűsítések tekintetében is, amelyek révén a belváros társadalmi megújításában is az egyik legeredményesebb volt, noha a műemlékvédelemnek eredendően nem voltak ilyen céljai. Ezentúl pedig a város idegenforgalmi szerepének megerősítéséhez is hozzájárult, amely az 1970-es évektől s különösen a rendszerváltozás után markáns szerepet játszott abban, hogy a város némileg visszaszerezte pozícióit a település-hierarchiában.³¹⁵

A soproni városfelújítás történetében tipikus, mintaszerű tömbrekonstrukció³¹⁶ nem történt. Mégis talán idesorolható az Állomás tér, azaz a Csengery utca és a GySEV pályaudvar közötti lakótömb rendezése és beépítése, továbbá a Várfal utcai lakótelephez csatlakozóan, ikerházas formában az Újteleki utca és a külső városfal közötti telekvégek beépítése, a Mikoviny út menti lakóegység, az Árpád utca torzója vagy a Széchenyi-palota lebontázzott hátsó traktusának helyébe emelt, már az organikus építészetet képviselő társasház-komplexum. Ezeket a többnyire posztmodernbe hajló építészeti stílusú és már inkább az 1980-as évekre jellemző megoldásokat még számos intenzifikáló-rekonstrukciós jellegű lakóház-csoport létesítése előzte meg az 1960–70-es években, így például a Lackner Kristóf utcában, a Mátyás király és a Kis János utca sarkán, a Győri úton, a Kossuth utca Kölcsey utcai torkolatában vagy az említett Várfal utcában. De vannak későbbi kísérletek is, amelyek befejezése gyakran már az 1990-es évek elejére esett (Ív utca, Baross út, Kurucdomb). Az 1980-as évek másik új településmorfológiai eleme a sorház, amely szintén meglehetősen elterjedtté vált: számos példája ismert a Lőverből, az Ikva-partról, a Lehár Ferenc utcából.³¹⁷

Az 1980-as években az országos trendeknek megfelelően az állami lakásépítés fokozatosan alábbhagyott, s ezzel párhuzamosan erősödött meg a magánszféra, mennyiségben és arányban is. Ez természetesen szintén történelmet többbszintes, telepszerű formában, lakásépítési szövetségek tevékenysége vagy az OTP finanszírozása révén – a fent említett, 1980-as évekbeli soproni példák többsége ilyen –, másfelől családi házas formában a meglévő családi házas területeken.

A szocialista korszak építkezései jelentősen átformálták az addig javarészt szervesen, organikus (egyes időszakokban tervszerűtlenül) fejlődött város településmorfológiai arculatát. Sopron ódon városának településképe – a korábbiaktól gyökeresen eltérő tömegformálású, anyaghasználatú, területfelhasználású – építészeti nyomán fragmentálódott, szét-esett, más nagyobb hazai városokhoz hasonlóan. Szétesett történelmi városrészre, lakótelepre és karakterüket vesztett vagy azt máig kereső átmeneti városrészekre. A fentiekből kiviláglik, hogy az átalakulás a Lővert sem kímélte, a villanegyed lakóterülete a családi házas építkezéssel egyfelől besűrűsödött, másrészt a Felsőlőver északi felén épített lakótelep révén összezsugorodott. Sopron nagy szerencséje, hogy műemléki belvárosa körül javarészt megmaradtak történelmi külvárosai, városias és falusias beépítésű negyedeikkel, így a városrész izolációja nem történt meg, azaz belváros és külváros továbbra is jelentős városzerkezeti egységet alkot. Ez annak ellenére alakult így, hogy számos rekonstrukciós jellegű terv, elképzelés született a történelmi külvárosokra, különösen a déli részen, az egykori Hosszú sor mentén jutottak tervfázisba a fejlesztések. Az 1960-as rendezési terv továbbra is a forgalom igényét előtérbe helyezve számos utca (Újteleki, Magyar, Ötvös stb.) szélesítését irányozta elő, de szerencsére ezek megvalósítására sem jutott már pénz.³¹⁸

5.5 A rendszerváltozás utáni évek

A rendszerváltozás utáni településfejlődés nagy részben a magánérős és azon belül is elsősorban a családi házas építés robbanásáról szól. A hatalmas igényeket a város részben a külterület rovására saját területén is ki tudta elégíteni (városi szétterülés, illetve „városhatáron belüli szuburbanizáció”), hozzá kell azonban tenni, hogy a városi kiköltözők révén a környező falvak településképe is átalakulásként indult (szuburbanizáció).

planning (Development Plan, 1960). The first, Kőfaragó tér housing estate, was built as a reconstruction project, with partial demolition in the area between the streets Magyar, Mátyás király, Csengery and Kőszegi utca. The József Attila housing estate was built on the cleared site of the Cadet College, and other major housing estates – Jereván, Ibolya út and Cseresznye sor – were built as greenfield developments. The largest of these, Jereván housing estate (named after Yerevan, Sopron’s twin town in that time’s Soviet Union), with some 3400 dwellings, became a district in its own right. The others were on too small a scale to dominate the town image of Sopron (map B.6.1; Fig. 22).

The conservation of historic monuments, starting in the 1960s had little effect on the changes affecting the settlement morphology of the older districts, particularly the historic town centre. It was highly significant, however, for the micro-level townscape through the restoration of facades, which usually involved renovation of buildings in the style of a past age. In some cases, facades were enriched, or as some would have it, blighted, by the exposure and featuring of medieval details. Clearances also brought small scale changes, usually to outbuildings and courtyard wings of buildings, as the town walls were recovered (map B.6.3).

Nonetheless, these systematic restorations made Sopron – Hungary’s only town apart from the Castle District of Buda with a significant number of medieval monuments – into a model of heritage conservation, showing off its exceptional treasures in a way that is probably the most successful in Hungary. This success went beyond conservation itself, raising the level of comfort of dwellings and modernising their floor plans, so that it has had major implications for the social renewal of the town centre, although these were not among the original aims of heritage conservation. It also contributed to the rise of tourism, which from the 1970s onwards, and particularly following the political transition, has been crucial to the town’s regaining its position on the hierarchy of Hungarian towns.³¹⁶

The urban renewal of Sopron has never involved standardised block rehabilitation.³¹⁷ Nonetheless, this category could be applied to the layout and building of Állomás tér, the residential block between Csengery utca and the GySEV/ROEE railway station, the building up of the ends of the plots with semi-detached buildings between Újteleki utca and the outer town wall, connecting to the Várfal utca housing estate, the residential area along Mikoviny út, the torso of Árpád utca, and the complex of flats built in the organic style replacing the bombed-out back section of the Széchenyi Mansion. These designs, most having a characteristically nineteen-eighties architectural style tending to the postmodern, were preceded by many intensification/reconstruction projects involving groups of dwellings in the 1960s and 70s, at sites such as Lackner Kristóf utca, the corner of Mátyás király and Kis János utca, Győri út, the Kölcsey utca end of Kossuth utca and the already-mentioned Várfal utca. There were also later attempts, often only completed in the early 1990s (Ív utca, Baross út, Kurucdomb). Another new element of urban morphology in the 1980s was the terraced block, which also became quite common: there are many examples in Lőver, Ikva part (by the Ikva brook) and Lehár Ferenc utca.³¹⁸

In the 1980s, in line with national trends, state house building waned and the private sector grew, in volume and in ratio as well. This also sometimes involved buildings of several storeys in housing estates, through housing associations or bank (OTP) finance – most of the 1980s examples in Sopron fall into these categories – but also took the form of detached houses in districts where these already dominated.

Construction in the socialist era substantially reshaped the face and morphology of a town which had until then developed largely organically, and in some periods without a central plan. Fundamentally departing from the past in terms of outline, materials and land use, this caused fragmentation and disintegration of the townscape of old Sopron, as in other major towns in Hungary. Sopron divided into historic districts, housing estates and transitional districts – those which have lost their character or are still seeking it. The Lőver area also felt the effects of this: the villa district became more crowded with the building of detached houses and contracted with the construction of the housing estate on the northern half of Felsőlőver. To Sopron’s great good fortune, the historic suburbs around the conserved town centre, with their districts of urban and rural character, largely survived and saved the central area from isolation, so that the urban structure of the centre and the suburbs still forms a coherent whole. This succeeded despite the many reconstruction plans and proposals for the historic suburbs, particularly in the south, where developments along the former Hosszú sor reached the planning stage. The 1960s development plan, maintaining emphasis on traffic needs, prescribed the widening of several streets (Újteleki, Magyar, Ötvös etc.), but fortunately there was no money to put this into practice.³¹⁹

5.5 The Post-Transition Years

Post-transition urban development, in the decades since 1989, has been largely private, and has consisted mostly of an explosion in the building of private houses. The town has met the enormous demand partly in its own area, using up outlying areas (urban sprawl, or suburbanisation within the town boundaries), although many people have also moved out of the town, resulting in a transformation of the surrounding villages (suburbanisation). In the first decade, there was little control of this sprawl. Development and land use plans soon became obsolete or unenforceable in the new economic and political climate. It was only in

Az első évtizedben a város „burjánzása” kevés kontrollal történt, a rendezési tervek hamar elavultak, hasznavehetetlenekké váltak az új gazdasági, politikai környezetben. A város településszerkezeti terve csak 2000-ben igyekezett gátat vetni a terjeszkedésnek, a belterületi határ jelentős kitolásával, és mintegy 3700 lakótelek kijelölésével a Virág völgy, az Aranyhegy, a Pihenőkereszt, a Kurucdomb, az Egeredi-domb, Tómalom, Sopronkőhida, Jánostelep, Balf, Brennbergbánya, az Ágfalvi út és Sopronbánfalva környezetében, tehát részben belső területek, részben egykor önálló vagy különálló településrészek területén (23. ábra). Jelentős a volt téglagyári területek rekultivációja révén nyert beépíthető területek mennyisége is. Ezeken a részeken családi házas és sokszor a szocialista lakótelepekhez hasonlóan városmorfológiai inverziót okozó, városias kialakítású társasházi negyedek épültek. Ennek egyik kiáltó példája az Ágfalvi út végén épült, zárt, nagyvárosias társasházi negyed, a másik pedig – amely kétszeresen jelent inverziót – a város széli Aranyhegy, amely tetején többszintes társasházak állnak az Ikva völgyében elterülő, zömmel földszintes negyeddal szemben.

A különböző fejlettségi fázisban levő lakóterületeken számos városépítészeti, városföldrajzi konfliktus merült fel: a városképbe illeszkedés problémája, a zöldterületek hiánya vagy fejletlensége, a megközelíthetőség, a régi és új lakók viszonya, a városi alapfunkciók hiánya.³¹⁹ A hatalmas területi növekedés ellenére – amelyhez most már a délkeleti, ipari és gazdasági terület növekedése is jelentősen hozzájárult – a város lakosság-száma alig változott. Az 1990-es és a 2001-es népszámlálás között mindössze ezer fővel gyarapodott a város, ami a természetes fogyás miatt egyértelműen a migrációs pozitívumnak köszönhető. Azaz a lakóterületi fejlődés javarészt a lakótéri igények növekedésének, a város belső területein és a lakótelepeken zsúfolt körülmények között, kis területű lakások-

23. ábra. Sopronbánfalva, városi szétterülés
Fig. 23 Sopronbánfalva, urban sprawl
Fotó / Photo: Jankó Ferenc

ban élők „kirajzásának”, a többgenerációs családok szétesésének, másrészt az újonnan megjelenő ingatlanpiac kizorító hatásának volt köszönhető, amely a kevésbé tehető rétegeket a külső negyedekben és a falvakban lévő olcsóbb telkek, lakások irányába terelte („kényszer-szuburbanizáció”). Természetesen a tehetősebb rétegek első számú célterülete továbbra is a Lőver maradt, amely kibővült az Egeredi-domb és a Koronázódomb, továbbá a Virág völgy panorámás területeivel.

A Lőver átalakulása tehát a rendszerváltozás után is tovább folyt, a szocializmusban gyakran igénytelen stílusban épült házakat a hivalkodó, esetenként giccses városi paloták váltották fel, mint korunk társadalmának építészeti lenyomatai. Ennek köszönhetően a „történelmi villanegyed” történeti karaktere nagyrészt elveszett, feloldódott az új beépítések tengerében. Mára már csak a városias Alsólőver és a Villa sor őrzi városképi egységét; az egész Lőver karakterét csupán a jellegzetes – ám szintén vésszen erodálódó – zöldfelületi rendszer tartja egyben (B.6.1 térkép).

Mindezen intenzív városbővülési fejlődési szakasz mellett a városfelújítási tevékenység eltörpült, háttérbe szorult. Köztudott, hogy a rendszerváltozással az állam kivonult a lakáspiacról, az önkormányzatoknak átadott bérletállomány nagy részén túladtak. Így az önkormányzatok ma már jörszerevével csak a városfelújítás kezdeményezőjeként, ösztönzőjeként s nem hathatós végrehajtójaként jelennek meg. A belső városrészek megújulása lassan, spontán módon folyik, azon belül is a történelmi belvárosé több éve a tervezés fázisában van, a történelmi külvárosoké pedig még csak koncepcióális szintre jutott el. A tervezett rehabilitációtól a belvárosban lényeges településmorfológiai változást nem várhatunk, ha csak el nem határozzák a rosszul sikerült szocialista foghíjbeépítések cseréjét. A külvárosokban pedig az ott élő, kevésbé tehető rétegek jelentenek némiképp garanciát a történelmi karakter megőrzésére, amit még ma is egyfelől a falusias morfológiájú részek, ún. külvárosi magok testesítenek meg, bár a fésűs beépítés az ezredfordulóra tovább erodálódott, már csak 167 darabot lehetett összeszámolni, s szintúgy megfogyatkoztak a részházak, számuk száz alá csökkent.³²⁰ Kérdés azonban, hogy meddig marad egységes a külvárosi városkép, mert néhány példa már utal rá,

2000 that the town came up with a land use plan which attempts to impose limits by moving out the boundary of land designated as built-up and delineating some 3700 residential plots in the Virág völgy, Aranyhegy, Pihenőkereszt, Kurucdomb, Egeredi-domb, Tómalom, Sopronkőhida, Jánostelep, Balf, Brennbergbánya, Ágfalvi út and Sopronbánfalva areas, i.e. partly internal areas and partly previously autonomous or separate settlements or districts (Fig. 23). Reclamation of the sites of the former brick factories also yielded much land for building. These were used partly for detached houses but to a large extent for urban-style small blocks of flats, causing an urban morphological inversion similar to that of the socialist housing estates. One of the conspicuous examples of this is the closed, city-like medium-rise area at the end of Ágfalvi út, and another – causing a double inversion – Aranyhegy at the edge of the town, where medium-rise blocks at the top of the hill contrast with the largely single-storey district along the valley of the Ikva.

The residential areas in various stages of development have given rise to several conflicts of urban architecture and urban geography: the problem of integrating into the townscape, the absence or neglect of green areas, access, relationships between old and new residents, and the lack of basic urban functions.³²⁰ Despite the enormous increase in territory – to which the increase in the industrial and commercial area to the south east has greatly contributed – the population of the town has hardly changed. Between the censuses of 1990 and 2001, the town gained only one thousand more inhabitants, the result of a positive migration balance, given the natural decrease. Residential development has therefore been due largely to a demand for increased living space among people living in the crowded conditions of small floor-area dwellings in the inner districts of the town and in housing estates and to the disintegration of the extended family, and partly also to the squeezing-out effect of the newly-established real estate market, by which the less well off have been forced to move to cheaper land and houses in the outlying districts and villages (“forced suburbanisation”). The better-off still aim above all for Lőver, which has expanded into the areas Egeredi-domb, Koronázódomb and Virág völgy, with their fine views.

Lőver therefore continued to change after the transition, and the often inferior style of socialist buildings gave way to ostentatious and sometimes kitsch mansions as the architectural imprints of our time. This has led to the “historic villa district” losing its historic character in the sea of new building. Now only the urban Alsólőver and Villa sor retain their integrity; only the distinctive system of green areas preserves the character of the Lőver district, and even that is under threat from erosion (map B.6.1).

Among all this intensive urban expansion, urban renewal has withered and been neglected. When the state withdrew from the housing market after the transition, rented dwellings were transferred to local authority ownership, but many of these have shortly been sold off. Local authorities can now therefore only be initiators and encouragers of urban renewal, rather than executive agents. Renewal of inner urban areas proceeds slowly, in spontaneous steps. For the historic town centre, it has been in the planning phase for several years, and for the historic suburbs it is only reaching conceptual level. No essential changes in the urban morphology of the town centre can be expected from the rehabilitation plan unless a decision to replace the inadequate gap site constructions of the socialist era will be taken. In the suburbs, only the less well-off residents provide any guarantee of retention of the historical character, which is represented by the village-morphology areas, the “suburban cores”. The number of houses in the traditional village arrangement, perpendicular to the street, dwindled to 167 by the turn of the millennium, and the number of *részház* buildings dipped below a hundred.³²¹ How long the peculiar townscape of the suburbs will remain intact is open to doubt, because there are already some examples of the inner districts being discovered by commercial builders; where possible – and is not prohibited by either the historic building authority or the building regulations – the single-storey buildings are replaced mostly with two-storey+attic blocks of flats without regard for the surroundings. It should be noted that private sector builders carry out their urban renewal activity on the same areas where state construction did during socialism, that is, where the regulatory and real estate market permits. And this applies not just to new house building, but for example to adding a new storey. Consequently, it has again been transformation of the area along the former Hosszú sor which has proceeded faster than elsewhere in the historic suburbs, resulting in better conditions – in terms of conservation, the property market and the urban fabric – for building in the area by both residents and property investors (see maps B.5.3, B.5.4, B.6.2, and Fig. 18).

Renewal in the historic district and in some other places also partly affects former industrial areas, i.e. brownfield zones, which is a favourable phenomenon. This includes building on the sites of the former construction machinery factory in István bíró utca and the former meat factory in Hátulós utca. In a development connected to the latter, the local authority cleared the single-story houses and built dwellings for rent. There are also, however, medium rise developments going up at the expense of former green areas, such as the 200-dwelling complex built on the “pitch”, the site of the bombed-out Lutheran teacher training college and its garden, or the residential building beside the Sopron Hotel, taking up the former Heimler Gardens, which also obscures a view protected in the land use plan. In addition the centre of gravity of private building continues to

hogy a nagytőke kezdi felfedezni e belső városrészeket is, s ahol lehetséges – a műemléki hatóság és az építési szabályzat sem tiltja – a földszintes épületek cseréjével, zömmel kétemeletes, tetőteres, a környezetüket nem figyelembe vevő társasházakat épít. Meg kell jegyezni, hogy a magántőke ugyanazokon a területeken folytatja városmegújító tevékenységét, ahol a szocializmusban az állami építés tette, vagyis ahol a szabályozási és ingatlanpiaci környezet azt lehetővé teszi. S ez nemcsak az új lakásépítésre, hanem például az emeletráépítésekre is érvényes. Ezért a történelmi külvárosok közül továbbra is a volt Hosszú sor mentének átalakulása folyik gyorsabban – ez a negyed műemléki védettségét, ingatlanpiaci helyzetét tekintve, továbbá városszerkezeti és kedvezőbb feltételeket teremt az építkezésre a lakók és az ingatlanbefektetők részére egyaránt (ld. a **B.5.3**, **B.5.4**, **B.6.2** térképeket és a 18. ábrát).

A megújulás a történelmi negyedben s másutt is részben volt ipari területeket is érint, ami kedvezőnek mondható. Itt említhető az István bíró utcában a volt építőgépgyár és a Hátulsó utcában az egykori húsgyár telkének beépítése. Utóbbihoz kapcsolódóan, földszintes házak szanálásával az önkormányzat is bérlakásokat épített. De meg kell említeni a zöldterületek rovására épített társasházakat, így a „gödör”, a lebombázott evangélikus tanítóképző telke és kertje helyén épült 200 lakásos komplexumot, vagy a Sopron Szálló melletti, egykori Heimler-kerteket felemészítő lakóházat, amely ráadásul a rendezési tervben védett kilátást is elépítette. Mindezek mellett a magáneros építkezés súlypontja továbbra is a külső, a volt elővárosi vagy az újonnan felparcellázott területekre esik.

A lakásépítés mellett a gazdaság fejlődése is jelentős településmorfológiai, városképi változásokat hozott. A Várkerület mögötti Füredi sétány kiépülése vagy a Lackner Kristóf utca külső szakasza mentén – részben a volt pamutipari barnamező rekonstrukciójával – létesült számtalan üzletház és vendéglátó létesítmény a város kereskedelmi szerepköre bővülésének, illetve a bevásárló-turizmusnak tudható be. Idesorolható a Győri út kivezető szakaszának napjainkban kulmináló kiépítése. Az ipar területi fejlődésének súlypontja már egyértelműen erre a városrészre esik, számos új, korszerű üzem itt épült fel. A város aranyhegyi ipari parkjának betelepülése vontatottan halad, s a már említett lakóterületi fejlesztésekkel összefonódva sajátos városmorfológiai egységet alkot. Jóllehet – kis túlzással élve – a sörgyár kivételével az egészében barnamezővé, azaz alulhasznosított, illetve felhagyott iparterületté váló északnyugati városrészben is történtek új ipari beruházások – barnamezős rehabilitáció és zöldmezős beruházás keretében egyaránt.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a rendszerváltozás után a város településképe – már csak nagy területi növekedéséből kifolyólag is – tovább töredezett. A települési karakter- vagy jellegvédelem céljai ma már alig értelmezhetők, s nem megvalósíthatók. Elfogultság nélkül már nem beszélhetünk általános soproni építészeti karakterről, legfeljebb egyes városrészek építészeti karakteréről. A település morfológiai értékeit védő városfejlesztői, városrendezői szándékoknak így módon „akcióterületekre” kell koncentrálnia, ahogy a jelenkori divatos, európai uniós szakzsargon fogalmaz. Nem lehet más a cél, mint a történelmi negyedek, így a történelmi belváros és külvárosok, az egykori elővárosi magok és a Lőver városképek megőrzése, illetve karaktervesztésének megállítása, továbbá markáns elképzelések és erősen iránymutató, azaz nem tiltásorientált szabályzások, köz- és zöldterület-fejlesztés, esetleg bontások révén a szétessett városrészek egybekovácsolása.

fall in the outlying areas, the former outskirts or land newly divided into plots.

Economic growth has brought major changes in urban morphology and townscape as well as house building. The building up of Füredi sétány behind the Várkerület district and the numerous shopping centres and catering establishments built along the outer stretch of Lackner Kristóf utca, partly by the brownfield reconstruction of the former cotton factory, are outcomes of the town's expanding commercial role, which includes shopping tourism. The same applies to the recently-booming building activity along the approach-road stretch of Győri út. The centre of gravity of industrial development has now definitely shifted to this area, with the establishment of many new, modern factories. The town's industrial park on Aranyhegy, forming an unusual urban morphological unit interleaved with the already-mentioned residential developments, is being occupied somewhat slowly. The large brownfield area of underused or abandoned industrial sites in the north-west of the town has, with the exception of the brewery, been all but completely filled up with new brownfield and greenfield industrial developments.

The townscape of Sopron, if only as a result of its large territorial growth, has thus become further fragmented since 1989. Objectives framed in terms of defending the character of the town now have virtually no meaning, and are unfeasible. No general "Sopron character" in the town's architecture is apparent to any objective appraisal; at most one can speak of the architectural character of some districts. Urban development or urban planning efforts aimed at protecting the town's morphological features must therefore – in the currently-fashionable EU jargon – concentrate on "action areas". The only possible objectives are firstly to safeguard – or at least halt the degradation of – the townscape of the historic districts, that is, the historic town centre and suburbs, the cores of former outskirts and the Lőver districts. The second aim is to forge the disintegrated parts of the town into a whole by means of lucid proposals, forward-looking – not prohibition-oriented – regulation and the development of public and green areas, involving even some demolitions, if necessary.

24. ábra. Részben helyreállított külvárosi házak a Szent Mihály utcában

Fig. 24 Partly refurbished suburban houses in Szent Mihály utca

Fotó / Photo: Jankó Ferenc

Jegyzetek

- ¹ Bulla–Mendöl 1947, 223.; Kárpáti–Ádám 1975; Major 1991, 33., Makádi 2002.
- ² Csapody 1959.
- ³ Kósa–Filep 1978, 99–100., 150–151.; Timaffy 2002.
- ⁴ A város vizeiről több forrás és feldolgozás szól, adataik és eredményeik tömör összegzését Ruhmann 1988, 40–55. adja.
- ⁵ Jerem 2009, Sopron-Krautacker címszó, 80–81.
- ⁶ Patek 1982; Eibner-Persy 1980.
- ⁷ Jerem 2009, Sopron-Várhely és Sopron-Károly-magaslat címszavak, 73–77.; Nováki 1997.
- ⁸ Jerem 1986, 107–118.; 363–365.; Jerem–Rudner 2002.
- ⁹ Nováki 1956; Tóth E. 2006, 54–56.
- ¹⁰ Kovács P. 2002; Kovács P. 2007, 289–291. Ld. még: Adattár 1 Név.
- ¹¹ Anreiter 2001, 121–122.; Kovács P. 2007, 290., a további irodalommal.
- ¹² Kovács P. 2007, 289–297.
- ¹³ Gömöri 1999, 94–95.
- ¹⁴ Gömöri 1984a, 111–137.
- ¹⁵ Gömöri 1985; Gömöri 1986 (a forum feltárásakor talált téglabélyegek részletes felsorolásával).
- ¹⁶ Mócsy 1956, 345.; Póczy 1977, 9–11.
- ¹⁷ Összegző felsorolásukat ld.: Póczy 1971, különösen 95–97.; Gömöri 1999, 110–114.
- ¹⁸ Gömöri 1985, 289–293.
- ¹⁹ Szakál 1977.
- ²⁰ Kiss Á. 1994; Fényes 2007.
- ²¹ Póczy 1977, 20.
- ²² Storno 1941b; Gömöri 1999, 99–100. és 115.
- ²³ Póczy 1977, 19.

- ²⁴ Póczy 1977, 23–24.; Gömöri 1985, 296.
- ²⁵ Póczy 1967; Gömöri 1999, 100–102.
- ²⁶ Póczy 1977, 34–37.; Gömöri–Gergelyffy–Muszik–Markl 1977, 150–154.
- ²⁷ Póczy 1977, 37–38.; Gömöri 1999, 100.; Kovács P. 2007, 391–392.
- ²⁸ Ruinart 1859, 522–524.; Kovács P. 2007, 291. a további irodalommal.
- ²⁹ Póczy 1977, 31., 42.; Virágos 2007, 235–239.
- ³⁰ Gömöri 1985, 18–19.
- ³¹ Gömöri 1985, 19–20.; Gömöri 2001, 224–227.
- ³² MGH LL Concil. 2/2, 588.; Tóth E. 1974; Tóth E. 1977; Kovács P. 2007, 292.
- ³³ Gabler–Szőnyi–Tomka 1990, 21–22.; Gaisbauer 2001 és több más tanulmány a *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 17/2001. kötetében.
- ³⁴ Nyelvészeti szempontból a helynév minden bizonnyal az *auf der öden Burg vagy *bei der öden Burg helyrajzi megjelölésekből alakult ki. Vö. Mollay 1956a, 41.
- ³⁵ A kérdéses oklevél kritikái kiadása: MGH *Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum* I. Berlin, 1934. 142–143. A Sopronra vonatkozó azonosítás cáfolata: Mollay 1944, 55–69.
- ³⁶ Az Évkönyvek a tudós humanista, Aventinus 1517. évi másolatában maradtak fenn, és a kérdéses helynév „Deserta civitas” alakban található meg benne, amelyet egy feltételezett „Ödenburg” név latin fordításaként értelmezett a korábbi kutatás. A forrás: Gombos 1937–1938, 104.
- ³⁷ Gombos 1937–1938, 784.
- ³⁸ Ld. Adattár 1 Név és Mollay 1944, 38–39.
- ³⁹ Az ún. Ödenburg-vita a műemléki topográfia (Csatkai–Dercsényi 1956, első kiadása 1953), és abban Mollay Károly történeti áttekintése (Mollay 1953) után elsősorban a *Soproni Szemle* című helytörténeti folyóirat 1955. és 1956. évi számainak hasábjain folyt, Major Jenő, Mollay Károly és Verbényi László között. Ld. még

- Major 1953. Valamennyien a név 13. századi eredetéből indultak ki, de keletkezését eltérő társadalmi és topográfiai folyamatokhoz kötötték. Gömöri 2001, 223–224. nyitva hagyja a korai eredet lehetőségét, de a helyi megtelepedéshez kapcsolja azt.
- ⁴⁰ Összefoglalóan: Gömöri 2002, 17–23., az egyes lelőhelyekre vonatkozó irodalommal.
- ⁴¹ Mollay 1955a, 138.; Györffy 1977, 60.
- ⁴² Áttekintésük a „Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei” című sorozat részeként fog megjelenni. Vö. Gömöri 2002, 9.
- ⁴³ Gömöri 2002, 144–154.
- ⁴⁴ Gömöri 2002, 93.
- ⁴⁵ Tóth S. 1970, 311. hivatkozott először a soproni belvárosban a sánc építésénél korábbi középkori rétegekre. Vö. Gömöri 2002, 135.
- ⁴⁶ Holl–Nováki–Póczy 1962, 60.
- ⁴⁷ A kapuk feltárásáról és szerkezetéről részletesebben: Tóth S. 1988.
- ⁴⁸ Gömöri 2002, 82.; Major 1965, 167. nem zárja ki a római déli városkapu használatát is az Árpád-kor első szakaszában, ennek régészeti bizonyítéka ez idáig nem került elő.
- ⁴⁹ Gömöri 1976; Tomka 1987; Gömöri 2002, 49–93., a korábbi ásatások összefoglalásával. Az újabb kutatásokról: *Rég. Fü.* 1995, 160. lelőhely (Ih.)(Sopron, Várkerület 108.); *Rég. Kut.* 1999, 262. Ih. (Sopron, Templom u. 20.); *Rég. Kut.* 1999, 263. Ih. (Sopron, Városház u. 11.); *Rég. Kut.* 2004, 347. Ih. (Sopron, Orsolya tér).
- ⁵⁰ Nováki Gyula és Sándorfi György számításai, idézi: Gömöri 2002, 76. és 79.
- ⁵¹ Gömöri 2002, 36–47; Kaus 1987; Kaus 1996; Štefanovičova 1987; Štefanovičova 1996.
- ⁵² Bóna 1998; Buzás 2006.
- ⁵³ Gömöri 2002, 89–93.
- ⁵⁴ Kristó 1988, 268–273.
- ⁵⁵ Buzás 2006, 49.
- ⁵⁶ Szentéptery 1937 (1999), I. 331.
- ⁵⁷ Kiss L. 1988, 489. (az Ödenburg névváltozattal kapcsolatban hibás etimológiát hoz).
- ⁵⁸ Zsoldos 2000.
- ⁵⁹ Mollay 1961, 114–123.; Major 1965, 168. 1896-ban ebben a tömbben épült fel az új városháza, így félő, hogy a munkálatok során az ispáni székhely lokalizálását esetlegesen alátámasztó régészeti maradványok megsemmisültek.
- ⁶⁰ Major 1965, 158.
- ⁶¹ A Gömöri 2002, 120–140. alatt bemutatott Szt. György u. 1–3., Új u. – Szt. György u. sarok, Új u. 18., 23. és 24. mellett a kötet megjelenése óta a Szt. György u. 16., 18. (*Rég. Kut.* 2004, 348. Ih.) lelőhelyen és az Orsolya tér burkolata alatt (Gabrieli G. szíves szóbeli közlése) is kerültek elő Árpád-kori településnyomok. A feltárt épületek töredékes mivolta egyelőre nem teszi lehetővé annak meghatározását, hogy volt-e valamilyen tudatosan kialakított funkcionális különbség a vár északi és déli része, vagy keleti és nyugati oldala között.
- ⁶² Major 1965, 159., 23. j. az ispáni várban volt istállókkal kapcsolja össze az 1379-ből adatolt „ein haws in der Judengazen gelegen, das haizt der Marchstäl” (Házi I/1. 180.) kifejezést. Kérdés, hogy valóban megőrződött-e több mint száz éven keresztül egy korábban ott állt épület funkciójának emléke?
- ⁶³ Mollay 1956a, 48–49., a hely megállapítása Verbényi 1934, 21. gondolatmenetén alapul. Az 1233. évi adománylevél: UB I. 143–145. (Nr. 196).
- ⁶⁴ Házi I/1. 184.
- ⁶⁵ Elter 1985, 56.
- ⁶⁶ Németh P. 1981, Kiss – Zágórhidi Czigány 2001. A főesperességre vonatkozó írásos adatokról: Surányi 1961, 220–221.
- ⁶⁷ Házi 1939a, 1–4.; Mollay 1953, 39.; cáfolata: Major 1953, 106.; Holl 1990, 98. és 5. j.
- ⁶⁸ A templom tornyában végzett kisebb feltárásról *Rég. Fü.* 1981, 115–116. (Dávid F. és Gömöri J. jelentése).
- ⁶⁹ Gömöri 2002, 141–142. Az Ikvahídhhoz jóval közelebb, a később épült Szt. Lélek-kápolna mellett, az úttest alól kerültek elő újabban Árpád-kori cserepek – Gabrieli Gabriella szíves szóbeli közlése. Ld. **A.3.2** térkép.
- ⁷⁰ Gömöri 2002, 143–144.; *Rég. Kut.* 2002, 258. Ih.; 2004, 346. Ih.; 2005, 357. Ih., (mindhárom Gabrieli G. ásatása), továbbá Ógabona tér 48. (folyamatban levő ásatás, Gabrieli G. szíves szóbeli közlése).
- ⁷¹ Heckenast 1970, 104., Az utcanevek késői első előfordulása (ld. Adattár **8** Utcák) ugyanakkor nem zárja ki azt a Dávid Ferenc által egy kutatási jelentésben (Dávid 1969) megfogalmazott véleményt sem, hogy ezen utcák nevei az ispáni várszervezet felbomlása után a kialakuló város külvárosába települt vagy telepített, korábban távolabb elhelyezkedő szolgálofalvak népességére utalnak. A kovácsok esetében az 1283-ig adatolt Kovácsi falu és az ez után megjelenő, 1400-tól adatolt Kovácsok utcája (Schmiedgasse) időrendje megfelelhet ennek a gondolatmenetnek.
- ⁷² Surányi 1961, 220.; Heckenast 1970, 128.
- ⁷³ Heckenast 1970, 111., Gömöri 2002, 111–120., a korábbi irodalommal és távolabbi lelőhelyek ismertetésével.
- ⁷⁴ Erről a korai településtípusról magyar viszonylatban ld. Major 1966, Laszlovsky 1995, Kubinyi 1996.
- ⁷⁵ A településfejlődés közép-európai párhuzamai: Moździoch 1995, Piekalski 2001, különösen 151–158., 239–254.
- ⁷⁶ Az 1217-es adomány: UB I. 72.; megerősítése: uo. 182., az 1247-es szerződés: uo. 218., pápai megerősítése: uo. 227., az 1250-es megerősítés: uo. 228. A johanniták soproni jelenlétéről és tevékenységéről: Mollay 1991a, 97–108.
- ⁷⁷ Dávid 1971, 13–14. A rendház elhelyezkedéséről csak feltételezésekre hagyatkozhatunk, maradványait régészeti kutatás eddig nem hozta felszínre.
- ⁷⁸ Házi 1939a, 150–152.; Majorossy 2003, 219–222.
- ⁷⁹ Zsoldos 1991, 69–71.
- ⁸⁰ UB I. 228–229.
- ⁸¹ Végh 2009, 42–47. Vö. a Magyar Történeti Városatlasz előkészületben levő 2. kötetét (Buda).
- ⁸² Erre a szabályosságra már Major Jenő is rámutatott (Major 1965, 156–157.), a budai analógia ismerete és a királyi várospolitikai számításba vétele nélkül, holott uralkodói akarat hiányában a szabályos telekosztás nehezen lett volna kivitelezhető. Az Orsolya tér és a Fő tér kialakításának szabályosságát illetően nem osztom Major nézeteit.
- ⁸³ UB I. 125 (*duorum fratrum minorum... de Suprunio*).
- ⁸⁴ Nemes András 2002 és 2005 között végzett, eddig közöletlen újabb falkutatásai, elsősorban a sekrestyében talált, a templom szentélyénél korábbi kápolna falmaradványai utalnak a korábbi építésre, ld. *Rég. Kut.* 2003, 347. Ih. (Gabrieli G. jelentése). A korábbi művészettörténeti irodalom a jelenleg is álló templom építését 1280 körülre teszi, nem zárva ki egy ezt megelőző kolostor létezését: Nemes 1994, 1. Vö. Bartos 1994, 177–183.

- ⁸⁵ Véleményem szerint a soproni kolostor királyi, nem pedig magánemberek kezdeményezésére visszavezethető (Major 1965, 161.) alapításnak tekinthető.
- ⁸⁶ Fügedi 1970; Fügedi 1981, 66–70.
- ⁸⁷ Major 1965, 159., 166. – azzal a különbséggel, hogy az Új u. utcává alakulása nem sokkal „későbbi fejlemény” a Templom u. és a Szt. György u. belső oldala teleksorának kialakulásánál. A zsidók megtelepedésének városias jellegére ld. általánosságban Kubinyi 1995, 7–9.
- ⁸⁸ Dávid 1978, 67–70.; vö.: Gömöri 1979, 228. (a rituális fürdőben talált 13–14. századi kerámialeletekről).
- ⁸⁹ Gömöri 2002, 135–140.
- ⁹⁰ 1324. jan. 29. UB III. 169. (Nr. 319), MZsO I. 61. (Nr. 35).
- ⁹¹ Holl 1979, 111.; Entz 1986, 339. Az 1256-ra utaló adat két 1339-ben kelt oklevélben maradt fenn: jún. 10. HO II. 70., szept. 15. uo. III. 141.
- ⁹² Sedlmayr 1986, 323–339. áttekinti a Dávid Ferenc, Nemes András és Bartos György által azonosított tornyokat, ugyanakkor vitatható módon számos további torony meglétét rekonstruálja, ld. válaszként Holl 1989, 52–55.
- ⁹³ Dávid–Lászay 1981.
- ⁹⁴ Szende 2004, 24–25., a további irodalommal. A társadalmi összefüggésekre ld. Perger 1992, 103–115.
- ⁹⁵ Elenchus III/2. 68–71., UB II. 102–104. (Nr. 149), kiadásának körülményeiről vö. Szende 2001. A város korai, a budai és fehérvári polgárokéhoz hasonló (*sicut Budenses et Albenses*) előjogokat biztosító, tűzvész áldozatául esett kiváltságlevele tartalmának megerősítéséről lehetett szó 1317. nov. 12-én (Házi I/1. 30., UB III. 103., Nr. 198), mert a mai napig meglévő 1277. évi kiváltságlevelet ugyanazon év okt. 20-án már átírtatták az uralkodóval (Házi I/1. 26–27., UB III. 100–101., Nr. 191).
- ⁹⁶ Az ún. 1. periódusú kőfal részletes leírása: Holl 1979, 111.; Holl 1967, 160. A fal megépítését Gömöri 2002, 210. feltételelesen a tatárjárással kapcsolja össze.
- ⁹⁷ Ezt az északi külváros vonatkozásában részletesen elemzi: Dávid 1971.
- ⁹⁸ 1283. júl. 25.: UB II. 173. (Nr. 237), hivatkozással IV. Béla és V. István rendelkezéseire.
- ⁹⁹ 1324. jan. 29.: UB III. 169. (Nr. 319), MZsO I. 61. (Nr. 35).
- ¹⁰⁰ Verbényi 1934, Mollay 1982, 120–124.
- ¹⁰¹ Az esztergomi telepítési rendelet visszavonása a polgárok tiltakozása miatt 1256. dec. 17.: Fejér IV/2. 374–377.
- ¹⁰² 1283. júl. 25.: UB II. 172. (Nr. 236).
- ¹⁰³ 1330. ápr. 16.: Házi I/1. 56. A „burgo” szó nem a „vár” jelentésű „burgus”-ból, hanem a „külváros” jelentésű „burgum”-ból származik, vö. Major 1953 és Major 1956, 132. és 138., utóbbi helyen hivatkozva a Du Cange szótár (Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis, II. 1883.) „corpus” címszavára: „Corpus castrī. Castrum ipsum absque adjacenti burgo”.
- ¹⁰⁴ Major 1956, 137–139.
- ¹⁰⁵ Az Ödenburg helynévnek ez a magyarázata a Mollay Károly és Major Jenő között folyt vitában nyert több oldalról is kifejtést. A helynév 13. századi előfordulásaira ld. Adattár **1** Név, magyarázatára ld. a jelen tanulmány 2.4.2 fejezetét.
- ¹⁰⁶ Szűcs 1955, 26–29., 169–175.
- ¹⁰⁷ A gazdasági és társadalmi fejlődés részletes áttekintése további irodalommal: Szende 2004, 20–47.
- ¹⁰⁸ 1297: ÁÚO V, 171 = UB II. 307. (Nr. 443); 1340: Házi I/1. 76–77.
- ¹⁰⁹ Holl 1967–1973; Holl 1979, 110–119.; Holl 1990, 101–102.; Holl 1997; Holl 2006.
- ¹¹⁰ A falak pontos méreteit ld. Adattár **12** Erődítések.
- ¹¹¹ 1317. okt. 20.: *ipsa civitas Supruniensis pene is confinio Theutonie sita, quasi porta regni nostri appellatur*, Házi I/1. 27.
- ¹¹² Holl 1981, 206–213.
- ¹¹³ A vízfolyást a források „Bánfalvi-patak” és „Malom-patak” néven is említik.
- ¹¹⁴ Ruhmann 1988, 46, hivatkozva a királyi adománylevélre (Házi I/1. 76–77.), amely azonban csak az árok védelmi szerepét hangsúlyozza, a műszaki megoldásra nem tér ki.
- ¹¹⁵ A Michel-metszetnek a vízrendszer többi elemét bemutató ábrázolását viszont nem fogadja el mindenben hitelesnek a kutatás, ld. alább Kücsán József tanulmányát.
- ¹¹⁶ Mollay 1992a, 154.; Mollay 1994–1995, I. rész: 267.; Mollay 1995, 309–310. Mollay Károly közleményeiben a források „*Insecz*; *insecz*” kifejezését folyamatosan „*halfiaztató*”-ként fordította. Magam inkább Dávidházy István 19. századi forrásokra is hivatkozó értelmezésével értenék egyet, aki az egy-egy telken elférő, tehát kisméretű áossott tavakat a halászok által kifogott, eladásra szánt halak életben tartására szolgáló haltároló medencéknek tartotta. Dávidházy 1998, 191.
- ¹¹⁷ Házi 1939a, 215–216.; Csatkai–Dercsényi 1956, 233–244.; Nemes 1995.
- ¹¹⁸ Mollay 1993a, XXXIV.; az 1465-ös adásvétel: Házi I/5. 219., ld. még Adattár **19** Nem polgári tulajdonú lakóépületek.
- ¹¹⁹ Az épületről legutóbb: Sedlmayr 1997.
- ¹²⁰ Dávid 1978, 22–24. A várost zálogjogon bíró III. Frigyes akadályozta meg a zsidó házak elvételét 1441-ben: Házi I/3. 218–219.
- ¹²¹ Mollay 1994, 272. az esetet a „legrégibb hivatalos utcanév-változtatásnak” nevezi Sopronban: az 1440. évi adójegyzékben a jegyző „először az addigi Juden nevet írta le, majd áthúzta, aztán leírta az Új utca német nevének első adatát.” Vö. Házi II/3. 217. Az Új utca neve tehát, Major feltételezésével ellentétben (Major 1965, 158–160.) nem kialakulásának morfológiai időrendjére, hanem nevének adminisztratív megváltoztatására utal.
- ¹²² A kiűzésről és a zsidó ingatlanok eladásáról: Szende 2006 (németül: Szende 2007); a házak későbbi tulajdonosairól Dávid–Goda–Thirring 2008, 86–104. sz.
- ¹²³ Mindhárom épületről és berendezésükről áttekinti a történeti adatokat: Mollay 1977.
- ¹²⁴ Mollay 1993a, 1. sz.
- ¹²⁵ Mollay 1956b; Holl 1979, 129–133.; Holl, 1996/7, 8–10.; Szende 1997a, 34–38.
- ¹²⁶ Ld. pl. az 1455. évi városi szabályrendeletet, Házi II/2. 176.
- ¹²⁷ Holl 1973, 182–186.; Gömöri 1980, 164–169.
- ¹²⁸ Dávid–Goda–Thirring 2008, Dávid megjegyzései az egyes telkekhez fűzött bevezetésekből; vö. Dávid 1970.
- ¹²⁹ A jegyzék kiadása: Házi I/1. 183–189.; Dávid F. értelmezése: Dávid 1970, 122., 48. j.; Dávid 1978, 24–31. Tőle eltérő, véleményem szerint túlhaladott nézetet vall Házi 1958, Mollay 1964, 2–4. és Major 1965, 168–172.
- ¹³⁰ Házi II/3–II/6. kötetek, *passim*.
- ¹³¹ Dávid–Goda–Thirring 2008.
- ¹³² Dávid 1970, 95–121.
- ¹³³ A vízelvezetés problémájáról: Holl 1971, 28., 15. j. A vízelvezető rendszer rekonstrukciója mellékelt térképeinken Kücsán József munkája. A 19. századi csatornázás tervei jó kiindulási alapot adnak a téma vizsgálatához, ld. SL SvT 38 és SvT 39 (C.8.1 tábla).
- ¹³⁴ Szűcs 1993, 266–276.; Engel 2003.

- ¹³⁵ Mollay 1991a.
- ¹³⁶ A tárgyalta korszakban a kereszteződés csak mint névtelen „Platzl” szerepelt. Nevét jóval később, a 19. század második felében kapta a Fekete Sas vendégfogadóról, de városépítészeti értelemben vett „tér” funkciója nem alakult ki.
- ¹³⁷ A Wieden, Halász és Balfi utcák közötti átkötő útvonalak – Dorfmeister u., Hegy u., Árvaház köz – csak gyalogosforgalomra alkalmasak. Az északi külváros utcaszerkezetét részletesen elemzi Dávid 1971.
- ¹³⁸ Dávid 1969; Holl 1979, 121–124.
- ¹³⁹ Gabrieli–Nemes 2008.
- ¹⁴⁰ Módszertani szempontból a M. R. G. Conzen és tanítványai által kifejlesztett „town plan analysis” eljárását követem, vö. Lilley 2000.
- ¹⁴¹ 1328: Házi I/1. 55., 1330: Házi I/1. 56–57.
- ¹⁴² Házi II/2. 316–337.
- ¹⁴³ Dávid – Schönerné Pusztai 1977; Gömöri–Gergelyffy–Muszik–Markl 1977.
- ¹⁴⁴ Major Jenő véleményével szemben (Major 1965, 159.) szerintem a Hátulsó u. nem az Újteleki u., hanem az Ógabona tér házsora mögötti elhelyezkedése miatt kapta nevét. A Hátulsó u. 12. alatt feltárt 13. század végi lakóépület alapján, valamint az alapján, hogy a települési jelenségek az utca vonala alatt is folytatódtak, feltételezhetjük, hogy az utca páros oldalának belváros felőli telekvégei kezdetben összefüggthettek az Ógabona tér házsorával. Ld. *Rég. Kut.* 2004, 346. lh. (Gabrieli G.).
- ¹⁴⁵ Dávid 1978, 23. nyolc új háztulajdonost azonosított 1440-ben az Új utcában, akik közül heten 1437-ben még a Kovácsok utcájában adóztak, tehát a házsor legalább hét tagból állhatott. A lebontott házak egy részének régészeti megfigyelése: Gömöri 1993 és Gabrieli–Nemes 2008.
- ¹⁴⁶ Házi I/1. 183.
- ¹⁴⁷ A Rákóczi u. 33–35. alatt feltárt két 15. századi lakóház jól illeszkedik ebbe a fejlődési menetbe. Fontos kiemelni az ásatónak azt a megfigyelését is, hogy „a telekkiosztások nagyjából a mai helyzetnek feleltek meg már a 15. század folyamán.”, ld. *Rég. Kut.* 2005, 357. lh. (Gabrieli G.)
- ¹⁴⁸ Házi I/3. 16. v. ö. Major 1956, 134.
- ¹⁴⁹ A külváros háromszor annyi lakója között így a belvárosiakkal azonos területet osztottak fel. Vö. Dávid 1978, 25.
- ¹⁵⁰ A diagramok és a hozzájuk kapcsolódó magyarázó szövegek kidolgozása Goda Károly (ELTE) munkája.
- ¹⁵¹ Csatkai–Dercsényi 1956, 408–412.; Valter 1985, 239–242.
- ¹⁵² Házi 1939a, 121–123. A kápolnát 1789 előtt lebontották, alaprajzát egy ez előtt felvett helyszínrajz (SvT 30) őrizte meg.
- ¹⁵³ Emellett a polgárság is jelentékeny adományokkal gyarapította, ld. Házi 1939a, 127–131.; Házi 1963.
- ¹⁵⁴ GedB 32. bejegyzés (1491); vö. Majorossy 2003.
- ¹⁵⁵ Dávid 1971, 23–25.
- ¹⁵⁶ de Cevins 1998; a ferences kolostor 2002–2003. évi feltárásánál előkerült temetkezésekről: *Rég. Kut.* 2003, 347. lh. (Gabrieli G.).
- ¹⁵⁷ Scheiber 1960, 357.
- ¹⁵⁸ Holl 1996/7, 7–9; Szende 1997a, 35.
- ¹⁵⁹ Mollay 1993b, 131.
- ¹⁶⁰ Mollay 1993b, 151, 24. j. Ld. még Adattár **14.2** Kereskedelmi igazgatás.
- ¹⁶¹ Csapody 1975; Frank 2001, 149–151.
- ¹⁶² Gömöri 1984b, 249–262.
- ¹⁶³ Mollay 1992a, 150–167.
- ¹⁶⁴ Házi II/5. 300., 332., 406–407., 412.; vö. Mollay 1992a, 164–167.; a piackörzet térképe: uo. 152–153.
- ¹⁶⁵ Mollay 1992a, 164.; Házi II/5. 205., 235.
- ¹⁶⁶ Mollay 1992a, 150–151.
- ¹⁶⁷ Gb. 123. bejegyzés.
- ¹⁶⁸ A szárazmalom telke ekkor a déli római városkapu mellett volt, helymegjelölése: *Oede daran der Roßmühl steht* azt mutatja, hogy polgári lakóépület nem állt rajta (vö. Dávid–Goda–Thirring 2008, 27. sz.). Ez esetleg felveti, hogy a déli kaput, ha nem is használták, de romjai láthatóak voltak, vö. Major 1965, 167. A 17. században a templom u. 26. helyén állt a szárazmalom.
- ¹⁶⁹ A későbbi kutatás által eldöntendő kérdés, hogy vajon ez lehetett-e az előzménye a posztórok később létesített kallómalmanak.
- ¹⁷⁰ A lőpormalom első említése: Castulus Zierler városi fegyvermester számadása, 1521–1524. Házi II/5. 286. A puskapormalom Lackner önéletírása szerint a Hátsó-kapu előterében állt, később a városon kívülre, a Balfi kapu elé került. A kalló-malmokról Dávidházy 1989, 194.: „mer zalit khostel pulvermacher... zinß von der mill bey dem stainthor dem khloster zuegeherig” – nehezen értelmezhető, a ferences kolostor malma más adatok szerint (Gb. 177. bejegyzés, 1496) a Balfi kapu előtt volt. Esetleg a Schlipptor helyett tévedésből írtak Steintort?
- ¹⁷¹ A dűlőkre vonatkozó korai adatok bővebb felsorolása: Mollay 1993a, XIX–XXX. elhelyezkedésük és minősítésük: Kücsán 1999. Ld. még Adattár **23.1** Dűlők.
- ¹⁷² Csapody 1959; Mollay 1960.
- ¹⁷³ Mollay 1956a, 53–54.
- ¹⁷⁴ Wiener aláírása szerepel a soproni térképen. Fizetségének és étkezési költségének kiutalásáról (a soproni felmérési megbízás konkrét említése nélkül): ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegskanzley Register 1597, 328. és 345. Ld. még uo. Hofkriegskanzley Expediert 198/1597. Köszönöm Hermann Róbertnek, hogy a forrásokra felhívta a figyelmemet.
- ¹⁷⁵ Gömöri 2006.
- ¹⁷⁶ Majorossy 2004.
- ¹⁷⁷ A 17. századi protestáns krónikás tárgyilagos felsorolása végén hozzáteszi: „A Szent Mihály-templomot is le kellett volna bontani.” Kovács J. L. 1995, 38. és 105–106.
- ¹⁷⁸ Dominkovits 2006, 65–71., a korábbi irodalommal.
- ¹⁷⁹ Lackner 2008, Cap. XXX. és XXXVI. A bástyák építéséről a később keletkezett Payr-krónika is beszámol, de az időrendet illetően Lackner önéletrajza tekinthető hitelesebbnek.
- ¹⁸⁰ Rózsa 1971, 201–202.
- ¹⁸¹ A külváros falának első várostopográfiai szempontú áttekintése: Holl 1979, 124–127. Kutatása azonban nem tisztázta a déli fal helyét, ezt elsőként Kücsán 2008b határozta meg.
- ¹⁸² A korszak egyházi intézményeiről a legrészletesebb áttekintést továbbra is a felekezeti indíttatású történeti munkák adják: Payr 1917, 215–230., 348–355., 421–445.; Bán 1939, 145–214. és passim.
- ¹⁸³ A népességszám feltételezett alakulásáról: Granasztói 1970.
- ¹⁸⁴ A rajz olasz nyelvű feliratát közli: Mollay 1942, 151. Az országgyűlésekkel kapcsolatos itáliai városismertetésekről: Hiller 1993.
- ¹⁸⁵ Dávidházy 1989, 194–199.
- ¹⁸⁶ Leszámítva, hogy az 1676-os tűzvész után a tűztorony felső harmadát és sisakját barokk stílusban átépítették, így ettől kezdve a kép domináns eleme erősen anakronisztikussá vált.
- ¹⁸⁷ A várfalak épségét talán igazolhatja az 1705–1706 fordulóján visszavert kuruc ostrom sikertelensége is.
- ¹⁸⁸ Igaz, a metszeten a kaput „*19. Potschethor*” megjelöléssel találjuk, de ez tévedés! A forrásokban mutatkozó zavart az okozhatta – mint arra Mollay Károly (Mollay 1993a, XXXVIII.) rámutatott –, hogy az Ötvös utca folytatásában lévő Pócsi utca mellékutcáját Kis Pócsi utca néven nevezték, s mindkettőt kapu zárta le. A Kis Pócsi utca kapuját Pócsi kapuként, vagy Szent Lénárd kapuként említik forrásaink, a [Nagy] Pócsi utca kapuja pedig Magyar kapuként (de időnként [Nagy] Pócsi kapuként) fordul elő az iratokban. A zavar jóval később, a 19. század folyamán enyhült, amikor a Kis Pócsi utcát egyszerűen „Kis utca” megjelöléssel illették, a [Nagy] Pócsi utcát pedig Magyar utcának keresztelték (első eml.: 1836, Csatkai 1937a, 63.)
- ¹⁸⁹ Payr 1917, 289.
- ¹⁹⁰ A *Sandgrube* mint helymeghatározás első említése 1416-ból ismert, de utcanévként 1857-től ismerjük. (Csatkai 1937a, 62.)
- ¹⁹¹ A páros oldal 2–10. sz. házai közül elsőként a (Sas tér 6. számúval közös) Fövényverem utca 4. számút említi Thirring, mint amely 1748-ban már állott (Thirring 1941, 129.). A homokverem ettől kezdve fokozatosan épült be, utolsóként a 10. sz. ház, 1776-os első említéssel (Thirring 1941, 156.).
- ¹⁹² Németh S. 1943, 149.; Dávidházy 1989, 194–199., ill. 2. és 5. kép
- ¹⁹³ Bél 2006, 173.
- ¹⁹⁴ Csatkai 1938, 169–170., ill. SL SvT. 33. sz. térkép, továbbá Csapody 1961, 32., ahol a feldolgozott flóramű adatai közül a Hátsókapunál csigolyafűz (*Salix purpurea*) megfigyelését emeli ki.
- ¹⁹⁵ Csapody 1961, 32–33.
- ¹⁹⁶ Holl 1997, 305.
- ¹⁹⁷ Kovács J. L. 1995, 73., 137.; Waigand 1965, 264., 41. j. Csatkai Endrétől.
- ¹⁹⁸ Thirring az 1715. év adatait az országos összeírás speciális soproni viszonyokhoz alakított számsoraiból rekonstruálta, az 1734., 1748., 1798. év adatai a Városi Levéltár adókönyveiből származnak, az 1766. évi adatok pedig az az évi ház- és lakásösszeírás íveiről (Thirring 1939a, 45–48.). Az 1810. év adatait saját kutatásból, az 1809/1810. év adókönyvének adatbázisából emeltem át, az 1828. év adatai a kutatás által erős kritikával illetett regnicolaris összeírásból kerültek a táblázatba (Thirring 1940, 297.), az 1848. év adatai pedig az adott év országos összeírásának lapjairól erednek (Thirring 1957, 19., 45.). A belvárosi házállományra vonatkozó 1715–1798 közötti adatokat Dávid Ferenc táblázatainak pontos adatai alapján igyekeztem korrigálni (Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–289.), ám a külvárosra közölt házállomány, illetve a teljes városra vonatkozó lakásállomány gyakran becsült adatait továbbra is óvatos fenntartásokkal kell kezelnünk.
- ¹⁹⁹ Thirring 1939a, 16.; Csatkai–Dercsényi 1956, 200–204.; SL SvT. 33., 1750–1770 közötti időkre meghatározott lap. (Közölve: Csatkai–Dercsényi 1956, 172., 65. kép.) A térkép szignója Trost János György kőművesmesteré, aki 1759. december 19-én szerzett polgárjogot (Házi 1982, 3969. sz.). A rajz ezek szerint inkább a feltételezett időszak második felében készülhetett, erre utal a rajta „felépítendő” megjelöléssel szereplő Szt. János-kápolna (ép.: 1764) is.
- ²⁰⁰ Csatkai 1939; Mollay 1956a, 99.; Winkler G. 1972, 357.
- ²⁰¹ Dávid–Goda–Thirring 2008, 113–116.
- ²⁰² Waigand 1965, 261–262., 367–368., ld. még uo. Csatkai Endre 26. és 79. sz. jegyzeteit is! Továbbá: Bél 2006, 156–157., 162–163. A diákok a mai Széchenyi téren álló evangélikus gimnáziumból a Templom utcában lévő evangélikus imaházba jártak a hídon keresztül.
- ²⁰³ Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–381. házankénti kommentárjai és forrásokat idéző jegyzetei bőséges adatokkal szolgálnak az egyes telkek határainak alakulására, az épületek eddig megismert összevonásának, megosztásának, illetve átalakításainak későbbi idejére is.
- ²⁰⁴ Dávid 1970, 95–123.
- ²⁰⁵ Például: Szt. György u. 21. – 1639; Szt. György u. 6., Szt. György u. 14. – 1640 k.; Szt. György u. 22. – 1648.
- ²⁰⁶ Dávid Ferenc szíves szóbeli közlése.
- ²⁰⁷ Dávid Ferenc szíves szóbeli közlése.
- ²⁰⁸ A városban élő nemesekről, a bérlakásépítésben játszott szerepükről röviden: Bácskai 1988, 164–168.; Bácskai 2002, 139–144.
- ²⁰⁹ A barokk épületek tömegének és befoglaló, ill. belső alaprajzának telekméretektől is függő változásairól részletesen: Winkler G. 1965, 42–68.
- ²¹⁰ Winkler G. 1965, 51–56.; Dávid–Goda–Thirring 2008, 113.
- ²¹¹ Dávid–Goda–Thirring 2008, 9–11. Dávid Ferenc bevezetője és szíves szóbeli közlése.
- ²¹² Minden bizonnyal magasabb volt a bérlők száma, de nem adóztak, és így nem kerültek a ránk maradt jegyzékekbe.
- ²¹³ Thirring 1939a, 73., 11. táblázat. Az idézett évek arányai: 1766-ban 1:1,7; 1784-ben 1:1,9. A belvárosban mutatkozó százalékos arányok többé-kevésbé megfelelnek a városi arányoknak, ahol a 35%-nyi tulajdonos által használt lakás mellett 65%-nyi bérlakást találunk!
- ²¹⁴ A városszerkezetben a belváros udvartereinek beépítésével hozott változást, városké-pileg pedig a Várkerület folyamatosan fel- vagy átépülő üzletbérházai a jelentősek.
- ²¹⁵ Thirring 1934, 3., 16–20.
- ²¹⁶ A 18. század végétől további jelentős bérlakásigény emelkedéssel kell számolnunk, mert 1793-tól nemcsak a megyei adminisztráció költözött be a városba, de alkalmanként a megyegyűlések is jelentős számú embert mozgattak.
- ²¹⁷ A belváros házainak száma 1715–1766 között sem nem nőtt, sem nem csökkent, a század utolsó harmadában viszont az Elő- és Hátsókapu beépítésével 12 házzal emelkedett. A 19. század első felében ellenben a vármegyeháza helyén állt két telek, az Új u. 5. helyén állt 2 ház, s a Patikaház helyén állt két telek egyesítésével 3 házzal csökkent. Ld. Thirring 1941, 1–31. házankénti adatait és Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–381. házankénti kommentárjait. Mindezeken túl itt köszönöm meg Dávid Ferencnek azt is, hogy hozzájárult eddig még publikálatlan kutatási eredményeinek közléséhez.
- ²¹⁸ Thirring 1939a.
- ²¹⁹ Vatter 1929.
- ²²⁰ Askercz 1976.
- ²²¹ Galavics 1978; Tírnitz 1993.
- ²²² Hammerl 1962; Kovács J. L. 1993.
- ²²³ Thirring 1934, 21.
- ²²⁴ A házról tudjuk, hogy a két épület már egyesítése előtt, 1784-ben is bérlakásokkal volt tele. Festetics gróf házában 6 lakás volt 24 lakóval, Reisch Tóbiás házában 10 lakás 51 lakóval. (Thirring 1939a, 35.)

- ²²⁵ Kücsán 2001a, 380.
- ²²⁶ 1838-tól pl. a 11. szám (akkor N° 596.) alatt élt bérelt lakásban zadjeli Slachta Etelka édesanyjával, báró Hauer Terézszel.
- ²²⁷ Grüll 1996, 156.
- ²²⁸ Waigand 1965, 263–164.
- ²²⁹ Bél 2006, 157–173., különösen 169–171. Érdemes megjegyezni, hogy a feltehetően hasonló körülmények között működő várkerületi hússzékek állapotát nem kifogásolta a szerző!
- ²³⁰ Tompos 1977, 217.
- ²³¹ Thirring 1941, 7–8.; Németh I. 2005, 118–119.
- ²³² A középkori Sópiac, majd a Fegyvertár utca egy szakasza 1869-től Orsolya tér. (Csatkai 1937a, 64.)
- ²³³ Németh I. 2005, 66–67.
- ²³⁴ Bél 2006, 171.; Thirring 1941, 28., 30.; Csatkai–Dercsényi 1956, 222.; Németh I. 2005, 45–46.; Dávid–Goda–Thirring 2008, 197.
- ²³⁵ Waigand 1965, 263.; Bél 2006, 171.; Csatkai–Dercsényi 1956, 222.; Dávid–Goda–Thirring 2008, 193.
- ²³⁶ A házakat az 1667-ben alakult Evangélikus Konvent kezelte.
- ²³⁷ Templom u. 10., eredetileg két telek, 1810-ben a N° 43., N° 44. alatt.
- ²³⁸ Csatkai–Dercsényi 1956, 288–289. A torony 1862–1863-ban épült, a templom előtti házak lebontása után. Az Atlasz alaptérképéről szolgáló 1856-os kataszteri felmérés (A.1.1 térkép) a Templom utcában még a bontás előtti állapotokat mutatja!
- ²³⁹ A teret megosztó Színház utca házai – a belső házsor – csak jóval később, a 18. század második felében épültek fel. A Thirring által idézett források 1766–1776-tól említik ezeket az épületeket (Thirring 1941, 72–79.).
- ²⁴⁰ Csatkai–Dercsényi 1956, 302–311.; Winkler G. 1965, 50. A fürdő a Várkerület 19. (1810-ben N° 221.) sz. házban volt.
- ²⁴¹ Egyetlen példa: Az 1810-ben Ehrlinger Ferenc Xavér patikus (Házi 1982, 4375 sz. 403. o.) tulajdonában álló Várkerület 27. (1810-ben N° 226.) sz. házban a következő foglalkozású adózó bérlők laktak: cipész, csizmadia, kesztyűs, kordoványos, szűcs, német szabó, harisnyakötő, fésűs, zsidóbarát, patikus.
- ²⁴² Bél 2006, 186–187. A magyar fordításban a „külváros főtere” kifejezést találjuk, melynek díszeként jelöli meg az egykor volt szökőkutat, továbbá a korábban tűzvédelmi okokból ültetett hársfasor megmaradt szakaszait. A kútról és a helyére épített Mária-oszlopról ld.: Csatkai–Dercsényi 1956, 318–320.
- ²⁴³ Bácskai–Nagy 1984; Bácskai 1988.
- ²⁴⁴ Csatkai 1966, 201–217.
- ²⁴⁵ Csatkai–Dercsényi 1956, 312–318.; Winkler G. 1988, 34–78., 157–159., 200–201., 121. térkép, 202–223.
- ²⁴⁶ Idézi Major 1991, 50., 108. jegyz.
- ²⁴⁷ Thirring 1939a, 22–23.
- ²⁴⁸ Ezek szerint nem zárható ki, hogy a Csányi-krónika idézett bejegyzése Thirring figyelmét elkerülte, vagy ha nem, másként értelmezte azt, mint Major Jenő.
- ²⁴⁹ Waigand 1965, 265.; Bél 2006, 186–187. Ezek ismeretében, a kereskedőkről még csak feltehető, hogy portékáikat korlátozott időszakokban ponyva alól árulták, de az iparosok műhelyére vonatkozó utalások alapján már valószínűleg gerendaszerkezetre épített, deszkával borított – tehát bizonyos mértékig szilárd falú – épületeket feltételezhetünk.
- ²⁵⁰ Az épületek látványos méretű és jóval gyorsabb ütemű gyarapodása valószínűleg a Schillsohn-féle szanalás során eladott telkek magánkézbe kerülésének a következménye volt, mellyel a város zilált anyagi ügyeit kívánták rendbe tenni – de ennek részletezésére itt nem térhetünk ki.
- ²⁵¹ Payr 1917, 396–404.
- ²⁵² Az oktatás újraindítása után 1682-től ebben az épületben működött tovább az egyesített evangélikus líceum, a magyar gimnázium tradícióját folytatva.
- ²⁵³ A rend 1674–1687 között a Templom u. 5. sz. házban működött, majd a Vendégfogadó szeren vettek házat, ahonnan a Hosszú sorra települtek át. (Csatkai–Dercsényi 1956, 326–332., különösen 329.)
- ²⁵⁴ Thirring 1941, 65.
- ²⁵⁵ Csatkai–Dercsényi 1956, 321.
- ²⁵⁶ Boronkai 1969, 146. írta: „Geiger krónikájában azt olvashatjuk, hogy 1828-ban a domonkosok előtti nagy tavat 50 lépéssel rövidítették meg és helyébe »szép sétányt« létesítették, a tő megmaradt részét pedig szomorúfűzekkel és »piramis formájú« nyárfákkal szegélyezték... Így jött létre a »Promenáda«, a későbbi Séta tér, a mai Széchenyi tér.”
- ²⁵⁷ Ahol zeneemelési állott, és róla hetenként többször térzene szórakoztatta a korzózó úri közönséget. (Boronkai 1969, 146.; Szabó 1983, 4.)
- ²⁵⁸ Horváth 1985, 130. 21. j.; Winkler G. 1988, 22–23.
- ²⁵⁹ Erre utalt már Holl Imre is a külvárosról szólva (Holl 1979, 126.). A népesség számának alakulásáról ld. a 3. táblázatot.
- ²⁶⁰ A néhány kiemelkedő értékű egyházi ingatlant leszámítva, a szerény méretű és kivitelű külvárosi házak, valamint a kevés dokumentumot maguk után hagyó tulajdonosaik történetének kutatása nem jelentett kihívást sem a régészet, sem a művészettörténet, sem a történettudomány számára (Dávid 1971, 30.).
- ²⁶¹ A majorok előfordulására középkori és kora újkori adatok: Házi 1958; Mollay 1959; Mollay 1964; Mollay 1987; Mollay 1988; 18–19. századi adatok: Thirring 1941.
- ²⁶² Hely hiányában csak utalunk Thirring részletező tanulmányaira, illetve a témát legutóbb tárgyaló és összefoglaló Jankó Ferenc cikkeire. (Thirring 1936; Thirring 1939a, 64–71.; Jankó 2004a; Jankó 2008.)
- ²⁶³ Kücsán 2008b.
- ²⁶⁴ Thirring 1939a, 72–96., különösen a 11. tábla. A városi növekményben tulajdonoslakás: 145 (18,5%), bérlakás: 467 (32,5%). Ezen belül (annak ismeretében, hogy a vizsgált időszakban a két negyedben csak 5 új ház épült önálló telken!), a 2. és 3. negyedben tulajdonoslakás: 60 (18,9%), bérlakás: 225 (41,7%).
- ²⁶⁵ Thirring 1939a, 94–96.(különösen a 95. o. térképe), valamint 243. o. 40. tábla „Házak” oszlopának negyedenkénti értékei.
- ²⁶⁶ Bácskai 2002, 140–142.; a nevek a reformkori Pesten is felbukkantak – igaz, nem bérkaszárnnyák, hanem bérpaloták építtetőjeként.
- ²⁶⁷ Péczely 1957.
- ²⁶⁸ Thirring 1939a, 35–44.
- ²⁶⁹ Mendöl 1963, 404–427.
- ²⁷⁰ Idézi Csatkai 1966, 211.; Horváth 1982, 79–81.
- ²⁷¹ Dávidházy 1995.
- ²⁷² Major 1991, 52.
- ²⁷³ Ennek az ároknak vízzel telt maradványát és egykori vonalának telkeket elválasztó kacsaringóit világosan felismerhetjük az Atlasz alaptérképéről szolgáló 1856-os kataszteri felmérés eredeti lapján. Ezt Major Jenő is említette, de szerepével nem foglalkozott. Megnyugtatóan Dávidházy István tisztázta, hogy a csatorna a 17–19. században a posztóipart szolgálta (Major 1991, 122. j.; Dávidházy 1995, 270–275.).
- ²⁷⁴ Azt még nem vizsgálta eddig a kutatás, hogy az Iglauból (Jihlava) 1625–1626-ban Sopronba menekült posztósok a város mely részén települtek le. Dávidházy 13 mestert említett, akik a vallásüldözés elől települtek a városba és a posztóscéh megalakítását is megjelenésükhöz kapcsolta. Házi Jenő viszont csak 8 személyt azonosított a polgárjegyzékben (Dávidházy 1989, 195.; Dávidházy 1995, 270.; Házi 1982, 995.).
- ²⁷⁵ Dávidházy 1995; Dávidházy 1996, 243.
- ²⁷⁶ Lackner Kristóf: *Salicetum Semproniense* (Bécs, 1626) című művének előszavából idézi Payr 1917, 289–290.
- ²⁷⁷ Csatkai 1938, 170.
- ²⁷⁸ Kücsán 2008a, 158–160.
- ²⁷⁹ Kücsán 2008a, 161–162.
- ²⁸⁰ Dávid 1971, 28–29.; Jankó 2008, 2a, 3a ábra; Kücsán 2008a, 166.
- ²⁸¹ Thirring 1939a, 178–182.; Kücsán 2008a, 162., 165.
- ²⁸² Jankó 2008.
- ²⁸³ Dávid 1971, 5.; Kücsán 1993; Kücsán 1994; Kücsán 2005, 197–199.
- ²⁸⁴ A Thirring Gusztáv és Szabó Jenő által (pontos jelzet nélkül!) említett 1724–1725-ös közgyűlési bejegyzések, továbbá az 1753-as közgyűlési határozat, melyek tűzifa-, bor-, sör-, pálinkacsempészésről tesznek említést (Thirring 1939a, 4.; Szabó 1986, 22.).
- ²⁸⁵ Thirring 1939a, 33.
- ²⁸⁶ Thirring 1939a, 34.
- ²⁸⁷ Pl. 1856-ból: MOL S78 207 és 1862/63-ból: SL Svk 32; Svk 33.
- ²⁸⁸ Holl 1997, 305.
- ²⁸⁹ Winkler G. 1974, 199–203. Fényképeket lásd még: SSz. 13 (1959), 258. és SSz. 18 (1964), 31.
- ²⁹⁰ Németh I. 2005, 44–73.; Horváth 1985, 132–133.
- ²⁹¹ Winkler G. 1988, 110–111.
- ²⁹² Jankó 2008.
- ²⁹³ Thirring 1936, 421.
- ²⁹⁴ Horváth 1985, 138.; Jankó 2004a, 159–164, 173.
- ²⁹⁵ Kubinszky 2003, 25–27.; Winkler G. 1988, 22, 151–152., 178.
- ²⁹⁶ Más tervek a Szent György utca és a Várkerület – Szent György u. 13. –, valamint az Új utca és a Templom utca között – Kolostor u. 13./Új u.16. – ajánlottak a közlekedést segítő bontásokat, amelyekre azonban nem került sor. Ld pl. Hárs 1940.
- ²⁹⁷ Bergmann 1939, 213., 220., 223.; Bergmann 1940, 86–87. Érdekes módon a gazdaporlak kitélepitése még a ’60-as években is napirenden maradt: Winkler O. 1961, 102.
- ²⁹⁸ Horváth 1985, 127.
- ²⁹⁹ Németh I. 2005, 63–64., 72.
- ³⁰⁰ Bergmann 1939, 212–214.; Bergmann 1940, 77–78.
- ³⁰¹ Winkler G. 1988, 150.
- ³⁰² Kubinszky 2003, 44., 105.
- ³⁰³ Kubinszky 2003, 26.
- ³⁰⁴ Molnár 1998, 346–349.; Molnár 2000, 76.
- ³⁰⁵ Bergmann 1939, 220.; 224.; Bergmann 1940, 76., 82., 85–86.
- ³⁰⁶ A Várkerület is egykor ilyen peremzóna volt, a belváros és a külvárosok közötti elválasztó sáv; mára azonban funkcionális és részben városképi egységgé is vált, elhatároló szerepe oldódott, sőt, maga a Várkerület öve vált önálló városrészé.
- ³⁰⁷ Csapody 1959; Csapody 1987; Főző 1938; Májer 1985; Mollay 1960.
- ³⁰⁸ Kubinszky 2005, 42–45.; Szabó 1984, 28–30.; Szabó 1986, 4–8.; Winkler G. 1993, 60–61.; Winkler G. 2002, 380–382.
- ³⁰⁹ Winkler G. 1993, 60.
- ³¹⁰ Winkler G. 1993, 61–62.; Winkler G. 2002, 382–395.
- ³¹¹ Kubinszky 2003, 60–66.; Kubinszky 2001b; Szabó 1984, 34–41.
- ³¹² Winkler G. 1974, 213–215.; Winkler G. 1986. A helyzet ma sem sokkal jobb.
- ³¹³ Kubinszky 2003, 77.; Winkler O. 1957, 163.
- ³¹⁴ Winkler O. 1961, 105.
- ³¹⁵ Kubinszky 2003, 115–125.
- ³¹⁶ Azaz a kiválasztott háztömbök valamennyi épületének felújítása, illetve szanalása, majd újjáépítése nem történt meg, jellemzően csupán az új épületek illesztésével törődtek.
- ³¹⁷ Kubinszky 2003, 83–87, 91–101.
- ³¹⁸ Simányi 1976; Winkler O. 1961, 99–100., 102.
- ³¹⁹ Oszvald 2003.
- ³²⁰ Jankó 2008.

Notes

¹ Bulla–Mendöl 1947, 223; Kárpáti–Ádám 1975; Major 1991, 33; Makádi 2002.
² Csapody 1959.
³ Kósa–Filep 1978, 99–100, 150–151; Timaffy 2002.
⁴ The hydrology of the town has been the subject of several studies. The main findings and data are summarized in Ruhmann 1988, 40–55.
⁵ Jerem 2009, entry Sopron-Krautäcker, 80–81.
⁶ Patek 1982; Eibner-Persy 1980.
⁷ Jerem 2009, entries Sopron-Várhely and Sopron-Károly-magaslat, 73–77; Nováki 1997.
⁸ Jerem 1986, 107–118, 363–365; Jerem–Rudner 2002.
⁹ Nováki 1956; Tóth E. 2006, 54–56.
¹⁰ Kovács P. 2002; Kovács P. 2007, 289–291. See also Gazetteer **1** Név [Name].
¹¹ Anreiter 2001, 121–122; Kovács P. 2007, 290, with further literature.
¹² Kovács P. 2007, 289–297.
¹³ Gömöri 1999, 94–95.
¹⁴ Gömöri 1984a, 111–137.
¹⁵ Gömöri 1985; Gömöri 1986 (with a detailed list of stamped bricks found at the excavation of the forum).
¹⁶ Mócsy 1956, 345; Póczy 1977, 9–11.
¹⁷ Listed in Póczy 1971, esp. 95–97; Gömöri 1999, 110–114.
¹⁸ Gömöri 1985, 289–293.
¹⁹ Szakál 1977.
²⁰ Kiss Á. 1994; Fényes 2007.
²¹ Póczy 1977, 20.
²² Storno 1941b; Gömöri 1999, 99–100 és 115.
²³ Póczy 1977, 19.
²⁴ Póczy 1977, 23–24; Gömöri 1985, 296.
²⁵ Póczy 1967; Gömöri 1999, 100–102.
²⁶ Póczy 1977, 34–37; Gömöri–Gergelyffy– Muszik–Markl 1977, 150–154.
²⁷ Póczy 1977, 37–38; Gömöri 1999, 100; Kovács P. 2007, 391–392.
²⁸ Ruinart 1859, 522–524; Kovács P. 2007, 291,with further literature.
²⁹ Póczy 1977, 31, 42; Virágos 2007, 235–239.
³⁰ Gömöri 1985, 18–19.
³¹ Gömöri 1985, 19–20; Gömöri 2001, 224–227.
³² *MGH LL Concil.* 2/2, 588; Tóth E. 1974; Tóth E. 1977; Kovács P. 2007, 292.
³³ Gabler–Szőnyi–Tomka 1990, 21–22; Gaisbauer 2001 and several further studies in the volume *Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 17/2001.
³⁴ Linguistically, the name form has most probably derived from a supposed topographic term **auf der öden Burg* or **bei der öden Burg*. See Mollay 1956, 41.
³⁵ The charter in point has been published in *MGH Diplomata Regum Germaniae ex stirpe Karolinorum* I. Berlin, 1934, 142–143. The identification of the place-name with Sopron has been refuted by Mollay 1944, 55–69.
³⁶ The Yearbooks have been preserved as copies by the Humanist scholar Aventinus from 1517, the placename in question can be found as *deserta civitas*, an expression identified by previous scholarship as the Latin translation of a supposed German name *Ödenburg*. See the source in Gombos 1937–38, 104.
³⁷ Gombos 1937–38, 784.
³⁸ See Gazetteer **1** Név [Name] and Mollay 1944, 38–39.
³⁹ The so-called Ödenburg-debate ran for several years after the first (1953) edition of the list of local monuments (Csatkai–Dercsényi 1956), including survey of the history of Sopron and its surroundings by K. Mollay (Mollay 1953). The discussion papers were published mainly in the 1955 and 1956 issues of the local history journal *Soproni Szemle* c. by J. Major, K. Mollay and L. Verbényi. See also Major 1953. All these scholars took the thirteenth-century origin of the name for granted but they connected its emergence with different social and topographical processes. Gömöri 2001, 223–224, leaves the issue of an earlier origin of the name open, but connects this possibility with an origin from local settlers.
⁴⁰ For an overview see Gömöri 2002, 17–23, with references to publications on the individual sites.
⁴¹ Since the name Bratislava was created in recent times, to avoid anachronism, its German equivalent Pressburg will be used in the English text of the pre-modern chapters of this study.
⁴² Mollay 1955a, 138; Györffy 1977, 60.
⁴³ A full survey will be published in the series “Grave-goods from Hungary in the Age of the Hungarian Conquest and the Árpadian Period”. See Gömöri 2002, 9.
⁴⁴ Gömöri 2002, 144–154.
⁴⁵ Gömöri 2002, 93.
⁴⁶ Tóth S. 1970, 311 was the first to refer to medieval layers preceding the building of the *ispán’s* castle in the centre of Sopron. V.ö. Gömöri 2002, 135.
⁴⁷ Holl–Nováki–Póczy 1962, 60.
⁴⁸ On the excavation and the structure of the gates see in detail Tóth S. 1988.
⁴⁹ Gömöri 2002, 82. Major 1965, 167 does not exclude the use of the southern Roman gate in the first part of the Árpadian period; however, no archaeological proof of this has been found so far.
⁵⁰ Gömöri 1976; Tomka 1987; Gömöri 2002, 49–93, with the summary of previous excavations. On recent research see *Rég. Füz.*, site 1995/160. (Sopron, Várkerület 108); *Rég. Kut.*, site 1999/262. (Sopron, Templom u. 20.); *Rég. Kut.*, site 1999/263. (Sopron, Városház u. 11.); *Rég. Kut.*, site 2004/347. (Sopron, Orsolya tér).
⁵¹ Calculations by Gyula Nováki and György Sándorfi, quoted in Gömöri 2002, 76 and 79.
⁵² Gömöri 2002, 36–47; Kaus 1987; Kaus 1996; Štefanovičova 1987; Štefanovičova 1996.
⁵³ Bóna 1998, Buzás 2006.
⁵⁴ Gömöri 2002, 89–93.
⁵⁵ Kristó 1988, 268–273.
⁵⁶ Buzás 2006, 49.
⁵⁷ Szentéptery 1937/1999, I. 331.
⁵⁸ Kiss L. 1988, 489 (with incorrect etymology concerning the name “Ödenburg”).
⁵⁹ Zsoldos 2000.
⁶⁰ Mollay 1961, 114–123; Major 1965, 168. In 1896 the new Town Hall was built on the same site, thus it is very likely that those archaeological details that may have testified to the localisation of the *ispán’s* seat here were destroyed.
⁶¹ Major 1965, 158.
⁶² Beside the site at Szt. György u. 1–3, and the corner of Új u.–Szt. György u., described in Gömöri 2002, 120–140, Új u. 18, 23, and 24, new sites with finds from the Árpadian period have been identified at Szt. György u. 16, 18. (*Rég. Kut.* site 2004/348.), and under the pavement of Orsolya tér (G. Gabrieli, personal

communication). The fragmentary character of the excavated buildings has not allowed us so far to establish any conscious functional differentiation between the northern and southern or between the eastern and western half of the *ispán’s* castle.
⁶³ Major 1965, 159, Note 23. connects the expression “ein haws in der Judengazen gelegen, das haizzt der Marchstäl” from 1379 (Házi I/1. 180.) with the stables of the *ispán’s* castle. It is questionable, however, if the memory of the function of a former building had been preserved for over one hundred years.
⁶⁴ Mollay 1956a, 48–49, identifies the site on the basis of conclusions by Verbényi 1934, 21. The donation charter of 1233: UB I. 143–145 (Nr. 196).
⁶⁵ Házi I/1. 184.
⁶⁶ Elter 1985, 56.
⁶⁷ Németh P. 1981, Kiss – Zágorhidi Czigány 2001. On written evidence concerning the archdeaconry see Surányi 1961, 220–221.
⁶⁸ Házi 1939a, 1–4; Mollay 1953, 39; refuted by: Major 1953, 106; Holl 1990, 98 and Note 5.
⁶⁹ On the small-scale excavations inside the church tower see *Rég. Füz.* 1981, 115–116 (report by F. Dávid and J. Gömöri).
⁷⁰ Gömöri 2002, 141–142. Recently shards from the Árpadian period have come to light from under the pavement beside the Holy Spirit Chapel, close to Ikvahid (Spitalbruck). (G. Gabrieli, personal communication). See map **A.3.2**.
⁷¹ Gömöri 2002, 143–144; sites *Rég. Kut.* 2002/258; *Rég. Kut.* 2004/346 and *Rég. Kut.* 2005/357 (all three were excavated by G. Gabrieli), as well as Ógabona tér 48 (ongoing excavation, G. Gabrieli, personal communication).
⁷² Heckenast 1970, 104. The late first appearance of these street names (see Gazetteer **8** Utcák [Streets]) does not exclude, however, the view formulated by F. Dávid in a research report (Dávid 1969), that the appearance of these streets may be connected with resettling the population of specialised service villages into the town area after the dissolution of the system of *ispán’s* castles. In case of the blacksmiths, the sequence of the village Kovácsi (“Blacksmiths’”), traceable in documents up to 1283 and the later Kovácsok utcája (Schmiedgasse, traceable after 1400) can correspond to this line of thought.
⁷³ Surányi 1961, 220; Heckenast 1970, 128
⁷⁴ Heckenast 1970, 111, Gömöri 2002, 111–120, with reference to further literature and to sites further away.
⁷⁵ This settlement type has also been identified in the Hungarian context, see Id. Major 1966, Laszlovszky 1995, Kubinyi 1996.
⁷⁶ Central-European parallels of this development: Możdzioch 1995, Piekalski 2001, esp. 151–158, 239–254.
⁷⁷ The donation of 1217: UB I. 72; its reconfirmation: UB I. 182. The contract of 1247: UB I. 218, its papal confirmation: UB I. 227, reconfirmation from 1250: UB I. 228. On the presence and activity of the Order of St. John in Sopron see Mollay 1991a, 97–108.
⁷⁸ Dávid 1971, 13–14. The exact site of the monastery building has not been identified by archaeological methods yet.
⁷⁹ Házi 1939a, 150–152; Majorossy 2003, 219–222.
⁸⁰ Zsoldos 1991, 69–71.
⁸¹ UB I, 228–229.
⁸² Végh 2009, 42–47. See also Vol. 2 of the Hungarian Atlas of Historic Towns (Buda, forthcoming).
⁸³ This regularity has already been pointed out by J. Major (Major 1965, 156–157), without a knowing about the parallel situation in Buda and without referring to the royal urban policy. However, without a conscious intention of the ruler(s), such a regular division of plots could hardly have been implemented. Concerning the regularity of Fő tér and Orsolya tér, I do not share Major’s views.
⁸⁴ UB I. 125 (*duorum fratrum minorum ... de Suprunio*).
⁸⁵ The hypothesis of an earlier building date is confirmed by the unpublished historic building research pursued by András Nemes between 2002 and 2005. He has identified remains of an earlier chapel in the sacristy, build before the choir of the present church (A. Nemes, personal communication). See also *Rég. Kut.* site 2003, 347. (report by G. Gabrieli). Art historical studies date back the present church to around 1280, not excluding the possibility of a cloister building of an earlier date. See Nemes 1994, 1; Bartos 1994, 177–183.
⁸⁶ In my view the foundation of the Sopron friary can be connected to royal, and not to private initiative, as supposed by J. Major (Major 1965, 161).
⁸⁷ Fügedi 1970; Fügedi 1981, 66–70.
⁸⁸ The statements of Major 1965, 159, 166 need to be modified in the way that the formation of Új utca is not a significantly “later development” than the formation of the inner rows of plots in Templom utca and Szt. György utca. On the connections between urban development and Jewish settlements see in general Kubinyi 1995, 7–9.
⁸⁹ Dávid 1978, 67–70; cf. Gömöri 1979, 228 (on pottery found in the ritual bath from the thirteenth and fourteenth centuries).
⁹⁰ Gömöri 2002, 135–140.
⁹¹ 29 Jan. 1324: UB III. 169 (Nr. 319), MZsO I. 61 (Nr. 35).
⁹² Holl 1979, 111; Entz 1986, 339. Data referring to 1256 have been preserved in two charters from 1339, 10 June: HO II. 70, 15 Sept.: HO III. 141
⁹³ Sedlmayr 1986, 323–339 surveys the tower buildings identified by F. Dávid, A. Nemes and Gy. Bartos, but at the same time, debatably, hypothesises the existence of several further towers. See a reply to his suggestions by Holl 1989, 52–55.
⁹⁴ Dávid–Lászay 1981.
⁹⁵ Szende 2004, 24–25, with further references. On the social context see Perger 1992, 103–115.
⁹⁶ Elenchus III/2. 68–71, UB II. 102–104 (Nr. 149), on the circumstances of issuing this document see Szende 2001. On 12 Nov. 1317 (Házi I/1. 30, UB III. 103, Nr. 198) probably an early privilege of the town was reconfirmed, which provided Sopron with prerogatives similar to those of the burghers of Buda and Fehérvár (*sicut Budenses et Albenses*). This assumption is based on the fact that the still extant privilege from 1277 had already been reconfirmed by the ruler on 20 October of the same year (Házi I/1. 26–27, UB III. 100–101, Nr. 191).
⁹⁷ For a detailed description of the so-called first period stone wall see Holl 1979, 111, and Holl 1967, 160. Gömöri 2002, 210 connects the building of this wall hypothetically with the Mongol invasion of 1241/42.
⁹⁸ This phenomenon is analysed in detail for the northern suburbs by Dávid 1971.
⁹⁹ 25 July 1283: UB II. 173 (Nr. 237), with reference to measures taken by Béla IV and Stephen V.

¹⁰⁰ 29 Jan. 1324: UB III. 169 (Nr. 319), MZsO I. 61 (Nr. 35)

¹⁰¹ Veszelka 1934, Mollay 1982, 120–124.

¹⁰² The royal order for resettling the burghers of Esztergom had to be withdrawn because of communal protest on 17 Dec. 1256: Fejér IV/2. 374–377.

¹⁰³ 25 July 1283: UB II. 172 (Nr. 236)

¹⁰⁴ 16 April 1330: Házi I/1. 56. The word “burgo” derives not from the root “burgus”, meaning castle, but from the root “burgum”, meaning suburb. This was put forward by Major 1953 and Major 1956, 132, 138, with reference at the latter place to the entry “corpus” in Du Cange: Glossarium mediae et infimae latinitatis, II. 1883, and to the expression “Corpus castri. Castrum ipsum absque adjacenti burgo”, quoted therein.

¹⁰⁵ Major 1956, 137–139.

¹⁰⁶ This hypothetical explanation of the name *Ödenburg* (which the present author does not share) has been widely discussed in a debate between K. Mollay and J. Major. On the thirteenth-century occurrences of the name see Gazetteer 1 Név [Name] and Chapter 2.4.2 of the present study.

¹⁰⁷ Szűcs 1955, 26–29, 169–175.

¹⁰⁸ For a detailed account of the social and economic development, with further references, see Szende 2004, 20–47.

¹⁰⁹ 1297: ÁÚO V. 171 = UB II. 307 (Nr. 443); 1340: Házi I/1. 76–77.

¹¹⁰ Holl 1967–1973; Holl 1979, 110–119; Holl 1990, 101–102; Holl 1997; Holl 2006.

¹¹¹ For the measurements of the walls see Gazetteer 12 Erődítések [Fortifications].

¹¹² 20 Oct. 1317: *ipsa civitas Supruniensis pene is confinio Theutonie sita, quasi porta regni nostri appellatur*, Házi I/1. 27.

¹¹³ Holl 1981, 206–213.

¹¹⁴ This watercourse is also known under the names “Bánfalvi patak” and “Malom–patak”.

¹¹⁵ This statement has been put forward by Ruhmann 1988, 46, with reference to the royal donation charter of 1340 (Házi I/1. 76–77.), which, however, only emphasizes the role of the ditch in the defence of the town, without going into any detail concerning its technical implementation.

¹¹⁶ Some elements of hydrography are not unanimously considered to be authentic by all researchers. See Part 4 of the present topographical study by J. Kücsán, below.

¹¹⁷ Mollay 1992a, 154; Mollay, 1994–1995, part I, 267; Mollay 1995, 309–310. In his studies, Károly Mollay always translated the term “*Insecz*” or “*insecz*” used in contemporary German sources as a place for spawning fish. I would rather agree with István Dávidházy, who, with reference to nineteenth-century sources, considers these objects as small ponds dug on individual plots, used as basins for storing live fish caught by fishermen before selling them. Dávidházy 1998, 191.

¹¹⁸ Házi 1939a, 215–216; Csatkai–Dercsényi 1956, 233–244; Nemes 1995.

¹¹⁹ Mollay 1993a, XXXIV; on the property transaction of 1465 see Házi I/5. 219., see also Gazetteer 19.1 Egyházi tulajdonú lakóépületek [Residential buildings owned by ecclesiastical bodies].

¹²⁰ For an overview of recent research on this building see Sedlmayr 1997.

¹²¹ Dávid 1978, 22–24. It was the later Emperor Friedrich III (as Duke of Austria Friedrich IV) who stopped the confiscation of the houses of the Jews in 1441, when the town was mortgaged to him: Házi I/3. 218–219.

¹²² Mollay 1994, 272 presents this case the “first official changing of a street name” in Sopron. In the tax register of 1440 the notary “first wrote down the formerly used ‘Juden’ name, then crossed it out and noted the first occurrence of the German name ‘Neugasse’”. See Házi II/3. 217. Thus the name of Új utca (“New street”), contrary to the supposition formulated by J. Major (Major 1965, 158–160), does not refer to its later morphological development, but to an administrative decision.

¹²³ On the expulsion and the selling of Jewish property see Szende 2006 (in German: Szende 2007); on the later owners of the Jewish houses Dávid–Goda–Thirring 2008, No. 86–104.

¹²⁴ For the survey of historical data on all three buildings and their interiors see Mollay 1977.

¹²⁵ Mollay 1993a, No. 1.

¹²⁶ Mollay 1956b; Holl 1979, 129–133; Holl, 1996/7, 8–10; Szende 1997a, 34–38.

¹²⁷ See e.g. the town statute of 1455: Házi II/2. 176.

¹²⁸ Holl 1973, 182–186; Gömöri 1980, 164–169.

¹²⁹ Dávid–Goda–Thirring 2008, introductory remarks by F. Dávid to the individual plots; cf. Dávid 1970.

¹³⁰ The edition of the list: Házi I/1. 183–189; F. Dávid’s interpretation: Dávid 1970, 122, Note 48; Dávid 1978, 24–31. Házi 1958, Mollay 1964, 2–4 and Major 1965, 168–172 put forward different, in my view dated opinions.

¹³¹ Házi, volumes II/3–II/6. *passim*.

¹³² Dávid–Goda–Thirring 2008.

¹³³ Dávid 1970, 95–121.

¹³⁴ The issue of channelling the water is touched upon by Holl 1971, 28, Note 15. The hydrological reconstruction on the maps presented in the Atlas was made by J. Kücsán. Very instructive in this respect are the maps attached to the nineteenth-century canalization plans: SL SvT 38 and SvT 39 (Plate C.8.1 of the present Atlas).

¹³⁵ Szűcs 1993, 266–276; Engel 2003.

¹³⁶ Mollay 1991a.

¹³⁷ In the period discussed here the crossing only occurs in sources as unspecified. It earned its name “Sas tér” much later, in the second half of the nineteenth century after the Fekete Sas (“Black Eagle”) Inn that stood there, but it never acquired the function of a square in the urban topographical sense of the word.

¹³⁸ The streets connecting the Wieden, Halász utca and Balfi utca, such as Dorfmeister u., Hegy u., and Árvaház köz, are only suitable for pedestrian traffic. For a detailed analysis of the street structure of the northern suburb see Dávid 1971.

¹³⁹ Dávid 1969; Holl 1979, 121–124.

¹⁴⁰ Gabrieli–Nemes 2008.

¹⁴¹ I am following here the methodology of town plan analysis developed by M.R.G. Conzen and his pupils, see Lilley 2000.

¹⁴² 1328: Házi I/1. 55, 1330: Házi I/1. 56–57.

¹⁴³ Házi II/2. 316–337.

¹⁴⁴ Dávid–Schönerné 1977; Gömöri–Gergelyffy–Muszik–Markl 1977.

¹⁴⁵ Contrary to J. Major’s view (Major 1965, 159) I propose that Hátulsó utca (“Back Street”) got its name not because it was behind Újteleki utca, but behind the row of houses along Ógabona tér. On the basis of a late thirteenth-century dwelling house excavated at 12, Hátulsó utca, and because the settlement features continued under the line of the street as well, one can assume that the ends of the plots on the even-numbered side facing the inner town were originally continuous with the Ógabona tér row of houses. On the site 12, Hátulsó utca see *Rég. Kut.*, site 2004/346 (G. Gabrieli).

¹⁴⁶ Dávid 1978, 23 has identified eight new house-owners in Új utca in 1440, seven of whom had paid their taxes back in Kovácszer in 1437. Thus the row of demolished houses must have consisted of at least seven buildings. Some remains of the houses have been brought to light through archaeological excavations, see Gömöri 1993 and Gabrieli–Nemes 2008.

¹⁴⁷ Házi I/1. 183.

¹⁴⁸ The two fifteenth-century dwelling houses excavated at 33–35, fit well into this sequence of development. The observation of the excavating archaeologist, that “the plot boundaries corresponded basically with the present situation already during the fifteenth century”, see *Rég. Kut.*, site 2005/357. (G. Gabrieli)

¹⁴⁹ Házi I/3. 16, cf. Major 1956, 134.

¹⁵⁰ Thus the same amount of land was distributed among the inhabitants of the inner town as among those living in the suburbs – although the number of the latter was three times as much, see Dávid 1978, 25.

¹⁵¹ The diagrams and the accompanying comments were devised by Károly Goda (PhD student, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest).

¹⁵² Csatkai–Dercsényi 1956, 408–412; Valter 1985, 239–242.

¹⁵³ Házi 1939a, 121–123. The chapel was dismantled before 1789, its ground plan was preserved on a map drawn before this date (SvT 30).

¹⁵⁴ The chapel was also provided with donations by the burghers, see Házi 1939a, 127–131; Házi 1963.

¹⁵⁵ GedB entry 32 (1491); cf. Majorossy 2003.

¹⁵⁶ Dávid 1971, 23–25.

¹⁵⁷ de Cevins 1998; on the burials found during the excavations of the friary in 2002–2003 see *Rég. Kut.* site 2003/347 (G. Gabrieli).

¹⁵⁸ Scheiber 1960, 357.

¹⁵⁹ Holl 1996/7, 7–9; Szende 1997a, 35.

¹⁶⁰ Mollay 1993b, 131.

¹⁶¹ Mollay 1993b, 151, Note 24. See also Gazetteer 14.2 Kereskedelmi igazgatás [Commercial administration.]

¹⁶² Csapody 1975; Frank 2001, 149–151.

¹⁶³ Gömöri 1984b, 249–262.

¹⁶⁴ Mollay 1992a, 150–167.

¹⁶⁵ Házi II/5, 300, 332, 406–7, 412; cf. Mollay 1992a, 164–167; the market range of the Sopron lime production is shown on a map on 152–153.

¹⁶⁶ Mollay, 1992a, 164; Házi II/5. 205, 235.

¹⁶⁷ Mollay 1992a, 150–151.

¹⁶⁸ Gb. entry 123.

¹⁶⁹ The plot of the treadmill was at that time beside the southern Roman town gate, its definition “*Oede daran der Roßmühl steht*” indicated that no dwelling house stood there (see Dávid–Goda–Thirring 2008, entry 27.). This may signal that even if the southern gate was not in use, its ruins were perhaps visible, cf. Major 1965, 167. From the seventeenth century the treadmill stood at Templom utca 26.

¹⁷⁰ Later research should engage with the question if this mill could have been the predecessor of the later fulling mill of the weavers.

¹⁷¹ The first mentioning of the gunpowder mill can be found in the account of the town armourer Castulus Zierler, 1521–1524: Házi II/5. 286. According to Kristóf Lackner’s autobiography, the gunpowder mill was situated in front of Hátsókapu (Hintertor); later it was moved outside the outer town walls, in front of Balfi-kapu. On the fulling mills see Dávidházy 1989, 194. The remark quoted there: “mer zallt khistel pulvermacher ... zinß von der mill bey dem stainthor dem khloster zuegeherig” [Castulus gunpowder-maker pays ... rent from the mill by Steintor which belongs to the friary] is hard to place, since the mill of the friary was situated according to other sources (Gb. entry 177 from 1496) in front of Balfi kapu. Maybe the name Steintor in the former source is a mistake instead of Schlipper tor?

¹⁷² For a detailed list of fields outside the town see Mollay 1993a, XIX–XXX, on their topography and quality-ranking see Kücsán 1999. See also Gazetteer 23.1 Dűlők [Fields].

¹⁷³ Csapody 1959; Mollay 1960.

¹⁷⁴ Mollay 1956a, 53–54.

¹⁷⁵ Wiener’s signature can be found on the map of Sopron. The allocation of his salary and boarding costs are mentioned (without direct reference to a commission for surveying Sopron): ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegskanzley Register 1597, p. 328 and 345. See also ÖStA Kriegsarchiv, Hofkriegskanzley Expediert 198/1597. I wish to thank Dr. Róbert Hermann for calling my attention to these sources.

¹⁷⁶ Gömöri 2006.

¹⁷⁷ Majorossy 2004.

¹⁷⁸ The seventeenth-century protestant chronicler adds after his factual account: “They should have pulled down St Michaels church as well”, see Kovács J. L. 1995, 38/105–106.

¹⁷⁹ Dominkovits 2006, 65–71, with further references.

¹⁸⁰ Lackner 2008, Cap. XXX. and XXXVI. The building of the bastions is also mentioned in the later Payr-chronicle, but concerning the chronology the autobiography of Lackner can be considered more authentic.

¹⁸¹ Rózsa 1971, 201–202.

¹⁸² The first topographical survey of the walls of the suburbs was made by Holl 1979, 124–127. His research, however, did not clarify the line of the southern wall; this was determined first by Kücsán 2008b.

¹⁸³ The most complete survey of ecclesiastic institutions of the period are still provided by the historical studies commissioned by the Lutheran and the Catholic Church, respectively: Payr 1917, 215–230, 348–355, 421–445; Bán 1939, 145–214 and *passim*.

¹⁸⁴ On the hypothetical fluctuation of the population figures see Granasztói 1970.

¹⁸⁵ The Italian captions to the drawing were published by Mollay 1942, 151. On the Italian descriptions made in connection with the diets see Hiller 1993.

¹⁸⁶ Dávidházy 1989, 194–199.

¹⁸⁷ Apart from the fact that after the town fire of 1676 the upper third and the top of the Fire tower was rebuilt in Baroque style, so from then onwards the dominant motif of the image became highly anachronistic.

¹⁸⁸ The good repair of the town walls is testified, among other things, by the failed siege of the anti-Habsburg rebels (the *kuruc* army) in 1705–1706.

¹⁸⁹ On the etching this gate is marked as “19. *Potschethor*”, but this is a mistake. The confusion is probably due to the fact, also pointed out by Károly Mollay (Mollay 1993a, XXXVIII), that the side-street branching off from Pócsi utca (the continuation of Ötvös utca) was called Kis Pócsi utca, and both of them were closed down by a gate. The gate at the end of Kis Pócsi utca was called Pócsi kapu (Potschitor) or Sankt Lienhardsthor; the gate at the end of [Nagy] Pócsi utca was called in the

documents Magyar kapu (Ungerthor), but also sometimes Grosses Potschitor. The confusion was only eliminated much later, in the nineteenth century, when the former Kis Pócsi utca was simply renamed as “Kis utca”, the former [Nagy] Pócsi utca as “Magyar utca” (first mentioned: 1836, Csatkai 1937a, 63).

¹⁹⁰ Payr 1917, 289.

¹⁹¹ The first reference to *Sandgrube* as a toponym dates back to 1416, but it was not used as a proper street-name before 1857 (Csatkai 1937a, 62).

¹⁹² The first building to be mentioned from among the houses on the even-numbered side (Nos 2–10) was Number 4, a building joined to Sas tér 6, which, according to Thirring, already existed in 1748 (Thirring 1941, 129). The former sand-pit was gradually built in from this time onwards, the last house to be erected being Number 10, first mentioned in 1776 (Thirring 1941, 156).

¹⁹³ Németh S. 1943, 149; Dávidházy 1989, 194–199, as well as Figs 2 and 5.

¹⁹⁴ Bél 2006, 173.

¹⁹⁵ Csatkai 1938, 169–170, map SL SvT. 33. See also Csapody 1961, 32, who emphasizes that the author of the analysed flora-description had observed the presence of willows (*Salix purpurea*) at the Hátsókapu (Back gate).

¹⁹⁶ Csapody 1961, 32–33.

¹⁹⁷ Holl 1997, 305.

¹⁹⁸ Kovács J. L. 1995, 73, 137; Waigand 1965, 264, Note 41 by Endre Csatkai.

¹⁹⁹ Thirring reconstructed the data for 1715 from the numbers of the national conscription that he adapted to the special conditions of Sopron; data for 1734, 1748 and 1798 have been taken from the tax records of the municipal archives; data for 1766 come from the conscription of houses and flats for that year (Thirring 1939a, 45–48). Data for 1810 have been added from the author’s own research, a database compiled from the tax book of 1809/1810; for 1828, the so-called *regnicularis conscriptio* has been used, a source often criticised by scholars (Thirring 1940, 297). For 1848 again the national conscription was taken as a basis (Thirring 1957, 19, 45). Data concerning the inner town for the period between 1715 and 1798 have been corrected with the help of the accurate data published by Ferenc Dávid (Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–289), however, the number of houses in the suburbs and the number of flats in the whole town still have to be treated with some reservations.

²⁰⁰ Thirring 1939a, 16; Csatkai–Dercsényi 1956, 200–204; SL SvT 33, a sheet dated to 1750–1770 (published in: Csatkai–Dercsényi 1956, 172, Fig. 65). The survey was signed by Johann Georg Trost, master mason, who acquired burgher’s rights on 19 December 1759 (Házi 1982, N° 3969). The survey thus was probably made in the second half of the given period. This suggestion is confirmed by the fact that St John’s Chapel, erected in 1764, was depicted with a remark “to be built”.

²⁰¹ Csatkai 1939; Mollay 1956a, 99; Winkler G. 1972, 357.

²⁰² Dávid–Goda–Thirring 2008, 113–116.

²⁰³ Waigand 1965, 261–262, 367–368, see also Notes 26 and 79 by Endre Csatkai in the same work; further Bél 2006, 156–157, 162–163. The students used the bridge to get from the secondary school on present-day Széchenyi tér to the Lutheran prayer-house in Templom utca.

²⁰⁴ The comments on the individual houses in Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–381 and the notes of this work on the sources provide ample data on plot boundaries as well as on the dates of later divisions, unifications or transformations of the buildings.

²⁰⁵ Dávid 1970, 95–123.

²⁰⁶ E.g. Szt. György u. 21 – 1639; Szt. György u. 6, Szt. György u. 14 – c. 1640; Szt. György u. 22 – 1648.

²⁰⁷ Ferenc Dávid, personal communication.

²⁰⁸ Ferenc Dávid, personal communication.

²⁰⁹ On the noblemen of the town and their role in commissioning tenement houses see briefly Bácskai 1988, 164–168; Bácskai 2002, 139–144.

²¹⁰ On the bulk and the changes in the interior and exterior ground plans of the baroque buildings, depending on plot sizes, see in detail Winkler G. 1965, 42–68.

²¹¹ Winkler G. 1965, 51–56; Dávid–Goda–Thirring 2008, 113.

²¹² Dávid–Goda–Thirring 2008, 9–11, introduction and personal communication by Ferenc Dávid.

²¹³ The number of tenants must have been higher, but since many of them did not pay tax, they do not show in the tax records.

²¹⁴ Thirring 1939a, 73, Table 11. The proportions for the years quoted here are 1:1.7 in 1766 and 1:1.9 in 1784. The percentages in the inner town more or less correspond to the overall numbers in the whole town where the ratio of owner-occupied flats was 35 per cent and those used by tenants amounted to 65 per cent.

²¹⁵ In the inner town, the greatest change was brought along by building up the inner courtyards of the houses; the most significant effect on the townscape was the continuous building and rebuilding of the tenement houses-cum-shops (*üzletbérház*) along the Várkerület.

²¹⁶ Thirring 1934, 3, 16–20.

²¹⁷ From the end of the eighteenth century, there was an increased demand for rented flats, because from 1793 the county administration moved into the town, and the county assemblies also drew a big number of people each time.

²¹⁸ The number of houses in the inner town remained stable between 1715 and 1766; in the last third of the century it increased by 12 houses when building in the area of the Előkapu and Hátsókapu (Front and Back gates). In the first half of the nineteenth century the number decreased by 3 again, because the plots preceding the building of the County Hall, the two plots in place of Új u. 5 and the two plots instead of the so-called Patikaház (Pharmacy-house, Fő tér 2 were united, see Thirring 1941, 1–31 and the comments on the individual houses in Dávid–Goda–Thirring 2008, 45–381. I wish to thank Ferenc Dávid for letting me use his so far unpublished research results.

²¹⁹ Thirring 1939a.

²²⁰ Vatter 1929.

²²¹ Askercz 1976.

²²² Galavics 1978; Tirnitz 1993.

²²³ Hammerl 1962; Kovács J. L. 1993.

²²⁴ Thirring 1934, 21.

²²⁵ About the house it is known that the two buildings contained several rented flats already before their unification in 1784: in count Festetics’s house there were 6 flats with 24 tenants, in Tobias Resch’s house there were 10 flats with 51 tenants, see Thirring 1939a, 35.

²²⁶ Kücsán 2001a, 380.

²²⁷ For instance from 1838 at N° 11 (then N° 596) Etelka Slachta of Zadjel lived in a rented flat with her mother, Baroness Theresa Hauer.

²²⁸ Grüll 1996, 156.

²²⁹ Waigand 1965, 263–164.

²³⁰ Bél 2006, 157–173, esp. 169–171. Interestingly, the author did not have any critical remarks on the shambles of the Várkerület, which presumably operated under similar conditions.

²³¹ Tompos 1977, 217.

²³² Thirring 1941, 7–8; Németh I. 2005, 118–119.

²³³ The medieval Salzmarkt, later a stretch of Fegyvertár utca (Zeughausgasse), from 1869 Orsolya tér. (Csatkai 1937a, 64).

²³⁴ Németh I. 2005, 66–67.

²³⁵ Bél 2006, 171; Thirring 1941, 28, 30; Csatkai–Dercsényi 1956, 222; Németh I. 2005, 45–46; Dávid–Goda–Thirring 2008, 197.

²³⁶ Waigand 1965, 263; Bél 2006, 171; Csatkai–Dercsényi 1956, 222; Dávid–Goda–Thirring 2008, 193.

²³⁷ The houses were managed by the Lutheran Convent, established in 1667.

²³⁸ Templom u. 10, originally two plots, in 1810 under N° 43 and N° 44.

²³⁹ Csatkai–Dercsényi 1956, 288–289. The tower was built in 1862–1863, after having pulled down the houses in front of the church. The cadastral survey of 1856, used as the base map for the present Atlas (Map A.1.1) still shows the conditions preceding the demolitions.

²⁴⁰ The row of houses dividing the original open space, the houses of Színház utca, were built only much later, in the second half of the eighteenth century. The sources quoted by Thirring mention these buildings from 1766–1776 onwards (Thirring 1941, 72–79).

²⁴¹ Csatkai–Dercsényi 1956, 302–311; Winkler G. 1965, 50. The public bath was located at Várkerület 19 (N° 221 in 1810).

²⁴² Just one example: in the house Várkerület 27 (N° 226 in 1810) owned in 1810 by the apothecary Franz Xaver Ehrlinger (Házi 1982, N° 4375, p. 403) tax-paying tenants with the following occupations could be identified: cobbler, boot-maker, glove-maker, cordwainer, furrier, German tailor, stocking-maker, comb-maker, peddler, apothecary.

²⁴³ Bél 2006, 186–187. In the Hungarian translation the expression “the main square of the suburbs” has been used, as the space decorated with the one-time fountain, and with the remaining sections of a row of linden which had been planted for reasons of protection against fire. On the fountain and the Column of the Virgin Mary built on its place see: Csatkai–Dercsényi 1956, 318–320.

²⁴⁴ Bácskai–Nagy 1984; Bácskai 1988.

²⁴⁵ Csatkai 1966, 201–217.

²⁴⁶ Csatkai–Dercsényi 1956, 312–318; Winkler G. 1988, 34–78, 157–159, 200–201, Map 121, 202–223.

²⁴⁷ Quoted by Major 1991, 50, Note 108.

²⁴⁸ Thirring 1939a, 22–23.

²⁴⁹ It cannot be excluded that the passage quoted here from the Csányi chronicle had skipped Thirring’s attention, or if not, he understood it differently from Jenő Major.

²⁵⁰ Waigand 1965, 265; Bél 2006, 186–187. Knowing this, it may still be assumed that the merchants sold their merchandise for limited periods from open stalls, but the references to workshops of craftsmen must indicate buildings erected on a timber framework and covered with wooden planks, thus having a more or less solid structure.

²⁵¹ The fast and conspicuous increase in the number of buildings was probably due to the sale of several plots formerly owned by the town to private persons, as part of handling the financial crisis of the town budget by Baron Schillsohn. A more detailed discussion of this issue would exceed the limits of the present study.

²⁵² Payr 1917, 396–404.

²⁵³ After re-starting the teaching activity by the Lutheran church in 1682, this building housed the unified Lutheran secondary school (Lyceum), following the traditions of the Hungarian secondary school (gimnázium).

²⁵⁴ The order pursued its activity between 1674 and 1687 in the building at Templom utca 5; afterwards they purchased a house in Wirtshausgasse, from where they later moved to Hosszú sor (Lange Zeile), see Csatkai–Dercsényi 1956, 326–332, esp. 329.

²⁵⁵ Thirring 1941, 65.

²⁵⁶ Csatkai–Dercsényi 1956, 321.

²⁵⁷ According to Boronkai 1969, 146, “in Geiger’s chronicle one can read that that in 1828 the big pond in front of the Dominicans was shortened by 50 yards and a ‘nice promenade’ was set out in its place; the remaining part of the pond was planted around with willows and poplars ‘shaped like a pyramid’. [...] This is how the ‘Promenade’, the later Séta tér, the present Széchenyi tér took shape.”

²⁵⁸ At that place a stage for music was also set up, from where open-air music was played several times a week to entertain the elegant flaneurs, see Boronkai 1969, 146; Szabó 1983, 4.

²⁵⁹ Horváth 1985, 130, Note 21; Winkler G. 1988, 22–23.

²⁶⁰ This fact has also been emphasized by Imre Holl when discussing the spatial setup of the suburbs (Holl 1979, 126). For population figures see Table 3.

²⁶¹ Apart from a few valuable ecclesiastical properties, the houses in the suburbs were small and meagre, and their owners did not leave many written documents behind. Thus research on these buildings and their inhabitants has not been an attractive target either for archaeologists or for historians and art historians; see Dávid 1971, 30.

²⁶² For data on the presence of urban farms in the Middle Ages and in Early Modern times, see Házi 1958; Mollay 1959; Mollay 1964; Mollay 1987; Mollay 1988; for data from the eighteenth and nineteenth century, see Thirring 1941.

²⁶³ See a detailed discussion of this phenomenon by Gusztáv Thirring (Thirring 1936 and Thirring 1939a, 64–71); and the recent surveys by Fernc Jankó (Jankó 2004a and Jankó 2008).

²⁶⁴ Kücsán 2008b.

²⁶⁵ Thirring 1939a, 72–96, especially Table 11. The overall figures for the whole town show an increase of 145 (18.5%) among owner-occupied dwellings, and of 467 (32.5%) among dwellings build for rent. The proportions for the second and third quarters of the suburbs within this figure are (considering that in the period investigated here, only five new houses were built on separate plots) 60 owner-occupied dwellings (18.9%) and 225 dwellings built for rent (41.7%).

²⁶⁶ Thirring 1939a, 94–96, especially the map on p. 95; see also the number of houses (column ‘Házak’) for the individual quarters of Table 40 on p. 243.

²⁶⁷ Bácskai 2002, 140–142. The same noble families also played a prominent role in Pest in the first half of the nineteenth century, although as commissioners of buildings with rented flats of higher quality (*bérpalota*) rather than of tenement houses of inferior quality (*bérkaszárnya*).

²⁶⁸ Péczely 1957.

²⁶⁹ Thirring 1939a, 35–44.
²⁷⁰ Mendöl 1963, 404–427.
²⁷¹ Idézi Csatai 1966, 211; Horváth 1982, 79–81.
²⁷² Dávidházy 1995.
²⁷³ Major 1991, 52.
²⁷⁴ The remnants of this ditch filled with water, as well as its one-time twists and turns figuring as plot boundaries can be clearly seen on the original sheets of the 1856 cadastral survey which serves as the basis of the **A.1.1** Atlas map. This feature had already been recognized by Jenő Major, without paying much further attention to its role. It was István Dávidházy, who clarified that the ditch had been created and used by the weavers in the seventeenth to nineteenth centuries. See Major 1991, Note 122 and Dávidházy 1995, 270–275.
²⁷⁵ It has not been studied so far, in which part of the town those weavers from Iglau (Jihlava) settled, who sought refuge in Sopron in 1625–1626. Dávidházy mentions 13 masters, who came to the town to escape religious persecution and he also connects to founding of the weavers’ guild to their initiative. Jenő Házi, however, identified only eight persons in the list of new burghers (Dávidházy 1989, 195; Dávidházy 1995, 270; Házi 1982, 995).
²⁷⁶ Dávidházy 1995; Dávidházy 1996, 243.
²⁷⁷ Quoted by Payr 1917, 289–290 from the foreword of Kristóf Lackner’s essay *Salicetum Semproniense* (Vienna, 1626).
²⁷⁸ Csatai 1938, 170.
²⁷⁹ Kücsán 2008a, 158–160.
²⁸⁰ Kücsán 2008a, 161–162.
²⁸¹ Dávid 1971, 28–29; Jankó 2008, Figs 2a and 3a; Kücsán 2008a, 166.
²⁸² Thirring 1939a, 178–182; Kücsán 2008a, 162, 165.
²⁸³ Jankó 2008.
²⁸⁴ Dávid 1971, 5; Kücsán 1993; Kücsán 1994; Kücsán 2005, 197–199.
²⁸⁵ The protocols of the town assembly meetings from 1724–1725 and the decree of the 1753 assembly, mentioned by Gusztáv Thirring and Jenő Szabó (without exact archival references), only refer to the smuggling of firewood, beer, wine and brandy (Thirring 1939a, 4; Szabó 1986, 22).
²⁸⁶ Thirring 1939a, 33.
²⁸⁷ Thirring 1939a, 34.
²⁸⁸ E.g. from 1856: MOL 578 207; and from 1862/63: SL Svk 32; Svk 33.
²⁸⁹ Holl 1997, 305.
²⁹⁰ Winkler G. 1974, 199–203. Further photos can be found in: SSz. 13 (1959), 258 and SSz. 18 (1964), 31.
²⁹¹ Németh I. 2005, 44–73; Horváth 1985, 132–133.
²⁹² Winkler G. 1988, 110–111.
²⁹³ Jankó 2008.

²⁹⁴ Thirring 1936, 421.
²⁹⁵ Horváth 1985, 138; Jankó 2004a, 159–164, 173.
²⁹⁶ Kubinszky 2003, 25–27; Winkler G. 1988, 22, 151–152, 178.
²⁹⁷ Other plans suggested the demolition of Szent György u. 13 between Szent György utca and the Várkerület, as well as Kolostor u. 13/Új u.16 between Új utca and Templom utca to ease communications, but these plans were not implemented. See e.g. Hárs 1940.
²⁹⁸ Bergmann 1939, 213, 220, 223; Bergmann 1940, 86–87. Interestingly, the relocation of wine-growers’ houses remained and issue up to the 1960s: Winkler O. 1961, 102.
²⁹⁹ Horváth 1985, 127.
³⁰⁰ Németh I. 2005, 63–64, 72.
³⁰¹ Bergmann 1939, 212–214; Bergmann 1940, 77–78.
³⁰² Winkler G. 1988, 150.
³⁰³ Kubinszky 2003, 44, 105.
³⁰⁴ Kubinszky 2003, 26.
³⁰⁵ Molnár 1998, 346–349.; Molnár 2000, 76.
³⁰⁶ Bergmann 1939, 220, 224; Bergmann 1940, 76, 82, 85–86.
³⁰⁷ In earlier times, Várkerület itself was such an edge, a landmark dividing the inner town from the suburbs; by now, however, these formerly divided parts became functionally and partly visually unified. The separating role of Várkerület has diminished and it has rather become a self-contained part of the town.
³⁰⁸ Csapody 1959; Csapody 1987; Főző 1938; Májer 1985; Mollay 1960.
³⁰⁹ Kubinszky 2005, 42–45; Szabó 1984, 28–30; Szabó 1986, 4–8; Winkler G. 1993, 60–61; Winkler G. 2002, 380–382.
³¹⁰ Winkler G. 1993, 60.
³¹¹ Winkler G. 1993, 61–62; Winkler G. 2002, 382–395.
³¹² Kubinszky 2003, 60–66; Kubinszky 2001b; Szabó 1984, 34–41.
³¹³ Winkler G. 1974, 213–215; Winkler G. 1986. The situation has not improved much in our times.
³¹⁴ Kubinszky 2003, 77; Winkler O. 1957, 163.
³¹⁵ Winkler O. 1961, 105.
³¹⁶ Kubinszky 2003, 115–125.
³¹⁷ This means that the authorities did not consider the complete refurbishing or rebuilding of all houses in the given building blocks, they only paid attention to the adjustment of the new buildings.
³¹⁸ Kubinszky 2003, 83–87, 91–101.
³¹⁹ Simányi 1976; Winkler O. 1961, 99–100, 102.
³²⁰ Oszvald 2003.
³²¹ Jankó 2008.

Kommentárok a térképtáblákhoz

A soproni adófizetők számának és a kivetett éves rendes adó összegének alakulása, 1424–1686

Goda Károly

A mellékelt hat grafikon bemutatja az éves rendes adó kivetés alá vont és összeírt városi telkek tulajdonosainak és lakóinak (*Mitwohner*: nem tulajdonos családtag vagy bérlő) együttes számára, illetve a rájuk kivetett adó összegére vonatkozó kutatás eredményeit. Az 1424 és 1639 közötti több mint kétszáz éves időszakból 38 adójegyzék került feldolgozásra (ld. listájukat a tanulmány végén). Változatlan negyedhatárokkal számolva a belvárosban (*Stadt*) és a négy külvárosi negyedben (*Quartale primum*: Q1; *Quartale secundum*: Q2; *Quartale tercium*: Q3; *Quartale quartum*: Q4) külön-külön adtuk össze az *Itemmel* (telkek, illetve tulajdonosaik) és az *Ibidemmel* (lakók) jelölt személyeket, illetve a rájuk kivetett adót, amely számítási magyar forintban (fl.) került összesítésre (25. ábra). Az esetleges pénzrontásokat, illetve a vizsgált időszakban bekövetkező inflációs folyamatokat nem vettük figyelembe.

Az adójegyzékekben szereplő lakosság száma a vizsgált korszak kezdetén, 1440-ben viszonylag magas volt, ekkor az adófizetésre kötelezett tulajdonosok és lakók száma együttesen meghaladta a 800 főt (26.a ábra). A 15. század közepétől – az 1468 utáni húszéves növekedési szakasztól eltekintve – fokozatosan csökkent az adófizetők száma. A grafikonból egyértelműen kiderül, hogy az előbbi folyamat az 1490-es évektől felerősödött, majd az adófizető lakosság – miután közel ötven esztendeig 500 fő körül stabilizálódott – korábbi csúcsát az 1540-es években meginduló növekedés eredményeképpen az 1570-es évek végére érte el. Mivel a 16. század utolsó és a 17. század első negyede a szinte folyamatos növekedés jegyében telt, ezért az adófizetők száma az 1610-es évek végétől tartósan 1000 fő felett maradt.

A tulajdonosok száma az egyes városnegyedekben eltérő mértékben változott (26.b ábra). Míg a belvárosban és az első negyedben szinte az egész korszakban stabil, de igen lassú növekedés volt tapasztalható, addig a második, harmadik és negyedik negyed tulajdonosainak száma erőteljesen csökkent, majd később látványosan növekedett. A háztulajdonosokat tekintve a legnagyobb népességgel az egész korszakban a negyedik, míg a legkisebbel az első negyed rendelkezett. A második negyed szinte végig a második legnépesebb területi egységként szerepelt. Csökkenő sorrendben ezt követte az 1488 és 1570 közötti időszak előtt és után egymást váltva a harmadik negyed és a belváros.

Az adófizető lakók számának alakulásában összességében dinamikusabb változások figyelhetők meg (26.c ábra). Általánosságban elmondható, hogy 1490 után a lakók száma mindenütt drasztikusan lecsökkent, de már az 1460-as évektől kezdve mindegyik területi egység lakószáma

Commentaries on the Plates

The fluctuation of the number of taxpayers and the sum of the annual regular tax in Sopron, 1424–1686

Károly Goda

The six graphs displayed here show the changes in the number of house-owners and tenants (*Mitwohner*: tenant or family member who does not own a house) in Sopron who were obliged to pay the annual regular tax, as well as in the sum of tax levied on them. The research was based on 38 tax registers from the period between 1424 and 1639 (see the appended list). There are five geographic units concerned, the boundaries of which were considered as constant: the inner town (“Stadt”) and the four suburban quarters (“Quartale primum”: Q1; “Quartale secundum”: Q2; “Quartale tercium”: Q3; “Quartale quartum”: Q4) (Fig. 25). In these, the number of taxpayers was added up in two categories: persons marked in the lists with “Item” (house-owners) and those marked with “Ibidem” (tenants); the levied tax was recalculated and added up in Hungarian Florins (fl). The eventual changes in the real value of money and the possible processes of inflation were not taken into account.

The number of taxable population was relatively high at the beginning of the research time period. In 1440 the aggregate number of house-owners and tenants was above 800 persons (Fig. 26a). From the middle of the fifteenth century onwards – apart from a twenty-year period of growth after 1468 – the number of taxpayers gradually decreased. The graph clearly shows that this process accelerated after 1490, which meant that the number of taxpayers stabilized at around 500 persons for about fifty years. A new period of growth began in the 1540s, as the result of which the numbers reached their former peak again by the end of the 1570s. The last quarter of the sixteenth and the first quarter of the seventeenth century brought along almost continuous growth, thus from the late 1610s the number of taxpayers remained stably above 1000 persons.

The number of house-owners changed at a different rate in the individual town quarters (Fig. 26b). In the inner town and Q1 very slow but steady growth can be observed throughout the whole research period. At the same time, the number of house-owners in Q2, Q3 and Q4 first sharply decreased and then noticeably increased. As far as absolute numbers are concerned, the most populous quarter was constantly Q4 and Q1 had the smallest number of house-owners. The second most populous unit was almost always Q2, followed in decreasing order by Q3 and the inner town, which changed places in the ranking after 1488 and 1570 respectively.

The number of taxpaying tenants changed more dynamically (Fig. 26c). The number of tenants changed drastically everywhere after 1490, but already from the 1460s this value showed a similar fluctuation in all